

Абдулҳамид

Чўлпон

Кеча ва кундуз

БАДИЙ
БАРҲАЁТ
САРЛАР

84(543)

4-85

АБАДИЙ БАРХАЁТ АСАРЛАР

Абдулҳамид ЧЎЛПОН

КЕЧА ВА КУНДУЗ

(роман)

Биринчи китоб – КЕЧА

“Адабиёт учқунлари”

Тошкент – 2018

УДК: 677.014

ББК: 24.1

Ч-20

Абдулҳамид Чўлпон. «Кеча ва кундуз» / роман / «Абадий барҳаёт асарлар» туркуми. Нашрга тайёрловчилар Тўлқин Эшбек, Бахтиёр Ҳайдар. – Т.: «Адабиёт учқунлари», 2018. – 400 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, профессор

Муҳаммад АЛИ

умумий таҳрири остида

Масъул муҳаррирлар

Ғайрат МАЖИД

Сирожиiddин РАУФ

Нашрга тайёрловчилар

Тўлқин ЭШБЕК

Бахтиёр ҲАЙДАР

Иқтибослар ва изоҳларни тайёрловчи:

Эргашбай МАТЯКУБОВ

ЧЎЛПОН ИЖОДИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон (1898-938) – шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, ва жамоат арбоби. «Садои Туркистон», «Дархон», «Янги Шарқ», «Иштирокиюн», «Бухоро ахбори» газеталари ва «Муштум», «Гулистон» каби журналларда фаолият юритган. «Илмий кенгаш», «Чигатой гурунги», «Нашри маориф» ташкилотлари ва «Турон» театрида адабий, илмий-маърифий ишлар билан шугулланган. Унинг «Ўзбек ёш шоирлари», «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923), «Тонг сирлари» (1926) ва «Соз» (1935) тўпламлари; «Ойдин кечаларда», «Қор қўйнида лола», «Новвой киз», «Қурбони жаҳолат», «Духтир Муҳаммадёр сингари ҳикоялари», «Йўл эсдалиги», «Вайроналар орасидан», «Адабиёт надири?» каби очерк ва мақолалари; «Темирчи», «Гуноҳ», «Чўрининг исёни», «Ёркиной», «Халил фаранг», «Ўлдирувчи» (1921), «Севги ва салтанат», «Чўпон севгиси» (1922), «Ёркиной», «Яна уйланаман», «Қоровул уйқуси» каби сахна асарлари ва «Кеча ва кундуз» романи мавжуд. Чўлпон «Маликаи Турондот» (К. Гоцци), «Терговчи» (Н.В.Гоголь), «Лаббай», «Хасис» (Мольер) каби асарларни таржима қилган. Чўлпонга Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (1991) ва «Мустақиллик» ордени (1999) берилган.

УДК: 677.014

ISBN: 978-9943-5257-5-7

ББК: 24.1

© Т. Эшбек, Б. Ҳайдар.

© “Кеча ва кундуз”.

© “Адабиёт учқунлари”, 2018-йил.

«КЕЧА» ОРЗУ ҚИЛГАН ЁРҚИН КУНДУЗЛАР

Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улуг аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бекиёс бойликларимиз бор. Ва мен ишонаман, насиб этса, ҳавас қилса арзийдиган буюк келажагимиз, буюк адабиётимиз ва санъатимиз ҳам, албатта, бўлади.

Шавкат МИРЗИЁЕВ.

Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган, ...ўчган, мажруҳ, ярадор кўнгилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчиқларни тозалайдурган, ўткир юрак кирларини ювадурган тоза маърифат суви, ...чанг ва тупроқлар тўлган кўзларимизни артуб, тозалайдурган булоқ суви бўлганликдан бизга зоят керакдур.

Абдулҳамид ЧУЛПОН

Бугун ватанимизнинг жадал ривожланаётган бир даврида аждодларимиз ва донолар фикрида ўз аксини топган китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини шакллантиришга бўлган эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди десак, муболаға бўлмайди. Давлатимиз томонидан миллий адабиётимизни ривожлантиришга берилаётган эътиборни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 12-январда «Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида»ги фармойишда ва 2017-йил 13-сентябрдаги «Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чоратадбирлар дастури тўғрисида»ги қарорида бевосита кўришимиз мумкин.

Ушбу фармойиш ва қарорида ёш авлоднинг маънавий-интеллектуал салоҳияти, онг-у тафаккури ва дунёқарашини юксалтиришда, она Ватани ва халқига муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол шахсни тарбиялашда бекиёс аҳамиятга эга бўлган китобхонлик маданиятини оширишга алоҳида эътибор қаратилган.

Сир эмаски, шундай асарлар бор: бир ўкилиб, сўнгра китобхон ёдидан кўтарилиб кетадиган ёхуд шунчаки адибнинг манфаати туфайли дунё юзини кўрган буюртма маҳсулот сифатида номланувчи «ижод намуналари» вақт ўтиб ўз-ўзидан йўқликка юз тутaveraди. Аксинча, шундай асарлар бўладики, вақт ўтса-да, ўзининг мухлисини, асосийси, бадиий аҳамиятини сира йўқотмайди.

Дарҳақиқат, шундай асарлар сирасига Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романини кири-тишимиз мумкин. Ҳаммамизга маълумки, бу романнинг «Кеча» қисми сақланиб қолиб, «Кундуз» қисми эса топилмаган. Балки, «Кундуз» қисмида халқимизнинг миллий тикланиш ва истиқлол учун қилган ҳаракатлари ёритилган бўлиши мумкин ва шунинг учун бу қисми чоп этилмай қолгандир... Чунки «Кеча» сўзи нафақат тарихни, балки халқимизнинг қоронғи зулмат – мустамлака даврини билдиради. «Кундуз» сўзи эса ёрқин келажакни, истиқлолни ҳам билдириши ҳеч кимга сир эмас. Буюк адибимиз – Чўлпон ўз асарининг «Кундуз» қисмида ёритган (балки, орзу қилган) кунлар сиз-у бизга насиб этди. Балким, адиб асарнинг иккинчи қисмида шу кунларимизни тас-вирлаган бўлиши мумкин... Шунинг учун ҳам бу қисм чоп этил-магандир...

Ўтган асрнинг 70-80-йилларида мактабда таълим олган авлод Абдулҳамид Сулаймон ўғли – Чўлпон ҳақида дарслик-ларда ўқиганмиз. Улуғ адиб ва шоир ҳаёти ҳамда ижодини ада-биёт дарсида бор-йўғи бир-икки соатда юзакироқ ўрганган эдик. Гап шундаки, ўша кезларда куз ойлари тўлиқ пахта дала-сида бўлардик, хатто декабрнинг охиригача мактабимизда ша-ҳардан келган ҳашарчилар тургани, улар кетгач, январь ойида ўқиш бошланиб, мартнинг охиридан яна пахта даласига кетган ўқувчиларнинг билими ва савияси, Чўлпондек даҳо адиб ва шо-ир ҳақидаги тасаввурларимиз ҳам шунга яраша эди-да...

1897-йили Андижонда, Сулаймон баззоз¹ оиласида дунёга келган Чўлпон 1913-1914-йилларда Тошкентга келиб, жадид-чилик ҳаракатига қўшилгани ва ижодини жўшқин бир тарзда давом эттиргани яхши маълум. У Ўзбекистондаги миллий уйғо-

¹ Баззоз (арабча) – газлама сотувчи. Газлама билан савдо қилувчи дукондор; газ-ламафуруш.

ниш қалдирғочлари образини Фитратдан кейин иккинчи бўлиб адабиётимизга олиб кирган. «Кеча ва кундуз» романида халқнинг ғафлат уйқусида ётган бир ҳолати Раззоқ сўфи, Қурвонбиби ва албатта, Зеби образлари орқали ёрқин тас-вир этилган. Адабиётшунослар фикрича, бу – ўзбек жадиdlлари ҳаракати бошлаган даврдаги манзара эди. Жадиdlлар шундай нохуш ҳоллар, Зеби фожиаси бошқа такрорланмаслиги учун унинг, Раззоқ сўфиларнинг кўзини очишни ўзларига вазифа қилиб қўйганлар. Шу тариқа жадиd мактаблари, жадиd матбуоти, жадиd адабиёти ва жадиd театри вужудга келгани тарих ҳақиқатидир. Чўлпон ўзининг ватан ва миллатга бағишланган бетакрор ижоди билан юртимиздаги ва умуман туркий оламдаги миллий уйғониш ҳаракатига улкан улуш қўшган улуғ адиb ва шоир сифатида тарихимиз осмонида ёрқин юлдуз бўлиб қолди.

Ҳақиқатан ҳам, бизда ҳар қанча фахрланса арзийдиган буюк адабиётимиз бор. Бу адабиётни ўқиш, ўрганиш ва келажак авлодга етказиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

Биз бу тенгсиз маънавий меросимизни бугунги ёш авлодга асл ҳолича етказиш баробарида эса уни теран тушунтиришимиз ҳам зарур. Негаки биздан катта ва кичик авлодлар дунёқараши, фикрлашлари ўртасида анча фарқ бор. Асарнинг мазкур нашрида айнан шу масалага жиддий эътибор қаратилди. Яъни асар ёзилган даврда кенг истеъмолда бўлган, аммо ҳозирги давр ёш китобхонлари учун тушунарсиз бўлган арабча, форсча, эскирган ва тушунилиши қийин атама ва жумлаларининг маънолари ёш китобхонларга тушунарли бўлиши учун изоҳлар билан берилди.

Шунингдек, асарнинг ушбу нашри ҳозирги ўзбек адабий тилининг имло қоидаларига мосланган ҳолда берилдики, китобхон нафақат бадиий асарни ўқиш, балки шу билан биргаликда она тилимизнинг имло қоидаларини ҳам бевосита ўрганиб, ўзида кўникма ҳосил қилиб боради.

Бу эса ўз ўрнида ҳозирги ўзбек адабий тилимизнинг лексик имкониятларини ўрганишга ҳам хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Тўлқин ЭШБЕК,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси,
Мерос комиссияси масъул котиби,
филология фанлари номзоди, доцент.

Ҳамал келди – амал келди.

I БОБ.

Ҳар йил бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгилларни қитиклай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...

Толларнинг кўм-кўк сочпоуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлады. Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсаларда, озод бўлган кул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар. Симёғочларнинг учларида якка-якка қушлар кўрина бошлади. Биринчи кўринган кўклам қуши биринчи ёрилган бодрок нашъасини беради. Бултур экилиб, кўп қошларни қорайтирган ўсма илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулойим қўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан бу кўкат! Эркакларнинг гуллик дўпписига тегмай, яланг аёллар билан, уларнинг сочлари, гажаклари ва рўмол попуклари билан ҳазиллашиб ўйнаган салқин шабада... кўклам нашъаси билан шўхлик қилади.

Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?

* * *

Зеби (Зебиниса) нинг қиш ичи сиқилиб, занглаб чиққан кўнгли баҳорнинг илиқ ҳовури билан очила тушган; энди, устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди. Қиш ичи ҳам кети узилмаган совчилар бир-икки ҳафтадан бери келишдан тўхтаганлар, энди ташқари эшикнинг «ғийқ» этиши – бир-икки аёлнинг астагина босиб, паранжисини судраб кириб келишига

далолат қилмас, ҳали эндигина ўн бешга қадам қўйган бу ёш кизнинг гўдак кўнглини унча чўчитмас эди.

Кўк териш баҳонаси билан бир-икки марта кенг ҳовлиларга (шаҳар ичида бўлса ҳам), дала-тузларга чиқиб келганидан бери кўнгли қирларни, далаларни, ишқилиб, олис-олис жойларни яна кўпроқ тусай бошлаган эди.

Отаси бомдоддан¹ кирмаган, онаси сигир соғиш билан овора, ўзи кичкина саҳни супуриб турган вақтида ташқари эшикнинг бесаранжом очилиши Зебининг кўнглини бир қур² сескантириб олди. Бир қўлида супургиси, бир қўли тиззасида – ерга эгилган қўйи эшик томонга тикилиб қолди. Отасининг одатдаги томоқ қириш ва йўталишлар билан, катта эшикнинг оғир занжирини шарақ-шуруқ қилиб тушириб, намозга чиқиб кетганига ҳали кўп ўтмаган эди. Ҳалол-ҳаромни кўп ҳам фарқ қилмайтурган бу одамнинг авродда³ ўтириш одатлари, ҳатто ҳаммадан кейин қолиб, мачит шамларини пуфлаб чиқиш расмлари бўларди.

Айтгандек, эшикдан шошилиб кириб келган – ёшгина, ўзи тенги бир қизча бўлди. Ҳали тузук-қуруқ одам қаторига кириб етмаган бу қизчани катта хотинларнинг орийат паранжисига буркаганлар, паранжининг узун этаклари катта бир тугундек унинг қўлтиғини тўлғазарди...

¹ Бомдод (форсча) – сахар, тонготар. 1) эрта билан кун чикмасдан ўқиладиган биринчи намоз; 2) эрта тонг пайти; сахар.

² Қур – 1) иш-ҳаракатнинг такрорланиш сонини билдиради; марта, дафъа; 2) давра; партия, гал (баъзи ўйинларда); 3) товуксимонлар туркумига мансуб, ўрмонда яшайдиган, ов қилинадиган қуш; 4) қўйларни ҳайдаш учун ишлатиладиган ундов сўз – қурей; 5) бақа ва турна кабиларнинг сайрашига ўхшаш товушни билдиради – қурқур; 6) давра, давра ўртасидаги жой, майдон.

³ Аврод (арабча) – дуолар, бомдод, тонг намозидан сўнг ўқиладиган дуо, оят; кўп такрорладиган, ўқиб юриладиган оятлар, дуолар.

Уранган қиз ичкари эшикдан хатлар-хатламас паранжини ирғитди ва ўзининг болалик руҳи билан югурганича бориб Зебини кучоқлади. Иккаласи қувона-қувона кўришдилар. Супурги етган жойидан нарига ўтмасдан ерга ёнбошлади... Иккала ёш – юзлари кулган, кўнгиллари ёзилган – қўлтиқлашиб айвонга бордилар ва Зебининг отаси туриб кетган сўрининг чеккасига ўтиришдилар.

Салти (Салтанат) эрта саҳарда мунақа ҳаллослаб келишининг сабабини ҳали айтгани йўқ эди, улар кўришган ҳамон, ёш қизларнинг ўз ораларида ўтатурган маҳрам гапларини гаплашиб, тикаётган кашталари, пилтага кирган дўппилари тўғрисида бир-бирларига калта-калта маълумот беришган эдилар. Салти энди гап очди:

– Эрта саҳарлаб чопганим бекорга эмас...

– Мен ҳам сезганман... Юрагим бир қур сесканиб ҳам олди...

– Нимага, ўртоқжон?

– Ўзингиз билган совчилар балоси-да... Қиш ичи кети узилмади.

– Менам безганман, жоним қақа... шунинг учун бир қишлоққа чиқиб келсаммикан, деб эдим...

– Нимасини айтасиз... Ариқдаги сув ҳам музнинг тагидан чиқди-ку.

Зебининг юзини шу топда бутун қиш ичи тўпланиб қолган ҳорғинликнинг асарлари эгаллаган эди. Унинг иккала юзи, айниқса, кўрпанинг катта-катта қавиғига тикилган андишалик кўзлари ҳовур босган ойнакнинг¹ бетига ўхшарди. Аксинча, Салтининг юзлари чарақлаган юлдуздай, сернашъа, қувноқ ва ҳар қандай андиша-

¹ Ойнак (форсча) – кичкина ойна. 1) кўзгу; 2) кўзойнак; 3) эшик, дераза, уй ёки автомобилларнинг ойнаси.

дан йироқ бўлиб, кўнглининг чуқур бурчакларидан чиқиб келган севинч тўлқинларини акс эттирарди. Шу учун у Зебининг сўнг сўзларидаги оғир маъюсликни пайқай олмади. Унинг кўзлари Зебида бўлса ҳам, назарлари бошқа ёқларда эди.

– Энахонни биласиз-а? Ёйилма сойдаги ўртоғим бор-ку?

Зеби бошини кўтариб, ўртоғига қаради, шу қараш унинг нечикдир¹ Энахонни эслолмай турганини кўрсатарди. Сўнгра Салти таъриф қилди:

– Ўтган куз бизникига меҳмон бўлиб келишди-ку – келинбибиси² билан бирга? Ўшанда неча марта киши юбориб чакирттирдим, бормадингиз, отангиз жавоб бермади...

Зеби бош тебратди:

– Ҳа, ҳа... билдим, билдим. Ўзини кўрганим йўқ-ку, эшитиб биламан.

– Ана ўша қиз ўша сафар келганида мени айтиб кетиб эди. Баҳорлашиб бир бориб келаман, деб юриб эдим. Яқинда яна айтиб юборибди. Шунга тенг-тўшларим билан бир бориб келмоқчиман. Сизни ҳам олиб бораман...

– Қачон?

Зебининг бу калта саволидан Салти кўп нарсани англади. Бу савол Зебининг иложи бўлса шу кун паранжисини қўлига олиб (ёпиниб ҳам ўтирмасдан!), шу ердан узоқлашмоқ учун талпинганини кўрсатарди.

Шу учун Салти:

– Мен сизни олиб кетгали келдим, айланай! – деди.

¹ Нечикдир – негадир.

² Келинбиби – янга, келинойи.

Ва икки ёш бола ниҳоясиз қувончлар ичида яна бир-бирларига чирмашдилар...

* * *

Одатда онанинг кўнгли юмшоқ бўлади. Зебининг онаси – Қурбонбиби Салтидан ҳалиги чакирикни эшитгандан кейин дарҳол розилик берди:

– Майли, ўйнаб, ёзилиб келинглар. Қиш ичи юракларинг ғаш бўлгандир... Ёш нарсалар, – деди. Зеби онасининг берадиган жавобини илгаридан биларди. Бу она кизининг саодатидан бошқа нарсани билмайдирган оналардан эди. Дунёда қандай яхшилик ва хайриятлик бўлса, ҳаммасини шу биргина кизи учун истар ва орзу қиларди. Лекин...

Онанинг розилик сўзларига бу биргина «лекин» элчиб¹ келганидан, бечора қизлар севиниш тўлқинларини яна бир қўр кўтаришга фурсат тополмадилар.

Ҳамма жим қолди. Ҳар ким ўз олдида бир нарса топиб шунга кўз тиккан ва у нарсада Зеби – ўз отасини, Қурбонбиби – ўз эрини, Салти – ковоғидан доим қор ёғиб турган совуқ бир сўфини кўрарди.

Бу булутли ҳавони очмоқ фақат онанинг вазифаси эди:

– Отаси бомдоддан кирсин, – деди у Салтига қараб, – мен ўзим ётиғи билан айтиб кўрай, йўқ демас, – сўнг-ра Зебига юзланди: – Сен, қизим, уйга жой қил, ўртоғингни ўтқиз, дастурхон сол. Биз отанг билан чойни сўрида² ичиб, ҳалиги гапни гаплашамиз.

¹ Элчиб – эргашиб.

² Сўри (арабча) – каравот, койка. 1) Ток, ковокга чирмашувчи ўсимликларни ўстириш, кўтариб қўйиш учун шийпон шаклида, тик ёки қия қилиб кўтарилган мослама, кўрилма; 2) Нарса қўйиш, ёйиш учун қурилган, тўрт оёққа ўрнатилган тахта супа.

Иккала қиз ҳам оғиз очмай жим қолишди. Чунки Раззоқ сўфининг мижозини уларнинг иккаласи ҳам яхши биларди. Сўфига энг маъкул бир масалани бўлса ҳам уқтириб розилигини олмоқ учун ё ўзининг пири, ёки катта бир давлатга эга бўлиш керак эди. У одам ўз тенгларидан ҳеч бирининг ҳеч қачон ҳеч бир гапини тинглаган эмасди. Аёллардан маслаҳат, айниқса, ўз хотинидан бир таклиф эшитмоқ учун Раззоқ сўфининг қайта бошдан бунёдга келиши керак бўларди...

Шунинг учун Зеби кўзлари андиша билан кенгайиб очилгани ҳолда индамасдан жойларни йига бошлади.

У ўринларни йиғиштириб, нонушта жойларини тайёрлаб бўлгандан сўнг ўчоқ бошида чойнакларга чой ташларкан:

– Отамдан дарак йўқ-ку? – деб сўради онасидан. Курвонбиби бир кўча эшигига, бир ёнбошдаги дарахтлар орасидан кўтарилиб келаётган қуёшга, бир ўчоқбошидаги кизига қарагандан кейин:

– Билмадим, аврод чўзилиброқ кетдимикин? Сен чойни жиндек қўйиб туриб, чала қолдирган ерларингни супура тур, келиб қолар, – деди.

Зеби шу топда яна қайтиб қўлига супурги олишни истамаса-да, ўртоғининг «бу қиз энасининг гапига кирмас экан», деган ўйга боришини ўйлаб, индамасдан супургини қўлига олди ва бир қўлини бир тиззасига қўйиб, саҳн бетини супура бошлади. Зебининг чой дамлаб келишини кутиб, уйда – дастурхон бошида ўтирган Салти иккала қаноти очик турган эшик орқали бу ҳолни кўрганидан кейин ўрнидан туриб, ўртоғининг ёнига чиқди. Зеби уни узр айтиб қарши олди:

– Уртоқжон, – деди, – отам авродда ўтириб қолди, шекилли, шунақа одати бор. Эндиёқ кириб келса керак. Хафа бўлманг-а?

Бу сўнгги калта жумланинг айтилишидаги самимият бир-бири билан яқин ўртоқ тутишган ёш кизлардагина бўлади. «Хафа бўлманг-а?» деб турган вақтида Зебининг юзини кўриш керак эди: бир қўлида супурги, бир қўли тиззасида, супурги ҳам ердан узиб олинган эмас, фақат бош юқори кўтарилган-у, бутун вужуд Салтининг ихтиёрида! Кўнгил, орзу, севги, севинч... булар ҳаммаси Салтига томон учади, унга томон отилади, уни ўраб, уни айлантириб, уни қучади! Зебининг юзларидаги ойдай тиниқ ва куёшдай ёруғ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очик кўринарди.

Ўртоғининг бу самимиятини Салти ҳам кўз билан кўрибгина эмас, кўнгил билан сезиб англаган эди. Шунинг учун у Зебининг сўзига жавоб ҳам бериб ўтирмасдан, бирданига унинг қўлидаги супургига ёпишди. Ўз кўнглида, супургини олиб, бироз супуришиб берса, ҳалиги самимиятга яраша жавоб берган бўларди. Зеби супургини қўлдан олдирди, лекин ўртоғи супура бошлагандан сўнг:

– Вой, бу нимаси! Қўйинг, ўзим супураман! – деб яна супургига ёпишди. Салти бермади, бу олмоқ истади; Салти қочди, бу қувлади; шундай қилиб, сахни супуриш ўрнига бу икки ўртоқ бутун ҳовлини бошларига кўтариб, шовқинлар ва қийқиришлар билан дунёни бузиб, бир-бирларини қувлашиб кетдилар...

Ўз уйининг қабристонлар қадар жимжит, хонақоҳ¹-лар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва хўмрайган бўлишини истаган Раззоқ сўфи худди шу ола-тўполон устига кириб келди!

Эшикдан кирар-кирмас овозининг борича:

– Бу нима қиёмат!!! – деб шовқин солиши иккала ёш қизни, чакмоқ теккан дарахтдай, турган жойларида қотириб қўйди. Йўкса сўфи эрининг диндор хотини бўлган Курвонбиби ҳам «Бас энди!» деб озмунча қич-қирмаган эди... Агар бу совуқ сўфи кириб келган бўлмаса, икки ёш қизнинг қиш бўйи тўпланган кўнгил ғашликлари бироз шўхлик билан анча ёзилган бўларди. Зотан уларнинг ўзларини унутар даражада бир-бирлари билан бу хилда ўйнашувлари ўша ғам-ғашлар пружинасининг² бўшалиши, сикинтилар³ оқимининг тўғони-ни бузиб, олдинга томон йўл солиш эмасмиди? Бундай телбаларча кўпириб тошувларни тўхтатмоқ учун ҳам, албатта, телбаларча ҳайқиришлар, чакмоқ қадар қувватли зарблар лозим бўларди.

* * *

Раззоқ сўфида ундай қувват ортиғи билан бор. Бу одам, жадиднамо⁴ бир ҳамшаҳрининг деганидек, «кўр-газмага қўйилатурган антиқа махлуқлардан эди». Ай-

¹ **Хонақоҳ** (форсча) – хилватхона, узлат; дарвишлар макони. 1) масжиднинг намоз ўқиладиган, одатда кенг ва катта хонаси. Сўфийлар машғулотларини ўтказиш учун мўлжалланган катта хона ва унинг атрофидаги ҳужралар; 2) маҳалла, қишлоқ масжидларининг томи гумбазли ёки текис бўлган қишқи қисми.

² **Пружина** (русча) – қисилганда ҳосил бўладиган эластик куч ҳисобига механик энергия ҳосил қиладиган ва турткиларни юмшатадиган деталь. Бу ерда кўчма маънода.

³ **Сикинти** – сикилиш, ғам-ташвиш.

⁴ **Дафъа** (арабча) – 1) марта, қарра, бора; 2) бу сўзи (олмоши) билан биргаликда “сафар, гал” сўзлари маъносида қўлланади.

тишларича, уни она қорнидан сиҳат-саломат туширтирган ва биринчи дафъа¹ йўргаклаган кампир ҳазилкашлиги ва шўхлиги билан хотин-халаж ўртасида донг чиқарган Ҳамро эна эмиш. Болани йўргаклаганидан кейин ҳали у қадар одам кепатасига² кирмаган юзларига тикилган ва мана бу сўзлар билан эркалатганмиш:

– Айланай, меҳмон, кимдан хафа бўлиб тушдингиз? Ким озор берди сизга? Айтинг! Қовоғингизни очсангиз-чи! Ёруғ дунёга келдингиз! Шукур қилинг! Севининг! Мундоқ бир кулинг! Кулимсиранг! Илжайинг!

Ўшанда кулмаган Раззоқ сўфи ундан кейин ҳам кулмай ўтди. Кулиш билан йиғлаш орасида катта фарқ бор. Кулиш билан кулмасдан теккина жиддият сақлаб туриш орасида ҳам анчагина масофа бор. Шу учун Раззоқ сўфининг кулишларини кулиш, деб бўлмайди.

Кулмасдан чидаб бўлмайдиган мақомларда у ҳам кулади, лекин у кулиш – касал одамнинг кулишидай оғир, бир хил совуқ ҳазиллардай малол келтирувчи, ёлғон хушомадлардай кўнгилга урувчи бўларди. Бир кун Зебининг жуда жиддий бир чеҳра билан:

– Отам кулмас экан-да! – деганини эшитиб, Қурвонбиби койиб берган эди. Шу ҳақиқатни айтгани учун қизидан алайна-ошкор³ койинган Қурвонбиби, бу ҳақиқатни ўзи ўз кўнглида неча марта такрорлаган бўлсайкин?.. Тил билан бировнинг айбини айтиш осон, ўз тили билан ўз айбини айтадиганлар жуда кам, Қурвон-

¹ Жадиднамо (арабча: жадид – янги, бояги, охирги + намо –дек, -дай, каби) – янгилик тарафдори, жадидчилик ҳаракатининг катнашчиси. Усули жадид XX аср бошларида эски мактабдаги тартиб ва ўқитиш усуллари ўрнига янги тартиб ва таълим-тарбия усули. Бу усул, жумладан, хат-савод чиқаришда ҳижо тизими ўрнига товуш тизимини киритган.

² Кепата – киёфа, ҳолат. Одатда ёмон, аянч, ачинарли аҳволга нисбатан ишлатилади.

³ Алайна-ошкор (арабча) – очикдан очик; рўй-рост.

биби ҳар қанча сўзга эпчил хотин бўлса ҳам, уни бу камлар орасига қўшиб бўлмайди.

Қурвонбиби сўзга қанча эпчил бўлса, Раззоқ сўфи шу қадар камгап, индамас, дамини ичига солган, зикна одам эди. Ташқари оламда, яъни ўз ҳовлисидан ташқарида унинг доимий ва бирдан-бир вазифаси: ўзидан улуг ва кучлилар гапирса, «ҳовва-ҳовва», демак; ўзидан паст ва кучсизлар гапирса, «йўқ, йўқ», деган маънида бош чайқаш бўларди. Уйда вақтида унинг оғзидан одам болалари ўртасида юратурган тузук, маънилик ва «гап» деса бўладиган бир сўз чикмас эди. Умуман, сўфининг бу бобда ўзига кўра асоли¹ бир маслаги бор: у ўзи мақтаниб айтганидай, хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратишни раво кўрмайди. «Бу тил, – дейди сўфи, – доим худонинг зикри билан қалдирайди. Бу оғиз ҳамма вақт худонинг зикрига очилади. Оғиз билан тил – банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилинадими? Бўлмаса, ҳақ таолонинг бандалари ит билан ҳам гаплаша берсин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, у тоифа билан зарурат юзасидангина гаплашилади. Вассалом!»

Ўзбекда, ахир, ҳар бир эркак ўз хотинини – ўз ҳалол жуфтини қизи ё ўғлининг номи билан атаб чақиради. Ўз хотинининг исмини айтиб чақириш ярамайди. Хотинининг исми Марям, қизининг исми Хадича бўлса, мўмин-мусулмон: – шарм-у ҳаё юзасидан бўлсамикан? – хотинини «Хадича» деб чақиради. Аксар она-бола баравар «лаббай!» дейди; шундай-да, оиланинг ҳақиқий эгаси бўлган ота: «Каттангни айтаман, каттангни!» дейди. Ҳатто шунда ҳам «Марямни», демайди...

¹ Асоли – тугри, жуъли.

Бизнинг сўфи мўмин-мусулмоннинг бу урфига ҳам амал қилмайди, у ўз ҳалол жуфти Қурвонбибини ҳамма вақт «Фитна» деб чақиради: «Фитна, салламини бер!», «Фитна, киз ўлгурунг қани?», Фитна, пулдан узат!»

Қурвонбиби, сўфига аччиқ қилиб бўлсами ё ўзининг яратилиш ҳамирида шу нарса борми, ҳар қалай, фитналикдан, яъни макр ва фирибдан холи эмас. Эрининг хотин-халаж олдида гапирмаганига унча хафа бўлмаса ҳам, лекин ўз ҳалол хотини олдида гапирмаганига куяди ва шу куйиш орқасида фириб йўли билан сўфини гапиртиради; баъзида тилларини бурро қилдириб сайратади. Бунинг учун сўфининг аччиғини келтирадиган эмас, унинг бироз ғашини қўзғататурган бир гап айтиб қўяди. Ана шунда хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратишни сўфидан кўринг! Бай-бай-бай!

– Эшон бобом сиздан дилгир¹ эмишлар, – дейди бир кун Қурвонбиби сўфига.

Сўфининг тошдай қаттиқ ва буюмдек ҳаракатсиз юзи бирданига турли-туман ўзгаришлар ва ҳаракатларга жавлонгоҳ² бўлади:

– Нима дединг, Фитна? Нега дилгир бўлибдилар?

– Назир қилган кокилини кестиришга келган бир болага хушомад қилибсиз...

Шу бас! Энди, бизнинг сўфи сўзга уста бир хатиб³га айланади.

– Ишқ икки хил бўлади, Фитна. Тушунмай гапирма! Ишқи мажозий, ишқи ҳақиқий...

¹ Дилгир (форсча) – нохуш, хафа, маҳзун; жаҳли чиққан. 1) кўнгли ғаш, кўнгли олинган, юраги сиқилган; 2) юрагини олдириб қўйган, қўрқиб қолган.

² Жавлонгоҳ (арабча: жавлон – юриш, сайр қилиш; адашиш + гоҳ – жой, майдон, ер) – ҳаракатлар юзага келадиган жой; тўс-туполон бўладиган жой.

³ Хатиб (арабча) – нотик, воиз, ваъзхон; унаштирилган куёв. Масжидда жума ва ҳайит намози пайтида хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган домла, имом; воиз.

Қурвонбиби бу сўзларга тушунмаганлигидан эрини сайратиб қўйиб, ўзи дарров зерикади. Шу учун у:

– Ҳа, шундайми? Мен билмабман. Омиман-да¹, – деб тезроқ қочиш ҳаракатига тушади.

Хотини бурилиб кетганидан кейин сўфи ҳам сўздан тўхтади.

Шундай қилиб, сўфи жойи келганда ва ғашига тегилганда, – гўрда ҳам гапиреди. Ҳам гапирганда қандай!

Уйда вақтида Раззоқ сўфи ё ариқ бўйидаги кўкатларни юлиб, ё эшик ва дарвозаларнинг бўшалиб қолган занжирларини маҳкамлаб, ёки ҳовлида ўтин қиркиб, ё икки қўли орқасида, дам ичкарига кириб, дам ташқарига чикиб, дам ҳовлига ўтиб, лабларини ари чаққан одамдай оғиз очмасдан, индамасдан юра беради... Ёз фаслида эса кўпроқ кундузи ухлайди, кечалари тонг отгунча ўзи ёлғиз баланд овоз билан «Облоҳу!» айтиб, ўз оиласини ва кўни-кўшнини ухлатмайди. Эшон бобо бўлмаган кунлари салқин хонақода жуда маза қилиб ухлайди, дейдилар. Баъзида бошқа муридлар уни кўрпатўшаги билан ҳовузга ташлар эканлар. Уйда бўлса, уни хонақо сингари салқин қилдириб, ундан кейин чўзилади ва пешиндан кейин уйқуга кетган бўлса, шомга бориб зўрға туради: шунда ҳам Қурвонбинининг қичқиришлари билан... Намозгар, аксари, уйқуга қурбон бўлади, шу орқада ўз хотинидан кўп таъналар ҳам эшитилади. Аммо бу хусусда тили қисик, индаёлмайди...

Қиш фаслида эса кечаси ухлайди. «Бир сиқим кун бор, ухлаб ўтказсам, Қашқардан ҳам олис қиш кечасини қандай ўтказаман? Уйку – умрнинг таноби!» дейди; бу

¹ Оми (арабча) – халққа тегишли; жамоатга оид; оидий, содда, саводсиз, уқимаган; звом.

буюк фалсафа лойиқ ва муносиб кишиларга айтилади. Бечора оила аъзолари, умуман, хотин-халаж бу уйку фалсафасини билишдан махрум!

Шаҳарда эса ўз уйидан бошқа жойда бир кеча ҳам ётмайди. Эшон бобонинг қайси бир тўйида тонг отишга яқин уйига келиб ётган экан... Шаҳардан ташқарига юриши кам. Фақат Эшон бобо билан бирга (фақат ўша киши билан!) тўйларга, катта зиёфатлар, қовун ва мева сайилларига боради. Унда, албатта, беш-тўрт кун уйидаги кўрпа-тўшаги совийди. Қурвонбининг сўзича, «дам олади»; Зебининг таърифича, «яйрайди». Бир марта қайси бир тўй бир ҳафтага чўзилиб кетгач, олтинчи куни бизнинг сўфи эшондан сўрамай қочиб келган! Ўшанда Эшон бобо бир неча вақтгача сўфидан дилгир бўлиб юрганлар.

Шу муносабат билан Қурвонбиби яна бир марта олди:

– Ҳаст¹ эшон билан бирга бориб, у киши туфайли шунча иззат-икром кўриб, ноз-неъматга сероб бўлиб... ҳаст эшондан бурун қочиб келганингиз нимаси? Шаҳарда очилмаган дўконингиз ё тўхтаб қолган обжувозингиз² бормиди?

Сўфи яна паст тоифа олдида муборак оғзини очиб, азиз тилини қалдиратмоққа мажбур бўлди.

– Бадбахт Фитна! Қўясанми, қўймайсанми, ахир? «Ҳуббил ватани минал-имон», деганлар – «ватанни се-

¹ Ҳаст – «ҳазрати» сўзининг айтилиши.

² Обжувоз (форсча: сув + ёғоч ёки тош ўғир (ўғир – ўртасида қўл билан тутадиган тешиги бор даста ҳамда донни уриб туйиш, эзиб майдалаш учун ишлатиладиган ичи уйиқ ғўладан иборат рўзгор буюми; кели) – сув кучи билан юрадиган, шоли оқлайдиган қурилма; шоли тегирмони.

виш имондан», ахир! Билмасанг бекор-да, Ватани йўқ – дунёда лўли, холос. Мени беватан, деб билдингми?

Сўфи бироз қизиб ҳам кетди:

– Бу ҳовли-жой отангдан қолгани учун ўзимники дейсанми ё? Ундай десанг, бошпут¹ олиб, ўрусвойнинг релига² тушиб, «ҳайт!» деб... Маккатуллога жўнаб қоламан! Ҳовлинг бошингдан қолсин, Фитна!

Бу сафар Курвонбиби ялиниб-ёлвориб зўрға тинчитди.

Чинакам, сўфида ҳажга бориш нияти кучли. Ҳар йили жаврайди. Бир-икки марта паспорт ҳам олди. Фақат нима учундир оёғини ўз шаҳрининг тупроғидан уза олмайди.

Бу тўғрида ҳам – «ватанни севиш имондан», деб – «ватани»дан кечиб кетолмайдими? Ҳар қалай, бир сири бор.

Унинг маълум бир касби, ҳунари йўқ. На савдо-со-тиқ қилади, на деҳқончиликка уринади, на косиб-ҳунармандлик пешасини тутади. Шу билан бирга дастурхони нонсиз, қозони иссиқсиз қолмайди...

Қайси бир йил олис бир кишлокдан ўтай акаси келиб, уч-тўрт кун қўниб кетган эди. У ҳам ўзига ўхшаган мўмин-мусулмонгина чол бўлганидан жуда топишдилар. Ҳар кун хонақога бирга борардилар.

– Сўфи, бир касб пешасини тутмай ўтиб кетаётирсиз-а? – деди унга акаси хонақога кета туриб.

– Э-э, – деди сўфи чўзиб ва ўзидан хурсанд бир кулимсираш билан кулимсиради: – менинг давлатим ҳеч кимда йўқ, ака! Эшон бобо худойимнинг севган қули,

¹ Бошпут – паспорт.

² Рели (инглизча: тўсин; лотинча: тўғри таёқ) – темир йўл транспорти, трамвай, кўтарма кран, вагонстка ғилдираклари юрадиган пўлат из. Бу ерда поезд маъносиди келяпти

ноз-у неъмат тўрт тарафдан сувдай оқиб туради. Дарё бўйидамиз-у, чанқаймизми? Ғалати экансиз!

Шу кулимсираш билан яна бироз боргандан кейин, бу сафар жиддийроқ қилиб, деди:

– Аҳлиямиз ҳам уччига чиққан чевар, худога шукур. Ожизамиз ҳам дўппи тикишга «фаранг» бўлиб чиқди! Рўзгорнинг кўп-камларини ўзлари битиришади. Мен бохузур тасбиҳимни айлантириб ётсам бўла беради!

Сўфининг ўша акаси ўтган йил кузакда яна келди.

Аммо бу сафар жиддий бир масалани кўтариб келган эди. Бир-икки кун меҳмон бўлгандан сўнг гап очди:

– Сўфи, ўзингиз «ватан», «ватан» дейсиз-у, ватанингизни билмайсиз.

Сўфи шу «билмайсиз» деган нарсага тутоқиб кетди:

– Нега билмас эканман, ака! Билиб гапирсангиз-чи!

– Жаҳлингиз чиқмасин. Билиб гапираётирман. Ватанингиз – ота-онангиз ўтган, ўз киндигингиздан қон тўкилган, ота-она арвоҳига шам ёқиладиган жой эмасми?

Сўфи жим қолди. Ҳатто, кўзларига ёш келгандай бўлди.

– Нимага индамайсиз? – деб сўради акаси.

– Ҳақ гапга нима дейман? Қизиксиз...

– Бўлмаса, ватанингиз – ўша ўзимизнинг қишлоқ.

– Ҳа, ўша қишлоқ...

Иккови ҳам бир нафас жим қолишди. Сўфи мисвогини¹ қинидан чиқариб яна секингина солиб қўйди. Чол тиззасига тушган хазон баргини сопидан ушлаб пилдиратаркан, деди:

– Мен сизни ўша қишлоққа олиб кетай, деб келдим.

¹ Мисвок (арабча) – тиш тозалагич; арча ва шу каби хушбўй ҳидли дарахт ёғочидан тарашлаб, моқисимон шаклда ясалган тиш тозалагич.

Сиз, ахир, мен билан бир шапалоқ ерни талашиб,
шу тўғрида нари-бери бўлишиб, шу туфайли шаҳарга
ке-либ қолган эдингиз...

Сўфи хўрсинганидан овози қалтираб, деди:

– Эски гапларни кўзиб нима қиласиз? Бўлар иш бў-
либ ўтди...

Ери ҳам қурсин, мероси ҳам...

– Йўқ, сўфи! Ундай деманг!

Аканинг бу сўзи кескин овоз билан, қўмондон си-
нгари айтилган эди. Сўфи бошини кўтариб, акасининг
юзига тикилиб қолди, акаси давом этди:

– Ердан азиз ҳеч нарса йўқ! Отамиз раҳматлик, бо-
боларимиз, ундан наридагилар – ҳаммаси бир шапалоқ
ердан ризқини чиқариб келган... Ростми?

Сўфи эшитилар-эшитилмас қилиб:

– Рост... – деди.

– Сиз нега ердан қочасиз?

Сўфи бу тўғри саволга бошқа жавоб эплай олмади.

– Ер қани менга? – деди. – Бир шапалоқ ерингиз
бор, ўзингизга етмайди...

Акаси дадил жавоб берди; жавобга бошларкан,
унинг юзлари кулган, тишсиз – кемтик оғзи севинч би-
лан очилган эди:

– Сойнинг нариги юзидаги дўнгни секин-секин
олиб ташлаб, ер қилдим. Яна бир шапалоқ сувлик ер
бўлди. Энди, одамдан-у дастмоядан¹ кийналаётирман...

– Нима қилай? – деди сўфи, овози жуда паст эди. –
Қўлимдан нима келади?

Акаси бу сафар жиддийлашди:

¹ Дастмоя (форсча) – озгина пул, маблағ; мол. 1) савдо-сотик ишларида айлантириб
туриладиган ва ўша асосда фойда кўриладиган дастлабки асосий маблағ; 2)
бисотдаги, бор-йўқ нарса; 3) Бирор иш-ҳаракат учун восита дастак, баҳона бўлган
нарса; рўқач.

– Шаҳарни ташланг!

Сўфи акасининг сўзини бўлиб, алланима демоқчи бўлган эди, у қўймади:– Сиз шошманг! Гапни эшитинг!

Сўфи жим бўлди. Сўнгра акаси давом этди:

– Шаҳарни ташланг! Бу ҳовлини сотинг! Шаҳарда ҳовли-жойни яхши пулга олади. Қишлоқдан кичкина бир ҳовли оламиз: мунинг ярим пулига ёки учдан бирига. Қолганига асбоб оламиз. Ўз еримизнинг ёни-беридан бир парча яна ер топамиз... Уни ҳам оламиз.

Ҳали бардамсиз, биргалашиб ишлаймиз. Дурусти?

Сўфи индамасди; оқ дўпписини бошидан олиб, буклаб ўйнардди...

– Қани, бир нарса денг!

Сўфи ҳеч нарса демай, ўрнидан турди. Яна дамини чиқармасдан, ичкарига томон бир-икки қадам босди. Кейин яна орқасига қайрилиб, деди:

– Мен салла-тўнимни кийиб чиқай. Жумани хонақода ўқиймиз. Кеч қолдик...

Акаси хонақога кетаётиб, яна шу гапни кўзғатди:

– Хўп, денг. Қишлоққа кетайлик! Ўлим – ҳақ! Ўлар вақтда бир-биримиздан йироқ тушиб, бир-биримизга ташна бўлиб ўлмайлик...

Сўфи бир улоқчи тойни кўрсатди:

– Жонивор-э, заб от бўлибдими? Бай-бай-бай! Жимлик чўкди. Кейин яна гап бошланди:

– Нима дедингиз? Гапиринг? Кампир ҳам жон деб турибди...

– Ана у, Умарали шиғовулнинг¹ ҳаммоми... Юз етмиш йил бўлган эмиш.. Ҳали ҳам бир ғишти кўчгани

¹ **Шиғовул** – Бухоро ва Хива хонликларида элчиларни кутиб олиш, уларни хон хузурига олиб кириш, саройдаги қабул маросимларини бошқариш ва назорат қилиш билан шуғулланган мансабдор шахс.

йўқ... Ичига кирсанг, жаранглайди...

Акаси ўз гапини едиrolмагач, (Қурвонбиби билан маслаҳат қилиб туриб) масалани эшон бобога арз қилди.

Эшон аввал:

– Сўфи ўзи қани? – деб сўради. Сўфининг акаси:

– Уйда қолди... Сал тиши оғрибди... – деди.

Эшон кулди:

– Тиши оғрибдими? – деди. – Бай-бай! Тиш оғриғи ёмон нарса. Боринг, айтинг: капноннинг¹ бурчидаги сартарошга борсин, омбир солиб, дарров олиб ташлайди. Тинчийди-қолади... Боринг, омин оллоху акбар!

Шу билан сўфининг акаси ноумид бўлиб, қишлоғига кетди. У отига отланиб, хайр-маъзур қилганда, сўфи ичкарида «Хикмат» ўқиб ётарди. Лоқисини² юзига тутиб, дарвоза олдиғача Қурвонбиби чикди. Узун енги билан кўз ёшларини артиб, қишлоқи меҳмонни узатди. Қурвонбибининг ёнгинасида туриб, тиниқ овози билан: – «Хайр энди! Адолатхон опамлар келишсин. Тухфачани, албатта, олиб келинг», дея сайраган Зеби, меҳмон кўздан йўқ бўлгач, онасидан сўради:

– Нега отам узатгани чикмади? Қурвонбиби калтагина жавоб берди:

– Отангнинг феъли курсин, болам! – деди ва ичкарига бурилди.

Қурвонбибининг бундан бошқа ташвишлари ҳам етиб ортарди. Мана бу қишлоқи меҳмоннинг келиши яна ортикча бир ташвишни кўзиб кетди. Чинакам, бечора Қурвонбиби кийим-кечак, айникса, ёлғиз қизнинг

¹ Капнон (арабча) – тарозининг бир тури; ғалла бозорига ўрнатилиб, оғир юклар тортиладиган бир паллали катта тарози. Шундай тарози ўрнатилган, усти очик ёки тим қилинган дон, ғалла бозори. Бу ерда бозор маъноси назарда тутилган.

² Лоқи – чиммат, паранжи

сеппи хусусида кўп ташвиш тортади. Шундай ташвишлар устида у чидолмай кетиб, баъзи-баъзида сўфига хархаша ҳам қилиб кўради. Ундай хархашаларга сўфининг сира тоби йўқ:

«Худо етказади!» деб, овози борича бақириш билан жавоб қилади.

Қурвонбиби ҳам одам эмасми – чидолмайди.

Бир кун у сўзланиб берди:

– Худо етказади, албатта! Шунда ҳам бандаси ҳаракат қилса, қимирласа етказади-да! Худо «сабаб»ни ҳал қилган эмасми, ахир? Эшонойим бир кун Эшон сўфидан¹ ўқиб бериб, касб-корнинг фарзлигини айтдилар-ку!

Бу куйинишларга Раззоқ сўфи жавоб ҳам бермади. Индамасдан тесқари бурилиб олди. Қурвонбиби сўздан тўхтамай, балки овозини яна ҳам кўтара тушган эди, сўфи ўзининг одатдаги калта сўзларидан биттасини аранг оғзидан чиқарди, лекин чиқарганга яраша бирвакай қилиб, жаҳл билан бақириб чиқарди:

– Бўлди, дейман, итвачча!

* * *

Отаси кириб келганидан кейин Зебининг кўнглида ўйнаган изтироб ва ҳаяжонлар Раззоқ сўфининг «Нима бу қиёмат!» деган қиёматидан кўркинчлироқ эди. Совуқ бир сўфининг наздида, бу қадар ваҳимали бўлиб

¹ Эшон сўфи – Сўфи Оллоёрнинг халқ орасидаги исми. Сўфи Оллоёр (1644-1724) тариқат арбоби ва мутасаввуф шоир. У «Маслак ул-муттакин» («Тақводорлар маслаги»), «Мурод ул орифин» («Орифлар муроди»), «Махзан ул-мутеъин» («Итоаткорлар хазинаси») асарларини форсий, «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи»), «Фавз ун-нажот» («Нажот тантанаси») маснавийларини туркий тилда яратган. «Мевалар мунозараси» номли манзума ҳам унга нисбат берилади. «Маслак ул-муттакин» ва «Сабот ул-ожизин» асарлари мактаб ва мадрасаларда асосий дарсликлар каторида ўқитилиб келган.

кўринган оддий ва табиий бир болалик ўйини қарор дариқасининг очилишини кутган вақтида дариқага қат-қон бир қулф уриладиганини кўрган бир қўшнинг изтиробидан қам бўлармиди?

Иққала қизнинг, айниқса, Зебининг кўнглидаги изтироб, зотан сўфи қиргандан сўнг авж олиши қарор эди. Чунки қизлар шўхлик ва ўйинга берилиб кетиб, қамма нарсани эсдан қиқарган эмасмидилар? Қоронғи қиш қўнларидан қолган доғлар, тўрт девор орасида яшашдан қелган қиқиндилар, оталардан ўтган зулмлар, совчилардан етган ташвишлар қарқам емаганмиди? Ёшлиқнинг қувватли тўлқинлари уларнинг қарқасини бир қарор ёмғири қабии қувиб қетмаганмиди? Шундай ўртоқнинг шундай қишин муомалалари олдида шундай қесқари, шундай ўқар ва қайсар отанинг қорлиғи қам унутилган эмасмиди? Уйидан «Бир қумда қориб қеламан», деб қиққан Қалти қам қерган вақдасини, ўйини ва ота-онасини унутиб, қўлида қаймоқ ва туллаган бир супурғи қилан қилиб қетмаганмиди?

Ғафлатда қолганларнинг бошига тушадиган таёқ ёмон қил қетади, дейдилар. Бу иққала қиз ўйин ва шўхлик қаваси қилан ғафлатда эдилар. Сўфининг оғир қарби қилан ўзларига қелқач, олдиларида зўр бир тоғ турганини кўриб, ихтиёрсиз қўчиб қетдилар. Бу тоғдан ўтиш қарор эди, қолбуқи бу тоғ мунақа ёш қолалар ўта оладиган тоғлардан эмасди. Иққаласи қам изтиробнинг бу оғир қуқини бир-бирларининг кўзларида ўқидилар...

Сўфининг қариқишидан сўнг қироз шошиб турқач, улар югурганча уйга қирдилар ва ўзларини эшиқли деразанинг панасига олиб, Раззоқ сўфининг қаракатларини қузата бошладилар. Кўзлари сўфида бўлса, қулоқлари Қурвонқибининг оғзида эди. Унинг ғапирадиган

гаплари уларнинг кўнгилларида тугилган оғир ва чигал тугунчакни ё ечиб юборажак, ёки яна баттароқ чигаллаштириб, икки ёш нарсани – яна неча ой! – бир-биридан ажратиб ташлаяжак эди.

Сўфи булар уйга кириб олгунча эшик олдида бўзариб-гезариб турди. Булар уйга кирганларидан кейин салласини Қурвонбибига узатиб, устидаги малла яхтагини олисдан туриб картга иргитди ва ўзининг оддий овози билан:

– Қанжиклар! – деб бақирди.

– Ёш нарсалар ўйнашса, нима бўлибди? Мунча энди забтига олдингиз? – деди Қурвонбиби.

– Гапирма, эшак!

Қурвонбиби жим бўлди. Сўфи карт томонга қараб юрди. Карт устига дастурхон ёзилиб, бир мистовоқ нон билан пиёлада қиём қўйилган эди. Сўфи картга чиқиб ўтиргандан кейин Қурвонбиби ўчоқдан чойни олиб келди.

Сўфининг бу авзойини кўргандан кейин икки қизнинг бор қадар умиди ҳам узилиб бўлди. Зеби бу умидсизликни яширолмади:

– Ўйнашмай ўлайлик, энди отам ҳеч қаерга чиқармайди...

Салти ҳам ўз ташвишини англатди:

– Нима қиламиз энди? Сиз бормасангиз, мен ҳам бормайман...

Энахон тоза қойийди-да.

– Тек ўтирган бўлсак, кўнгли юмшармидикан? – деди Зеби.

Салти индамади. Бироздан сўнг яна ўзи илова қилди:

– Кўнгли ўлсин, юмшаган вақтини кўрганим йўк!

Катта-катта харсангтошларни сой бўйига девлар ташлашган, дейди... Энг каттасини отамнинг кўкрагига ташлаб қўйиб, «мана шу сенинг кўнглинг!» деганми-кан, яшшамагурлар!

Бу гап Салтига таъсир қилди, шекилли, «пих-х» эта кулиб юборди.

Зебининг мунга чинакам аччиғи келган эди, қўлини узатиб, ўртоғининг оғзини тўсди.

– Вой, анови қизни! Яна беш баттар қиласиз ишни! – деди.

Салти зўр билан ўзини босиб олди. Иккаласи яна – кўзларини милтиллашиб – чол билан кампирга тикилдилар.

Боядан бери эрига қараб жим ўтирган кампирнинг энди астагина кулимсираши буларга жон киргизди. «Кўрдингизми?» деганни қилиб иккаласи бир-бирига қараб олишди.

Чинакам, Қурвонбиби, сўфига ёкадиган бир сўз топгандай, дадиллик ва бемалоллик билан кулиб туриб гап бошлади:

– Мен Зебини бир жойга жўнатиб ётирман... Сўфи бу сафар бақирмаса ҳамки, дағал бир овоз билан сўради:

– Қаерга? Нега?

– Ойдинкўлдаги Халфа эшонимизнинг кичик қизлари бир-иккита ўртоғини «Баҳорлашиб кетинглар», деб чақиртирган эканлар. Шуларнинг биттаси Зеби, яна биттаси унинг ўртоғи Салтанатхон экан. Салтанатхон аравани қўштириб қўйиб, ўзи Зебини айтгали келибди. «Йўқ», десак қандай бўлади?

Хотини нима деса, «йўқ» дейдиган сўфи бу сафар бирданига «йўқ» демасдан, хаёлга кетди. Қизлар Кур-

вонбибининг бу тадбиридан хурсанд бўлиб, яна умидлана бошлаган эдилар.

– Қурвон холам боплади! – деди Салти.

– Энам гапга уста. Эшондан тушганини кўринг. «Эшон», десангиз, отам ўлганини ҳам билмайди... Худо мунга эшонлар учун яратган.

Салти Зебининг бу гапларини эшитгандан кейин сўфининг «хўп» деб жавоб беришига ишониб кетди. Бир қўлини ўртоғининг бўйнига ташлаб, уни кучоклар экан:

– Бўлди, ўртоқ, энди! Жўнаймиз! – деди.

– Санамасдан саккиз демай тулинг ҳали! Отам осонлик билан маъкул гапга кўнадиган одам эмас. Жим туриб қолишини кўринг: ҳали ҳам чурқ этмайди.

Сукут узокқа чўзилгандан кейин Қурвонбиби энди бу сафар жиддий бир чехра билан:

– Нимага индамайсиз? Хўп, денг! Катта одам, уят бўлади. Бир яхши хотинлари, бир отинча қизлари борки... Ўзларини бўлса, ўзингиз биласиз, – деди.

Сўфи негадир:

– Биламан, Фитна, биламан! – деб қўйиб, яна жим бўлди.

Энди Қурвонбиби яна ҳам жиддийлашди:

– Бўлмаса, «йўқ», денг. Салтанатхонга жавоб берай, кетсин!

Азонда келган эди.

Шундан кейин сўфининг тили айланди:

– Шошма, Фитна, йўқ дема, майли, бора қолсин... Қачон келади?

– Индинга эрта билан ё кечқурун.

– Эшон ойимнинг раъйларига қарасин.

Сўфи ўрнидан турди. Картдан тушиб, кавшини ки-

яркан:

– Овозим бор, деб ашулага зўр бермасин, – деди. –
Номахрамларга овозини эшитдирса, рози эмасман.

Бу сафар одамга ўхшаш гапириб, Қурвонбибини
кувонтирган Раззоқ сўфи шу сўзлардан сўнг яна ўз
жимлигига қайтди. Бироз сўнгра салласини кийиб, ях-
тагини қўлига олгандан сўнг:

– Хуржинни бер, Фитна! Бўлмаса, иккита қоп бер!
– деб қолди.

Қурвонбиби қопни узатаркан, эрининг қўлига шу
топда бироз пул тушганини, энди каттароқ харид ки-
лиш учун бозорга кетаётганини ва ҳалиги зўр илти-
фотнинг ҳам пулнинг кучи билан бўлганини англади...

Сўфи томоқ кириб эшикдан чиқаркан, уйдаги икки
шўх қиз яна бир-бирига чирмашган эди.

* * *

Қафаснинг даричаси очилди!

Энди кушларга қанотларини ростлаб туриб: «пирр»
эта учмоқдан, кенг кўкларга, фазоларга парвоз қилмоқ-
дан бошқа нарсаси қолмади. Паранжини ёпиниб ўтирмас-
дан, шундоқ бош устига ташлаб, чимматни «хўжа кўр-
син»га тутган бўлиб югуриш керак, холос...

Фақат унда даричанинг очилганига ким севинади?
Шодликни ким қилади? Эркинликнинг лаззатини ким
тотийди? Шу қадар қайсар бир одамни бу қадар усталик
билан йўлга солган онанинг ҳурматини, ким ўрнига
келтиради? Уни ким кучоқлаб, ким ўпади?

Иккала қизнинг уйдан югуриб чиқиб, баб-баробар
Қурвонбибининг бўйнига осилишлари ана ўша неъмат-
нинг шукронаси эди. Қизлар ўзларининг беҳад севинч-
ларини юзага чиқармоқ билан бирга, онага бўлган мин-

натдорликларини ҳам тегишича изҳор қилмокқа ошикардилар. Улар кампирга шу қадар осилиб, эркалик қилиб, у билан шу қадар қаттиқ ўйнашдиларки, кампир ҳолдан кетиб, картга думалади... Булар қийқириқ солишиб, тобига келган чой идишдек шарақлашиб кампир билан ўйнашаркан, у чарчаб энтикканидан зўрға-зўрға нафас олиб:

– Бас, қизи қурғурлар... бас, дейман, бўлди энди... Йўлингдан қоласан!.. – дея сўзланарди.

Кампир ёлворган сари булар авж олишар, бири кўйиб, бири:

– Шунақа эканми? Вой, товво-ей! Халфа эшоннинг қизи чақиртирган эканми? Вой, товво-ой... – деб унинг энг қитиғи келадиган жойларига чанг солишарди.

Нихоят, ўзлари ҳам ўлгудек чарчаб, кампирдан қўл тортдилар ва «ух!» деб иккаласи икки томонга ўтирдилар.

Булар тарақ-туруқ эшик очиб, шошилиб кўчага чиққан вақтларида, пахта заводининг ингичка товушли жинғироғи соат ўн икки бўлганини билдириб қичқирарди.

II БОБ.

Салтиларникида кечгача сафарга тайёрланиб – бирозгина патир билан сомса ёпиб, кўча эшигининг чап бикинидаги катта кундадан аравага ҳатлаган вақтларида кун ботиб борарди. Арава шаҳар ичидан чиқиб, дала йўлига кирганда, кечанинг қора пардаси ер бетини ўраган эди. Қор остидан чиққан ерлар, баҳорнинг салқин ҳавоси ва ёқимли шабадаси остида мудрашиб ётардилар. Ой ҳали чиқмаган, фақат кечанинг қоронғисига ўчакишган саноксиз юлдузлар тепада туриб машъалаларини ёндирганлар, худди пешона оддида кўринган энг ёруғ бир юлдуз, пиёз тўғраб ётган келинчакнинг кўзларидай, пирпираб ёнарди.

Қизлар жим эдилар. Аравакаш зерикди, шекилли, астагина ашула бошлади. Унинг ашуласи ҳам хиргойидан нарига ўтмаганидан кейин Салти кўтарилди:

– Ўлмасхон, бормисиз? Дурустроқ айтсангизчи! Салтининг яна бир ўртоғи – Қумри унинг сўзини қувватлади:

– Ҳа, рост, шундай яхши овозингиз бор экан, шўх-шўх айтмайсизми? Кенг далада қанча чўзсангиз, шунча кетади варанглаб...

Йигитча кулди. У, қоронғида секингина орқасига қайрилган эди. Орқа сафдаги қизлар чимматини қўтариб ўтирганларидан уларнинг юзларини сал-пал кўрса бўларди. Кулимсираб туриб, қизларга бироз қарагач:

– Орангизда донги кетган ашулачингиз бор туриб, менга осилганларинг қизиқ! – деди. – Биз, «сув бўлма-са, таяммум»га¹ ярайдиган ашулачилардан...

¹ Таяммум (арабча) – ният қилиш; бирор мақсадни кўзлаш. Сув бўлмаган жойда кум, тупроқ, пахта, тоза мато каби нарсалардан орқали олинадиган шартли таҳорат.

Кизлар ҳаммаси Зебига қарашдилар. Ҳар томондан ҳар хил овозлар чиқди:

– Ҳа, рост!

– Чинакам, индамай ўтирганимизни каранглар-а!

– Ашулачи орамизда-ку.

Зеби «чурқ» этмасдан ўтирарди. Унинг мундай қилиши ҳам шу хил таклифдан кўркқанидан эди. Албатта, ёш нарсанинг кўнглида ўйнаш, кулиш ва хушвақтлик қилиш майллари бошқа ҳар нарсадан кўра кучлик келади. Лекин Зеби шундай бир отанинг қизиқим, унинг кўлида ҳар қандай кучли майлларини ҳам юганлаб¹ тутмоққа, кўнгилнинг ҳар бир ҳавас ва тилагини кўринган жойида бўғиб ташламоққа тўғри келади ҳам. Зеби шундай қилишга ўрганиб қолган. Шунинг учун ҳам йигитнинг оғзидан ўз исмини эшитгач, бадани дуркираб кетди. Сўнгра қизлар томонидан айтилган сўзлар уни изтиробга туширди. Нима дейишни билмас эди. Ўйлаброк жавоб бермоқ учун кўнгилнинг талвасага тушмаслиги даркор. Ҳолбуки, кўнгил ташвишда ва шу сабабли талвасада...

Аравакаш у ёғдан туриб:

– Ҳа, баракалла, бор экансизлар-ку! Ўртага олинглар ашулачини! – дегандан кейингина Зебининг тиллари қалдиради:

– Гаплашиб кетайлик. Шундай қоронғида!..

– Жин урармиди? – деди биттаси.

– Яхши эмас, шундай зим-зиё қоронғида... Гаплашиб кетайлик...

Ширин-ширин гаплардан...

¹ Юган – 1) от, эшак каби уй хайвонларини бошқариш учун улар бошига солинадиган, сувлиқ, тизгин ва қайиш тасмалардан ясалган абзал; 2) гули сариқ. баланд ўсадиган кўп йиллик ўт; 3) ўз измига бўйсундирмоқ, бошқармоқ. Бу ерда кўчма маънода.

Аравакаш унинг сўзини илиб олди:

– Ширин-ширин гап ўрнига ширин-ширин ашуладан бўлсин, опа. Таърифингизни эшитиб, жигарларимиз лахта-лахта қон бўлиб кетган...

Салти тегишди:

– Вой, товва-е! Лахта-лахта қон бўлганми? Жабр бўлган экан...

Аравакаш ҳам бўш келмади:

– Қон бўлган юракларни бир нафасда ёзиш сизларнинг қўлингизда, опалар! Биз ҳам дунёга келиб бир яйрайлик-да!

Яна индамасдан ўтирган Зебига энди бу сафар Салти ялинди:

– Ўртоқжон, бир нарса десангиз-чи. Ҳамма баравар ташна экан...

Зеби ўртоғини астойдил койиб берди:

– Сиздан келган гап шуми, ҳали? Отамнинг айтганларини ўз қулоғингиз билан эшитиб эдингиз-ку! Эшитиб-нетиб қолса, нима бўлади? Билиб туриб...

Салти ўртоғини тўхтатди:

– Биламан, ўртоқжон, биламан! Отангизнинг гапларини бир эмас, икки қулоғим билан эшитдим. Одамлар ичида, кўпчилик орасида қистасам, мендан хафа бўлинг. Бу ер дала жой бўлса, одам асари бўлмаса, кечаси – қоронғи бўлса, бир-икки жуфт айтиб бермайсизми?

– Номахрамга эшитдириб-а? Зеби бу сўзни чин кўнгилдан чиқариб ва жеркиб туриб айтган бўлса ҳам, қизлар ҳаммаси бирдан кулишиб юбордилар. Яна ҳар хил овозлар кўтарилди.

– Шу ҳам номахрам бўлибдими?

– Шу Ўлмасжон-а?

– Номохрам ўла қолсин...

Зеби чинакам ранжиган эди. Йиғламсирашга яқин бир овоз билан Салтига:

– Мунақа қилишингизни билсам, келмас эдим... – деди.

Қизлар ишнинг бу томонга айланганига хайрон бўлишиб жим қолдилар. Аравакаш:

– Эй, товба! Эй, товба! – деб ўз-ўзига сўзланиб, отни қаттиқ-қаттиқ беш-олти қамчилади.

От қадамларини илдамлатиб, аравани гулдур-гулдур ғилдирата бошлади. Ҳамма жим бўлди. Фақат Салти билан Зеби иккови бир-бирлари билан пичирлашиб сўзлашардилар. Бу пичирлаш натижасида, Салти ўртоғини тинчлатишга муваффақ бўлган, бунинг устига яна, қизлар «ёр-ёр» бошлаганда, унинг қўшилажаги тўғрисида сўз олган эди. Бир марта бошлангандан кейин ундан нариси ўзи кета беради, деб ўйларди Салти.

Дарров қизларга томон бурилди:

– Қани, қизлар, ўзимиз «ёр-ёр» бошлаймиз!

– Ҳа, балли! – деди аравакаш.

Қизлардан жавоб кутиб ўтирмасданок Салти ўзи бошлаб юборди.

«Узун-узун арғамчи-ё...

Қизлар қўшилишди: ...

Ҳалинчакка,

Чакан кўйнак ярашар

Келинчакка.

Чакан кўйнак енгига

Тут қоқайлик...»

Бир-икки байт ўтгандан кейин Зебининг тиник, ғуборсиз, жонон пиёладек жаранглаб чиқадиган чиройли ва ўткир овози қўшилди. Бу овоз, пешона устида пил-пиллаган энг ёруғ юлдуз сингари, бошқа овозлардан

очик ажралиб турарди. Шу чоққача «ёр-ёр»га қулок бериб, индамасдан, аста-аста отини қамчилаб кетаётган аравакаш бу овоз чиқиши билан оғир бир «ух» тортди, кўлидаги қамчиси дарахтдаги кузги япроқ сингари зўрға-зўрға бармоқларига осилиб қолди...

Салтининг диди тўғри чиққан эди; энди, Зеби «ёр-ёр»ни ўзи ёлғиз айтарди. Аравакаш билан бирга, қолган кизлар – ҳаммаси бир қулоққа айланган эдилар. От бу гўзал овознинг ширин куйлари остида бошини куйи солиб, бўйнини аста-аста ликиллашиб битта-битта қадам босарди... «Ёр-ёр»лар битиб, бошқа ҳар хил куйларга ўтилди, энди Зебини тўхтатмоқ мумкин эмасди. Зотан, унинг тўхташини ким истар эди, дейсиз? Далаларнинг кенг кучокларидан учишиб келган майин шабадалар киз оғзидан чиққан унларни ўз қанотларига миндириб, аллақаерларга, олисларга олиб кетардилар. Ҳов... йи-роқларда липиллаб кўринган қишлоқ чироғлари ҳам, тепадаги юлдузлар сингари, шабада қанотлари билан келган чиройлик унларнинг завқи билан маст бўлиб ёнардилар...

Зеби юрагида тугилиб ётган зўр тугунни ечиб юборган эди. Раззоқ сўфининг совуқ юзлари унинг кўзларидан йироқлашганлар; насихат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унутилган; совуқ сўфиларнинг «ҳаром» деган даъволари синиб, парча-парча бўлган; «номахрамлик» сафсаталари от оёқлари остида янчилган; тўрт деворнинг бу тутқун кизи ўзига ўхшаган тутқунлардан бошқа ҳеч бир гувоҳ ва тилчи бўлмаган шу кенг даланинг қулоқ етмас бағрида йиллардан бери тугилиб келган аламларини куйга айлантириб, чексиз бўшлиқларга ёйиб юборган эди.

Арава якка қанотли кичкинагина бир эшик олдида

тўхтаб, аравакаш бола камчи сопи билан эшикни қок-қанда ва ичкаридан бир кампирнинг ингичка ва жонсиз овози «Ким у?» деб сўраганда, одамлар бир уйқуни урган эдилар...

* * *

Кампирчанинг сўроғига аравакаш ҳазиллашиб жавоб берди:

– Шаҳардан бир арава меҳмон олиб келдим, эна! Уйингиз куйди тоза! Икки кунда бор-йўғингиздан ажралиб қокланасиз энди! Қани, бўлинг, эшикни очинг! Қорнимиз ўлгудек оч...

Қизлар кулдилар. Кампир қизларнинг кулишини эшитганидан кейин меҳмонларнинг кимлигини англади:

– Ҳа-а-а, Салтанатхонлардир? – деди у.

Шу сўз билан бирга кичкинагина занжирининг шириқлаб тушгани ва эшикнинг ғичирлаб очилгани эшитилди. Кампирча эшикни очар-очмас севинчиламок учун ичкарига югурган эди.

Аравакаш:

– Қани, тушинглар энди, опалар! – деб музаффарона бир овоз билан қичқирди.

Фақат унинг бу чакириғи фойдасиз эди. Чунки занжирнинг заиф шириқлаши кулоқларга кирар-кормас, қизлар ўзларини аравадан таппа-таппа ташлай бошлаган эдилар. Ёруғидан кўра тутуни ва буруксаши кўп фонарчани ушлаган кампир билан бирга Зебилар тенглик бир қиз «Вой, ўлайин, ухлаб қолибман! Вой, ўлайин, кўзим уйқуга кетибди!» деб, хў... аллақаердан узр айтиб чиқиб келди. Бу ёқдан:

– Вой, айланай! Энахон! Жоним ўртоғим! Борми-

сиз? – деб паранжисини қўлига олиб Салти югурди. Ку-чоклашиб кўриша кетдилар. Бошқа қизлар билан наридан бери кўл учини теккизиб кўришгач, Энахон яна Салтига ёпишди ва иккаласи қўлтиклашиб ичкарига томон юрдилар. Иккала ўртоқнинг шарақ-шарақ гаплашган, бир-бирларига севинч билдиришган қувноқ ва баланд овозлари бошқа ҳамма унларни босиб кетди...

Фақат кўчада – арава устида бошқа хангомалар бўлаётган эдиким, булардан ҳалиги икки бахтлининг ҳеч бир хабари йўтиди:

Салтининг онаси билан катта онаси уни ўзи тенглик ёш қизлар билан бирга олис жойга юбораркан, эҳтиёт томонини ҳам унутмаган эдилар. Унинг ойиси ўз қайнонасига:

– Ёш қизларнинг ўзларини юбориб, бўладими, қалай? Битта-яримтамыз биргалашмасак бўлмас? – деб ўзининг эслик хотин эканини билдирган вақтида, қайнонаси жуда кескинлик билан жавоб берган эди:

– Албатта, айланай! Ўзлари ёлғиз боришадиган бўлса, жавоб йўқ!..

Тандир олдида куйиб-пишиб, шабнам доналаридай йирик-йирик терларга ботиб, Зеби билан бирга патир ёпаётган Салтига бу маслаҳат жуда ёмон қаттиқ теккан ва у ҳам дарҳол ўз овозини эшиттирган эди:

– Бизни бўри ермиди? Ёш нарсалага қариларни аралаштириб нима бор? Сиқилиб ўлмайдами одам?..

Катта она неварасининг бу эркалигига фақат эркалик дебгина қараган, шу учун:

– Айланай, болам, патириггни ёп! Кечга қолаётир-сиз. Бу сиз аралашадиган иш эмас! – деб қўйиб яна ўзининг «эслик» келини билан маслаҳатини давом эттирган эди.

Маслаҳат натижасида кайнона билан келин уйда қоладиган бўлиб, икки-уч ойдан бери буларникида яшайдиган қариндошлардан Саврибиби деган кампир қизларга кўз-қулоқ қилиб берилган эди.

Бу қари кампирнинг кўшилганига қизлар хафа бўлмаган, балки аксинча, севинган эдилар. Бу кампир, аравага оёқ қўяр-қўймас, қизларнинг ўртасига жойлашиб олиб, Зебининг тиззасига бош қўйгани ҳолда уйқуга кетган ва шу бўйича қишлоққа келиб етганда ҳам кўзини очмаган эди...

Қизлар ўзларини таппа-таппа аравадан ташлаб, эшикдан ичкарига кираркан, Зеби секингина кампирни уйғотди:

– Энажон, туринг, келиб қолдик!

Энажондан жавоб бўлмади. Зеби ўша паст овоз билан яна бир уйғотди, энажон ҳали ҳам жим эди. Араванинг олди томонидан келиб, аравакаш ҳам ёрдамлашди:

– Хў... хола, туринг, келиб қолдик!

Эркак кишининг кучлик овози билан кампир кўзини очди, лекин уйқусираб туриб:

– Ҳозир айланай... хўп, тураман... – дегандан кейин яна уйқуга кетди.

Зеби камоли ҳайрон бўлганидан аравакашнинг номаҳрамлигини ҳам унутиб, ҳалиги тангриқош назари билан унга қаради. Бу вақтда ой анчагина юқори кўтарилиб қолган эди. Аравакаш юмшоққина кулимсиради. Ёш йигитнинг бу ёш ширин табассумини ой ёруғида алайна кўра олган ёш қиз бутун баданларидан мулојимгина дуркираш кечганини пайқади ва қизариб, тескари қаради... У қараш аравакаш йигитчага ҳам бошқача таъсир қилган бўлса керак, кампирни туртиб уй-

ғотмоқ учун қўлини юқори узатди. Шунда кампирнинг бошидаги қўл бошқа бир қўлнинг ўзига келиб текканини боягидан кучлироқ бир дуркираш билан сизди. Эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашган ёш киз шу пайтда бироз ганграган эди. Шунинг учун қўлини дарров тортиб олмасдан, ўзига келганидан кейин, бирданига жеркиб тортди. Фақат ёш йигитнинг кучли қўллари уни маҳкам ушлаб, кампирнинг бошидан пастроқ туширди ва иккала ёш, шу бўйича, турган жойларида туриб қолдилар...

Ичкарида ўтирган бахтли меҳмон ўзидан бахтли измон¹ билан бирга, ҳў... анча вақт ўтгандан сўнг йўқолган икки меҳмонни излаб, кўчага чиққан вақтида, кўчадаги икки ёш вужуд қўллари билан бир-бирларидан хануз ажратиб ололмаган эдилар. Кампир эса икки ёшнинг бу талвасали учрашувига куруқ гавдаси билан гувоҳ бўлиб, ҳали ҳам ширин уйқуда данг қотиб ётарди...

Қизларнинг бу «итдек» пойлоқчисини кўплашиб уйғотдилар, кўплашиб аравадан туширдилар. У Салти билан Энахоннинг қўлтигига кириб, кўзи уйқуда, давдирай-давдирай ичкарига йўл солди. Зеби ҳам бошқа ўртоқларидай, аравадан ўзини «тапп!» этиб ташламокчи бўлди, фақат қамчили йигит келиб, яна қўлини узатди ва шунинг учун шунча баланд аравадан ўзини ташлаган энг сўнгги меҳмоннинг оёқ товуши ҳеч кимнинг қўлоғига қоқилмади...

Меҳмонлар ош-сув тараддудига йўл қўймасдан, сут-қатик билан куруқ чой ичиб, дархол ўтирган жойларига узандилар ва аравада уриниб келганлари учун узанар-узанмас уйқуга кетдилар.

Аравакаш ичкаридан чиққан икки нон билан бир

¹ Меҳмон-измон – меҳмондорчилик; меҳмон ва шунга ўхшаш киши.

пиёла катикни ичиб олди-да, отни ташқарига боглаб, ўзи арава устига чўзилди. Уйқуси қочган эди... Мия-сида, умрида биринчи мартаба ўларок, ажиб ва ширин хаёллар айланарди. Кўкдаги ойга қараб, ердаги ойни ўйлар ва боягидай ширин-ширин қулимсирарди...

Ичкаридагилар ҳам донг қотдилар. Фақат, орала-рида, худди кўчадаги ёш йигитча сингари, уйқуси очилган, кўкрагидаги янги, бегона ва ширин ҳисларни англаёлмасдан хайрон бўлган биров бор эди. У ҳам кўкдаги ойга қараб, ердаги «той»ни ўйлар ва юзлари анордай қизарарди...

Шу топда, кишлоқнинг дарбадар итлари авжга келган, ҳар томондан ҳуришларини юксалтирганлар; тор кўчанинг тугалишидаги сой ҳамма ухлаб жим бўлган-да, ҳайбатли овозини бориचा қўйиб юбориб, оч йўлбарсдай «гув-гув» бўқирарди...

III БОБ.

Энахон йўқсул бир оиланинг қизи эди. Отаси мунинг ёшлигида ўлиб кетган, онаси иккови биргина аканинг боқимиға қараб қолган эдилар. Акаси Холмат эсини танигандан бери меҳнат пешида чопади.

Ҳали энг ўйинқароқ бола вақтларида ҳам бутун қишлоқнинг подасини боқиб, оиланинг эҳтиёжларига бирор нарса қўшиб турарди. Унинг подачи бўлган вақтларини ҳали ҳам қишлоқ одамлари ҳавас билан эслашади. Кўча-қўйда унга йўлиққанлар:

– Подамизни етим қилиб қўйдинг-да! – деб бошларини афсус билан чайқаб ўтишади.

Тез-тез бўлиб турадиган бу хил гаплар унинг юзини кулдириб, кўнглини кўтаради, тинмасдан ишлаш учун билагига дармон ва қувват беради. Унинг ўз бисотида бир шапалоққина шолипояси бор; у ҳам марҳум қайнатасидан теккан, бор кучини шунга сарф қилади; ҳаммадан бурун иш бошлаб, ҳаммадан кеч тугатади ва ҳаммадан кўп уринади. Шу билангина олти жондан бириккан катта бир оилани наридани бери тебратиб келади. Онаси қариб, мукчайиб қолган, бир қизи билан бир ўғли ҳали ёш гўдак, рўзғорнинг бутун иши хотини билан синглисининг бўйнида. У иккови дала ишларида унга ёрдам беришдан ҳам бош тортмайдилар, уларнинг далада ҳам фойдалари кўп тегади. Холмат ўзи шунча тиришиб ишлаб, катта рўзғорни ёлғиз бошида тебратгани учун хотини ҳам, синглиси ҳам уни бошларига кўтарадилар. Ҳар тўғрида унинг талабларига хурсандлик билан кўниб, ҳеч бир ишда кўнглини қолдирмасликка тиришадилар. Меҳнатдан бошқа ҳеч нарсани билмаган бу йўқсил йигитнинг қандай зўр талаблари бўлар эди

дейсиз? Бутун ҳаваслар, талаблар ва ўйлар – ҳар нечук бўлса ҳам шу оилани тебратиб ўтиш теграсида айланади... Албатта, келин ҳам, қиз ҳам – ёш нарсалар; ёшларнинг нозлари, инжиқликлари бўлмайди эмас... Уларнинг инжиқликларини бутунлай ҳаксиз дейиш тўғри бўлмаса керак. Чунки улар ҳам ёшлар, бошқа ўз тенглари каби, уларнинг ҳам орзу-ҳаваслари бор, кўнгиллари кўп нарсани тусайди... Зиндондаги бандини ҳеч бир ҳаёл сурмайди, деб ким айтади? Гадоё подшоҳ бўлмоқ истаса, ёмонми? Баъзан шу хил кучли талаблар ё келинда, ё қизда кўрилиб салгина юзага чиқа бошласа, кўпни кўрган зийрак кампир дарров пайкайди ва олдини олади. Холматга сал огир келадиган бир иш бўлса, унга еткизмасдан, ўзи бир иш қилиб битиради; жойи келганда, мулойим гапириб, жойи келганда, пўписа қилиб, қизи ёки келинининг кўнглида кўтарилган ҳавас оловларига сув сепеди, у оловларни авж олмасдан туриб сўндиради. Уларнинг талаблари жуда ўринли бўлса, ўзи иложини қилиб, қондиради. Уларнинг кўнглини олади, Холматни ортиқча ташвишлардан қутқазади.

Шаҳардан Салтиларнинг бир арава бўлиб келишлари ҳам Энахоннинг шу хил ҳавасларидан бири эди. Салтанатлар оиласи билан Энахонлар оиласи орасида отабободан қолиб келган бир дўстлик, кадрдонлик ҳукм суларди. Бу икки оила кишилари йилда бир-икки марта бир-бирлари билан кўришиб турардилар. Ўтган куз, хирмонлар олингандан кейин, Энахон билан келин Салтанатларникида бир ҳафтача туриб келган эдилар. Шунда Энахон ўз ўртоғини бир-иккита тенгдошлари билан бирга баҳорда кишлоққа чақириб кетган, баҳор келиб табиат жонлангач, шаҳарга тушган бир одамдан яна айтдириб юборган эди. Кампир қизининг бу талаби-

ни, албатта, ўринли топарди. Энахоннинг ёнида болачакаси билан бирга бир неча кун яйраб келган келин ҳам кизнинг фикрига жон-у дилидан кўшилгач, кампирга ҳеч бир гап қайтариш ўрни қолмаган эди.

– Гапларинг жуда маъқул! – деди у шу тўғрида маслаҳат бошланганда. – Бунинг иложини ўзимиз қилишимиз керак. Холмат бечорага ҳеч бир оғири тушмасин. Иложи бўлса, унга билдирмайлик. Меҳмонлар келганда билар.

Энахон келинга қаради. Келин Энахоннинг бу қарашидан «Қани, гапиринг нима дейсиз?» деганини англаган бўлса-да, қайнана олдида биринчи бўлиб гап очишни эп кўрмасдан, жим қолди. Шундан кейин Энахон бир нарса демакка мажбур эди.

– Майли, сиз ўзингиз биласиз, ойи. Чақириш кераклигига «йўқ» демадингиз. Меҳмон деганни нон қокига чақириб бўлмайди. Муни ўзингиз биласиз. Келин шу ерга келганда, бир оғизгина сўз билан аралашиб қўйди:

– Албатта, айникса, шунча жойдан келадиган меҳмонни.

– Хўп, яхши биламан! – деди кампир. У келинининг оғзидан гапини узиб олгандай тез гапирарди. – Кузда иккаланг бориб бир ҳафта туриб келдинг. Бечорахол бўлсалар ҳам сенларни хўп хурсанд қилиб жўнатишди. Иккаланг ҳам анчагача гапириб юрдинг...

– Рост-да! – деди Энахон. – Унинг отаси ҳам, ниҳояти бир айрончи, ер-суви йўқ, дастгоҳи йўқ. Рўзгор катта... Шундай бўлса ҳам бизга деб нималарни қилишмади-а?

Сўнгги саволни келинбибисига берган эди. У ҳам:

– Ҳа, нимасини айтасиз, – деб дарҳол тасдиқ қилди. Шу билан ҳаммалари жим бўлдилар. Кампир илож ах-

тариб, ўйга ботган эди. У секин-секин оғил томига ёт-қизилган шотининг иккинчи поғонасига ўтирди. Қиз билан келин ерга чўнқайдилар. Кампир шотининг ён ёғочини силаб ўйнар, Энахон оғзидан олган сақични кўлида эзиб, «соққа» ясар, келинчак бўлса, бир чўп билан ерни чизғалар, учаласи ҳам шу равишча ўйга ботган эдилар. Кампирнинг бутун хаёли ҳалиги тўғрида бўлса ҳам, икки кўзи буларда; булар эса дам бир-бирларига, дам кампирга қарар, дам ерга тикилардилар. Сукутни кампир бузди:

– Камбағаллик ўлсин, камбағаллик! – деди у ва чуқур бир «ух» тортди. – Ҳеч бир иложини топиб бўлмайди...

Бироз жим қолгач, бирданига овозини кўтариб:

– Шунча ердан бизнинг сўк ошимизни ичгали келишармиди? Уч-тўрт кун туришади. Дурустроқ бир нарса қилиб қўймасак бўладими? – деди.

Улар иккови ҳам уйғонгандай бўлдилар:

– Албатта, албатта! – дейишди иккаласи.

Худди шу вақтда сомонхонанинг ёнида Холмат кўринди. Булар унга қайрилиб қарагали улгурмасдан, унинг:

– Ойи, бормисиз? – деган овози эшитилди. Кампир суҳбатни бўлиб, ўрнидан тураркан:

– Шошманглар, бироз ўйлайлик, эртагача бирор иложи топилиб қолар, – деди ва югуриб Холматнинг ёнига кетди.

Кечқурун, ётар пайтда, кампир икковини ёнига чақириб, ўз фикрини айтди:

– Ўйлаб-ўйлаб кўлимдан келгани шу бўлдики, ўлимлигимга аталган нарсалардан бирозроқ ажратдим. Энди, Эна, сен ҳам бисотингда боридан бир-икки нарса

ажрат, келин, сиз ҳам бир нарса қўшинг, эрталаб битта-яримтани бозорга туширайлик, шуларни сотиб, ул-бул олиб чиксин.

Кампир ўлимлигига аталган нарсалардан ажратгандан кейин гап тамом эди.

– Бўлибди, ойи! – деди Энахон. – Менинг бор-йўғим ўз қўлингизда, ўзингиз ажратиб оларсиз. Хайр, майли, ўзим ҳам бир ўйлаб кўрай...

– Мен эрта билан сизга топшираман, – деди келин.

Кампир туриб, ётоғига кетди, икки ёш ўша жойда ўтириб қолиб, нима ажратиш ва нима бериш тўғрисида маслаҳатлашдилар. Бисотдагининг мазаси бўлмаганлигидан бу маслаҳат анча узоқ чўзилди.

Ҳар қалай, эрта билан кампирнинг қўлида мўъжазгина бир тугунча бор эди. Тугунчани хуржуннинг бир кўзига солган бола яғир отни йўртдириб шаҳарга томон йўл солди.

Ўша кун Салтанатларга иккинчи чакириқ етказилган ва катта хуржуннинг икки кўзи тўлиб қайтган эди.

* * *

Меҳмонларга қўлидан келганча яхши дастурхон солиб, қўни-қўшни кизлар ва келинчакларни чақиртириб, аллақайлардан тори узилган дуторларни топдириб келган ва уларни хурсанд қилмоқ учун тиришиб-тирмашган Энахон ўз кўнглида яна хижолат тортишдан қутулмади. Кадрли меҳмонларини яна аллақандай зиёфатлар, меҳмонгарчиликлар, такаллуфларга кўмиб ташламоқчи бўларди. Унча нарса бўлмаганда ҳам, одамлар сингари, тузукроқ бир сийлаб юборишни, албатта, лозим, деб ўйларди. Ўз қўлида бундай қудрат йўқлигини ўйлаб, ноумидликка тушар, бўғиларди... Юраги ёмон

ғаш бўлиб кетганидан кейин чидай олмасдан, кампирга айтиб кўрди:

– Ўлганим яхши менинг! – деди у. – Кўнгилдагидек бир сийлай олмасам меҳмонларимни!

Одатда юмшоқ гапирадиган кампир бу гапга аччиғланди...

– Бўлмаса, ўзингни бозорга олиб чиқиб сот! Кўнгилдагидек меҳмон қила оласан... – деди.

– Сизга одам кўнгилдаги ҳасратини ҳам айта олмас экан-да, – деди Энахон ва кўзларига ёш олиб, онасидан узоқлашди.

Худди шу ҳасратини томорқа-ҳовличадаги ариқ бўйида ўтириб, келинбибисига айтганида, у дарров бунинг фикрига кўшилди:

– Шундай яхши нарсаларки! Буларга қанча қилсангиз – оз!

Зебихонни қаранг, Зебихонни! Кузда биз борганимизда кўрмаган эдик-а?

– Отаси ўлгур, совуқ сўфи, жавоб бермаган экан... – Мунча ҳам овози чиройли бу қизнинг!... Ашула айтса, кулоғинг маст бўлиб, ўлади одам... Нафаси бунча иссиқ, мунча мазалик! Мунча таъсирлик!

– Шуни айтаман-да. Суюк ош қилдик, ошқовоқ сомса қилдик, палов қилдик... бўлди! Бундан ортиғига мана шу камбағаллик ўлгур йўл қўймайди...

Шу ерда чуқур бир «ух» тортди Энахон. Сўнгра яна сўзида давом этди:

– Варақи сомсалар қилсак, оқ унлардан ғалати мантилар, чучваралар қилсак, бойларникида бўладиган димлама кўғурмалар қилсак...

Бирдан тажангланиб, ўрнидан турди:

– «Ошқовоқ сомса»! «Ошқовоқ сомса»! Камбағал-

лик курсин, илоҳим! «Камбағал – худойимнинг суйган бандаси», дейдилар, шуми суйган банданинг ҳоли?!

Боядан бери шу тўғрида ўйланиб, окқан сувга хашак ташлаб ўтирган келиннинг юзларида худди шу пайтда бир ёқимли кулимсираш пайдо бўлган эди. Ўрнидан туриб, ҳалиги ширин кулимсираши борган сари очилгани ва ёйилгани ҳолда Энахонга яқин борди:

– Хафа бўлманг, айланай! – деди. – Мен иложини топдим. Бойларникига ўхшаган ғалати зиёфат қилиб жўнатамиз меҳмонларимизни!

Энахон бу иложнинг нималигини англаёлмаганидан ҳайрон бўлиб келинбибисига қарар, ҳали юзи кулмас эди.

– Нечук? – деди у ва келинбибисининг кўзларига бақрайиб тикилгани ҳолда унинг иккала қўлини қўллари орасига олди.

– Ўзимизнинг кучимиз етмаса, тенг-тўшларимиз, ўртоқларимиз бор. Уларга айтиб чақиртирамиз...

Энахоннинг юзи бирданига очилди. Лабларига кенг бир табассум ёйилди. У келинбибиси топган иложни англаган эди:

– Мингбошининг қизига айтмоқчимисиз? Ўша чақирсин, дейсизми?

Ё у, ё бўлмаса, кичик хотини Султонхон-чи?

– Бўлармикин?

Шу ергача улар иккови бир жойда тўхташиб сўзлашмоқда эдилар. Кейин:

– Бўлдиришни менга қўйиб беринг. Ишингиз бўлмасин. Ишқилиб, меҳмонларни хурсанд қилсам, бўлдим? – деди.

Шундан сўнг иккаласи бел ушлашиб, уйга томон юра бошладилар.

– Яхши маслаҳат! Жон келинбиби, бир иш қилинг!
– деди Энажон келинбибисини маҳкамрок кучоклаб.

Келин бирданига тўхтаб:

– Уларниқидан ҳеч кимни чақитирдикми? – деб сўради.

Энахон ҳам етган жойидан тўхтаб:

– Йўқ! – дея жавоб берди. – Ким билади, дейсиз, муни? «Мингбошининг фалон-фалонлари бизни кўзига иладими?» деб хабар ҳам қилмабмиз. Энди, қандай бўлар экан?

– Биз шу кечага мингбоши тоғанинг қизи билан кичик хотинини чақиртирайлик. Кеча чақиртирганимизда келмасалар, бугун чақитирсак, албатта, келишади. Сиз нима деб ўтирибсиз! Зебихоннинг овози, ашулалари ундан каттарокларни ҳам судраб келтиради. Сиз хотиржам бўлинг. Мен ўзим ғизиллаб чиқиб келаман. Бу кеча битта-яримта ашула эшитиб, суҳбатни кўришса, эртага, албатта, чақиртиришади.

Иккаласи, юзлари юлдуздай чарақлагани ҳолда, даричадан ичкарига ҳатлаган вақтларида Зебининг «Қора сочим» куйига айтаётган ашуласи кулоқларни ширин-ширин қитиқламоқда эди...

* * *

Бир томчи сув денгизга айланган бир кеча бўлди. Шу камбағал, бебузот оиланинг иссиқ ва ҳалол кучоғига қишлоқ қизлари ва ёш жувонларнинг ҳаммаси деярлик тўпланди. Бевосита кўшни бўлган хонадонларнинг «ошини ошаб, ёшини яшаган» кампирлари ҳам чиқишдилар. Бу кеча, ҳатто, шаҳар қизларига пойлоқчи бўлиб келган уйқучи кампирга ҳам жон кирди. Унинг жонланганини кўрганлар ихтиёрсиз ёйилиб кулар ва

чин кўнгилдан севиначилар. Бир эмас, икки дутор ва икки яхши дуторчи, бир нечта ўйинчи, Зебихондан бошқа яна иккита овози дурустгина ёш жувонлар келишди. Дастурхонга қараган киши бўлмади; ҳеч ким бу фақир ва содда ҳашамат ичида такаллуф ахтармас, кўнгилнинг хурсандликларга бўлган кетсиз майлини қондириш билангина овора эди. Шунинг учун бўлса керак, дастурхон устида дув-дув гаплашиб, айвонни овозга тўлдириб ўтирган қиз-жувонлардан ҳеч бири ўнг биқинида ёнма-ён ўтириб, зўрға дастурхонга қўл узатган мингбоши ойимларнинг «шу ҳам меҳмондорчиликми?» деган маънида бир-бирига қараб лаб буриштирганларини пайқамасди. Дастурхон йиғилгандан кейин базм бошланди; шундан кейин ҳамма ўзини унутди, ҳамма ёш болага айланди.

Уч овозлик қизга яна бир нечтаси қўшилиб, ялла оҳанги кўкларга кўтарилгандан кейин қишлоқнинг паст-паст, йиқик-ёриқ деворларидан осонгина ошиб ўтиб, битта-яримта йигит-яланг ҳам тўплана бошлади. Улар хира ёнган чироғчанинг ёруғи зўрға-зўрға етадиган жойларда – айвоннинг икки ёнида чўнқайиб ўтиришган, нафасларини ичларига олган эдилар. Улар орасида Холмат билан аравакаш бола ҳам бор, улар иккови катта тут ёғочига суяниб, тикка турардилар. Холмат ҳавас билан қизиқиб қараса-да, унинг кўнгли тамом бераф эди, фақат аравакаш йигит шунча тўполон-ялла орасида Зебининг овозидан бошқа овозларни, нечидир, фарқ этолмасди. У овозни эшитиш билан кўнглининг чуқур жойларидан хуруж қилиб келган аллақандай тотли бир севинчи яширолмади:

– Зебинисанинг овозини айтаман, Холмат ака... –

деди у, ўзи шу сўзни айтганидан кейин, негадир бироз кизара тушиб, ерга қаради.

– Чакки эмас! – деди Холмат. Сўнгра сўради: – оти Зебинисами?

– Ҳа, Зебинисахон!

Йигитчанинг шу «хон» деган қўшимчасида «менинг Зебинисам» деган маънода бир мақтаниш, бир гурур оҳанги бор эди. Бу оҳанг жуда очик эшитилган бўлса керакки, Холмат дарҳол фаҳмига борди ва «а, ҳароми-ей!» дегандай қилиб унга қарагач:

– Юракдан урган экан-а!.. – деди.

Йигитча бу сўздан ўнғайсизланди ва тона бошлади:

– Йўғ-е, овози соз дейман-да, овози! – деди, лекин тили гапиргани билан юраги «ёлғон, ёлғон» деб турганини ўзи ҳам билар, Холматнинг ишонмаслигига ақли етарди. Шунинг учун масалани чуқурлаштирмасдан, сўзни бошқа томонгароқ буришни эп кўрди:

– Овозига нима дейсиз, чинакам қиёмат-а? – деди Холматга – Ҳа, овози жойида. Салтанатхонди ўртоғими?

– Энг яқин ўртоғи.

– Кимнинг қизи ўзи?

– Раззоқ сўфи деган бир одамнинг...

– Раззоқ сўфи?

– Ҳа, Раззоқ сўфи. Худо берган лекин сўфига!

– Харидори ҳам кўпдир?

– Совчининг кўплигидан оstonаси ейилиб кетган, дейдилар...

Билмадик, қайси толеи баландга насиб бўлар экан!

– Худодан тилаб туринг, «ноумид шайтон», деган гап бор...

Шу сўзларни айта туриб, Холмат ҳам йигитчага

шайтон қараши билан қаради.

Бу вақтда ашулачи қизлар ялладан тўхтадилар, ингичка-йўғон аёл овозларидан иборат кучлик бир хорнинг:

– Бор бўлсинлар! – деган олқиши юксалди. Эркаклар ўз олқишларини ичларида сақламоққа мажбур эдилар. Уларнинг тўпланганларини бир-иккита кампирдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Ялла битгач, баъзи қизлар ўринларидан туриб, у ёқ-бу ёққа жилишдилар, баъзилари ўчоқ бошига чой олғали кетдилар, баъзилари жойларини алмаштириб, яқин кўрган ўртоқларининг ёнларига ўтиб ўтирдилар. Энди эркаклар ҳам ўзларини орқароқ олмоққа мажбур эдилар, улар ҳам жилишдилар. Меҳмонлардан Қумрихон бирданига тутнинг тагига бориб қолиб, у ерда икки эркакнинг ўзига қараб кулиб турганини кўргач, «вой, ўла қолай!» деб, уялиб орқага қайтди. Яна Салтининг ёнига бориб ўтиргач, пичирлабгина:

– Теварагимизни шундоққина қишлоқ йигитлари ўраб олишибди. Билмасдан тутнинг тагига бориб қолсам, иккитаси менга қараб бакрайиб турибди... Биттаси ўзимизнинг аравакашми...

Бу вақтда бу иккала қизнинг нималар деб пичирлашаётганидан васвасага тушган Зеби секингина бўйинини чўзиб, гапга кулоқ солди. У фақат Қумрининг сўзини – «биттаси ўзимизнинг аравакаш...» деган сўнгги сўзини эшитиб олди. Юраги ўйнади... ва дарҳол бурилиб ташқарига қаради. Чироғнинг хира ёруғида кампирларнинг ивирсиб юрганларини кўрди. Бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Юрак ўйнаши босилмади. Лаблари титрамоққа бошлаган эди... Бирданига ўрнидан турди; қизлар йўл бўшатдилар, уларни оралаб ўтди. Айвондан

чикиб олгунча ҳамманинг кўзи унда эди, айвондан сахнга тушгач, қизлар яна ўз суҳбатларига машғул бўлдilar. Сахнда уни пойлоқчи кампир қарши олиб, пешонасидан ўпди:

– Илоҳим, ёмон кўздан сақласин, болам! – деди. Иккала кўзидан яна бир мартадан ўпгач, ичкари уйга томон бурилди.

– Ҳа, хола, уйда нима киласиз? – деб сўради Зеби.

– Ухлайин, болам, мен қари нарса, ярим кечагача ўтироламанми? Сизлар ёш-яланг, ўйнаб-кулиб кўнгилларни ёзинглар. Мен ором олай...

Пойлоқчининг бу хислати ҳаммага маъқул эди. Айниқса, шу топда кўнгли аллақайларга тортаётган Зеби учун бир хил эзма кампирлардан кўра бу – камгап, серуйқу кампир яхши эди.

Юраги урган ҳолда битта-битта босиб, қоронғиликка кирди. У ҳам тут тагига – катта сўрининг ёнига бораётир эди. Қоронғида турган аравакаш йигит ёруғ томондан келаётган қизни таниди, бирданига:

– Ана, ўзи келаётир! – деб кичқирди.

Унинг бу кичқириши ихтиёрсиз бўлган эди. Аллақачонлар масаланинг фаҳмига бориб қолган Холмат шу топда йигитчадан йироқлашувни эп кўрди. Унга маънолик қараш билан кулимсираб қараб, елкасига бир-икки ургач:

– «Умидсиз шайтон», дедим-ку, ука. Мана, биз кетдик... – деди ва куюқ қоронғиликка кириб, йўқ бўлди.

Йигит эса Холматнинг бор-йўғини фарқ этолмайдиган ҳолдайди. Шундай пайтларда огиздан ихтиёрсиз чиқиши лозим бўлган «бор бўлинг», «ўлманг» каби миннатдорлик сўзлари ҳам эсга келмасди. У, юрагини ҳовучлагани ҳолда, ихтиёрсиз, қари тутнинг йўғон ба-

данига ёпишди...

Зеби йигитчанинг «Ана, ўзи келаётир!» деган сўзларини эшитган эди. Агар эси ўзида бўлса, у ҳам Кумри сингари «Вой, ўла қолай!» деб қайтиб кетиши керак эди. Ҳолбуки, у ўзини билмасдан ва ҳеч нарса ўйлаёлмасдан, телба қадамлар билан битта-битта босиб, илгари юарди... Унинг оёқлари аллақандай ёмон бир кучнинг афсунига илашганлар, ўша кучнинг судраган томонига борардилар. Ёш қиз ўз кўнглининг биринчи марта ўзига бегоналашганини, ўзидан бошқа бир кучнинг кўнглига эгалик қилганини сезарди...

Зеби теграсига бир кўз югуртиб олгач, қадам босишини секинлатиб, катта тутнинг ўнг томонида тўхтади. Йигитча чап томонда эди.

Иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар. Қайси бири олдин гап бошлашни ва нима дейишни билмасди. Ниҳоят, йигитча бир гап топган бўлди.

– Бугун сахар... аравани кўшаманми?

– Нимага?

– Кетмаймизми?

Зеби жавоб беролмай қолди... Бу саволга жавоб бўлгундай бир сўз унинг шу топда жуда ёмон ғовлаб кетган миясига яқин келмас эди. Сўзга-сўз қайтармоқ учунгина:

– Шошилтириб нима қиласиз? – деди ва сўзларнинг ўз оғзидан узилиб тушиб борганини сизди. Шу топда ўз овози ҳам ўзига ёт эди, шу сўзларни айтаётган овоз унинг ўз қулоғига сойнинг нариги бетидан келаётгандай эшитиларди.

Йигитча ўзини тўхтатиб олган эди. Энди у дадилланиб ва кулиб туриб, қўлини тутнинг ўнг томонига узатди. Фақат иккаласининг ораси анча йироқ бўлга-

нидан бошқа бир қўл унинг қўлига уринмади. Ҳолбуки, Зеби бировнинг қўл узатганини пайқайдиган ҳолда эмас эди. Йигитча Зебидан муқобала¹ кўрмагач, қўлини тортиб олди ва энди, бу сафар бўйинини эгиб, икки кўзи билан қизни ахтараркан, қувноқ бир овоз билан.

– Ҳали бир-икки кун ўйнаймизми? Отга дам берамизми? – деди.

Зебидан жавоб бўлмагач, илова қилди:

– Хайр, майли, сизлар қачон «қўш», десанглар шунда қўшаман.

Зеби тутга суянган, ўзининг қайда турганини унутаёзган, шунча гапга бир оғиз жавоб бермасдан, оғир ўйларга толган эди. У шу топда ўзининг якин келажакдаги қора кунларини, қай рангда кўриниши маълум бўлмаган бахти, толеини ўйларди. Унинг бутун бахти Раззоқ сўфининг жоҳил вужудига боғли эмасми? Ўша совуқ сўфи шу қувноқ жонни ва сайроқ қушчани истаган вақтида бахтли ёки бахтсиз эта олмайдими? Унинг бир оғиз «ҳа» ёки «йўқ» дейиши қиз бечоранинг беҳад қувнаб яйрашига ёхуд, хазон япроғидай, бир нафасда сўлиб, нобуд бўлувига ярамайдими? Қиз шўрлик, у бир умр қовоғи ўйиғлик ва юзи кулмас отадан ҳеч бир хайрият кутмайди. Отаси тўғрисида ўйлаган вақтида ўзини ўлимга маҳкум бир одам, отасини маҳкуманинг жаллоди каби кўради... ва титрайди! Бу қишлоқ саёхати, аравакаш йигитча билан тасодифан танишиб қолиши, шу танишув орқасида кўнглида сезгани бесарамжонликлар бечора қизни ҳалигидек қора ўйларни ўйлашга мажбур қилган эди. У хил қора ўйлар унинг

¹ Муқобала (арабча) – такқослаш, солиштириш; учрашув; қабул қилиш; ўрнини тўлдириш, қоплаш. Муқобала қилмоқ қаршилиқ, қарши турмоқ; қарши, тескари жавоб бермоқ.

учун янги эмас, албатта. Ёши балоғатга етиб уйлари совчиларнинг катнов йўлларига айланганидан бери у шўрликнинг қора ўйларга ботмаган куни йўк! Фақат ширин бир умид билан, кўзда кўрилиб, кўлда тутилган – нақд бир умид билан бирга келган қора ўйлар киз бечорани ёмон эзиб ташлайди! Бир-икки кундан бери ашула, ўйин деганда ўзини билмас даражада берилиб кетиши, шу изтиробларнинг хордиғини чиқариш учун эмасми?

Кўнглига оғир ташвишлар солган йигитчанинг шундай ёнгинасида жуда ширин хаёллар билан бирга жуда қора ўйларга ботиб турган вақтида бирданига айвон томондан бир овоз эшитилди:

– Ҳай, нима бу, ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди? Зебинисахон қанилар? Салтанатхон, айланай, ўртоқжонингизни топмайсизми?

Яна бир овоз эшитилди:

– Рост-а, ҳамма ёқ музлаб кетди! Ҳай, қизлар, сизга нима бўлди?

Бирдан бир неча овоз кўтарилди:

– Зебинисахон, Зебинисахон!

Қизлар ўринларидан туриб, у ёқ-бу ёққа юришиб қолдилар.

Бу кичкиришлар ҳар қандай оғир уйкудан уйғотишга ярардилар, Зеби ҳам ярим мастлик ҳолатидан сесканиб уйғонди ва апил-тапил жавоб қилди:

– Мана мен... Ҳозир бораман... ҳозир...

Фақат бу сафар унинг овози касал одамнинг овози сингари дармонсиз ва жонсиз чиқарди. Йигит буни англади ва тезгина:

– Боринг, бемалол ўйин-кулгингизни қилинг! Ҳеч нарасадан кўрқманг, ҳеч бир ғам ея кўрманг! – деди. Сўнгра дарҳол ўзини тутнинг панасига олди.

У ёқдан бир-икки қиз югуриб келиб, Зебини етаклаб кетишди. Шуларнинг бири мингбошининг кичик хотини Султонхон эди.

Бу сафар факат ўйин бўлди. Ёш жувонлар ва қизларнинг ҳаммасини деярлик тортдилар. Шаҳарликлардан яхши ўйнаган Қумри бўлди. Қишлоқ қизларидан икки-учтаси яхши ўйнадилар. Ҳатто кампирларни ҳам тортдилар. Энахоннинг онаси, ўзи пакана ва унинг устига букчайган кампир, ўйин қилган бўлиб ҳаммани кулдирди. Энахонни кўндира олмадилар. У «мен хизматларингдаман», деган баҳонани қилди. Мингбошининг қизи бир-икки айланиб тўхтади, кичик хотини эса кўнмади, уни кўп ҳам зўрлай олмадилар. Зеби эса дурторчилар ва ашулачилар билан бирга енгил-енгил яллалар қилиб турди. Ўйни тамом бўлиб, палов дастурхони ёзилганда, ой анча баландга кўтарилган эди. Ошдан сўнг қишлоқ қизларидан ўзига дурустроқ бир деҳқоннинг қизи ўрнидан туриб:

– Эртага меҳмонларни биз кутамиз, – деди. Шундан кейин мингбошининг кичик хотини Султонхон катта кундошининг қизи билан гапни бир жойга қўйиб, ўрнидан турди ва Энахонга томон юзланиб:

– Бўлмаса, меҳмонларингиз индинга бизникида бўлишади, – деди, – тузукми? Энди бизга рухсат!

У кундошининг қизи билан бирга айвондан пастга тушиб, кавшини кия бошлагач, бошқа қизлар ҳам битта-битта ўринларидан турдилар. Шундай қилиб, бу қиёмат йиғин кеча ярим бўлганда, «гув-гув» билан тарқалди.

IV БОБ

Кундошининг қизи билан апоқ-чапоқ бўлиб, уйига қайтган Султонхон, мингбошининг шаҳарга кетган бўйича қайтмаганини билганидан кейин, ўз уйига кирди ва жой солиб, ечиниб ўтирмасдан, шундоққина тўшакчанинг устида биргина ёстикқа бош қўйиб уйкуга кетди.

Эрталаб уйқудан кўзини очганида, бош томонида ён қўшни хотинлардан Умринисабиби ўтирарди. Тез-тез чиқиб, мингбоши оиласининг рўзгор ишларига қарашиб кўрпа ва тўнлари бўлса, қавиб, пахталарини саваб берадиган ўрта ёшлардаги бу хотин шу йўл билан кичик қизига сеп орттирарди. Катта қизини бундан икки йил бурун чиқарган, энди бу қизи одам кўзига кўриниб келарди.

Султон кўзини очар-очмас:

– Яхши чиқибсиз, Умриниса хола, – деди, – ўзим ҳам чақиртирмоқчи эдим. Эртага Энахонларникидаги шаҳарлик меҳмонлар чиқишади. Ош-сувга қарашиб бермасангиз бўлмайди. Бугун бир-икки тандир патир ёпиб олсак, дейман.

– Мен ҳам шу тўғрида сиз билан гаплашгали чиқиб эдим, – деди Умринисабиби.

– Жуда яхши бўлибди. Нонуштани қилиб хамирга урина берайлик бўлмаса. Бир-икки жойга бориб, дутормутор сўраб келадиган ишларингиз ҳам бор ҳали.

Умринисабиби ўтирган қўйи суруниб Султонхонга яқин келди:

– Мен сизга бошқача маслаҳат билан чиқиб эдим... – деди.

Бу сўзлар ярим пичирлаш билан ва ҳам кўзлар икки томонга аланглаб туриб айтилганидан келинчакнинг кўнгли дув этиб кетди. У ҳам Умринисабиби томонга ўгирилди:

– Нимага пичирлаб гапираётирсиз? Нима демокчисиз? Яқинроқ келсангиз-чи! Имилламай қолинг, илоҳим! – деди.

Умринисабиби энди келинчакнинг худди кулогига эгилди:

– Шаҳарлик меҳмонларни эртага чақирибсиз, эшитдим. Кеча кечқурун менинг Баҳрим ўша ердайди...

Шу сўзни айтгач, у бир нафас жим қолди. Келинчакнинг кичкина, қоп-қора ва ўйноқи кўзлари кенг очилиб, қўшни хотиннинг оғзига тикилган эди. Умринисабиби яна бир қур кўзларини жаланглатиб олгач:

– Киши деган ўз томирига болта чопадими? – деди. – Кечаси билан ухлаёлмасдан, шуни ўйлаб чиқдим...

Султонхоннинг ранги ўча бошлаган эди, икки бетидаги шапалоқдай қизилига сўлғунлик югурди. Оғзи ярим очилган, кўкраги бир ётиб-бир турмоқда, дармони танидан узоқлашиб борарди.

– Гапиринг тезроқ... Нима демокчисиз? – деди у ҳансираш билан.

Умринисабиби бўйнини имкон борича чўзиб туриб, очик эшикдан ташқарига қаради. Сўнгра яна келинчакнинг кулоғига эгилиб, деди:

– Келин бўлиб келганингизга энди беш ой бўлди. Ҳалитдан бошингизга янги кундош орттирмоқчимисиз? Эрингизнинг қайлиқбозлигини билардингиз-ку!

Султонхон:

– Вой, ўла қолай!.. Жинни бўлибман мен! – деб кичкирди ва юзини ёстиққа қўйиб, чап қўли билан бошига

муштлади...

– Ёшлик қилибсиз, айланай. Билмабсиз. У ашулачи қизнинг доврўғи дунёни босди... Ҳамманинг оғзида ўша. Эрингиздай учига чиққан хотинбоз у булбулникидай овозни ўз қулоғи билан эшитсин-у, дарров совчи қўямасин – бўладими, қалай?

Келинчак бирданига ётган еридан туриб, Умринисабибининг елкасига осилди:

– Нимасини айтасиз, холажон? Мен эсимни ебман, эсимни!..

Энди нима қилдик, энди? Айтсангизчи, нима қилдим энди мен?

Умринисабиби унинг бошини мулойим-мулойим силади:

– Энди ҳовлиқманг, – деди у, – бўлар иш бўлди. Бир иш қилиб, зарар етадиган томирини кесайлик!

– Энди иложи борми, қалай?

– Шошманг, ўйлайлик. Бир маслаҳат топилиб қолар. Иккаласи жим қолиб, ўйга ботдилар. Умринисабиби оқ дока рўмолининг учини тугимлаб ўйланар экан, келинчак эса қўлидаги тилла узугини бармоғидан олиб, ўша билан ўйнарган, хаёл сурарди. Бирданига тилла узукни ўзи қўзи олдига олиб борди, у ёқ-бу ёгини айлантириб, хўп қарагандан кейин секингина қўл узатиб уни Умринисабибининг синчалағига киргизиб қўйди. Бу вақтда зўр бериб ўй ўйламокда ва тадбир ахтармокда бўлган Умринисабиби тилла узукни ўзга қўлдан ўз қўлига ўтганини икки қўзи билан кўриб турса-да, бу катта топишнинг қимматини пайқаёлгани йўқ эди. Кейин узукка қараб туриб, унинг қандай қимматли нарска эканини, қизи Баҳри учун зўр бир давлат қозонилганини эслагач, севинчдан юзлари алвон товлаб кетди ва тез-

гина узукни бармоғидан чиқариб, рўмолнинг учига маҳкам тутиб қўйди.

– Қани, гапиринг, хола!

– Нима дейишимга ҳайронман... Меҳмонларни чақириб қўйибсиз. Энди, бир илож қилиб, қайтариш керак. Кундошларингизга билдирмасдан иш тутиш керак. Хайриятки, кундошингизнинг кизи чақирмабди. У чақирганда, ёмон бўларди.

– Мен ўлгур, ўша куни Зебихоннинг овозига маст бўлиб, ҳеч нарсани ўйлаёлмабман-да! Кундошимнинг кизига: «Сиз чақирсангизмикан, мен чақирсаммикан?» деб маслаҳат солибман-а! Мени қаранг! Хайрият, у қиз эслилик қилиб: «Мен бувимдан берухсат меҳмон чақирмайман. Сиз каттасиз, ўзингиз чақиринг», деди...

– Аслини ўйлаганда, у ҳам эсипастлик қилибди. Лекин унинг бу эсипастлиги сизнинг фойдангиз.

Умринисабиби бирозгина жим қолгач, яна келинчакнинг қулоғига эгилди:

– Энди сиз, бир иш қилиб тобингиз қочган бўласиз-у, мен бориб, Энахонга айтаман. «Бошини қўтариб қолса, мен ўзим хабар қиламан», дейман. Шу билан қолиб кетади... Меҳмонлар бугун-эрта қайтиб кетишар эмиш. Зебихон жуда сўфи одамнинг қизи экан. Отаси бир-икки кунга базўр ижозат берган эмиш...

Келинчак ҳали ҳам ўзига келмаган эди, яна Умринисабибининг бўйнига осилди:

– Қандай бўлар экан? Жуда хунук бўлади-да. Бутун кишлоққа гап тарқалади... Бу кундошларим, денг, таркатмай қўйишадими?

Бошқа бир иложини топсак яхши бўларди.

Келинчак Умринисабибининг кўзларига бироз тикилиб тургач:

– Шу топда онам нотоб бўлиб чақиртирса, хафа бўлмас эдим! – деди.

– Бўлмаса, онангизни касал қилайлик. У сизни жадаллатиб чақиртирсин. Сиз узр айтиб, жўнай беринг... Шу шаҳарлик қизлар кетгунча онангизникида турганингиз ҳам яхши.

– Буни қандай қиламиз?

– Бу осон. Мен ҳозир паранжимни ёпиниб, сизларникига жўнайман. Ҳамма гапни онангизга уқтириб, тездан қайтаман. Орқамдан думма-дум одам келади, сиз кета берасиз. Кеч пайт мен ўзим кириб, Энахонга айтиб қўяман.

– Келинчак бу маслаҳатга тамом қойил бўлган эди.

Умринисабибининг кўзларидан ўпди:

– Бу яхшилигингизни бир умр унутмайман, хола, – деди. – Қизингизни, худо хоҳласа, ўзим тўй қилиб, ўзим узатаман! Сиз дарров жўнанг! Ана, мистовокда нон, ликопчада майиз бор, нондан, майиздан олиб, йўлга тушинг! Тез бўлинг, жон хола!

Умринисабиби ирғиб ўрнидан турди, нон билан майизнинг ҳаммасини рўмолчасига тутиб, уйдан чиқди. Унинг уйдан чиқиб, ўз ҳовлисига томон кетаётганини келинчак эшик олдида кузатиб турди.

Ташқарида кундошлардан бири Умринисабибидан нима қилиб юрганини сўраган бўлса керак, у кичкина даричани очиб, бир оёғини ўз ҳовлисига қўяркан, баланд овоз билан:

– Султонхон эртага меҳмон чақиртирмоқчи экан, шунга қарашиб берай, деб чиқиб эдим! – деди.

Бу баланд ва кескин овоз Султонхоннинг қулоғига жуда хуш ёқар эди...

Ашулачи қизнинг ўзлариникига меҳмон бўлиб келажагини эшитгандан бери мингбошининг ўртанчи хотини Пошшахон жуда хурсанд эди. Фақат эрининг шаҳарга кетиб, бедарак йўқолганига ачинарди, Шаҳарда бўлмасдан шу ерда бўлса, бир иш қилиб, шаҳарлик қизнинг овозини унга эшиттириш ва шу йўл билан кундошнинг устига кундош келтириш қийин эмаслигини яхши биларди. Эрининг хотинбозлиги эса бир унга эмас, бутун дунёга маълум эди. Зебини бир иш қилиб мингбошига олиб бериш устида ўзининг бурунги душмани, яъни катта кундоши Хадичахон билан иттифок бошладан ҳам тортинмас эди. Шунинг учун бўлса керак, бугунги нонуштани унинг уйида қилди, энг маҳрам сирларини айтган бўлиб, уни ўзига мойил қилдиришга уринди.

– Эрингиздан шу чокқача дарак йўқ-а? – деди у қулиб туриб.

– Ҳа, эрингиз шаҳарда қолиб кетди. Билмадим, яна битта-яримтага назари тушдимикин?

– Назарлари курсин у кишининг? Ҳадеб туша берар экан-да...

– Сиз-биз «тушмасин», деганимиз билан тушмай қолармиди?

Худо ўзи тушадиган қилиб яратган экан-да.

– Худованди карим бу эркакларни мунча яхши кўрар экан, а...

– Ўзимиздан қиёсда... Орамизда эркакни яхши кўрмайдиган ким бор?.. Нондан олинг! Қиёмга қараб ўтирсангиз-чи...

– Нон билан қиём ҳар кун бор. Бошқа дардлардан гапиришайлик.

– Нон билан қиём ҳар кимникида йўқ. Бу ҳам бор-

никида бор. Шукур килсак бўлади...

– Минг катла шукурку-я... Ўз бошингиздан ўтган, биласиз, кўнгилни тимталаган бир нарсa бор...

– Менинг кўнглим тимталаниб-тимталаниб, адо бўлган, айланай... Кўнглимдаги оловнинг курук кули қолган, холос. Энди худонинг тақдири билан, менинг кунларим сизнинг бошингизга тушибди. Инсоф қилганда, айланай, бу кунни худо ҳеч бир бандасининг бошига келтирмасин. Нондан олиб ўтиринг...

Пошшахон ўз кундошининг бу гапларидаги аччиқ кесатмаларни тўппа-тўғри ўз бағрига бориб санчиладиган найзалар билиб ва сезиб ўтирарди. Чинакам, бир замон ўзи шу бечора хотиннинг устига кундош бўлиб келиб, унинг юрагини тимталаган, уни рашк ва кўролмаслик оловларида ёндирган эди. У вақтда ўзи – кулди, очилди, қувонди, гердайиб, осмондан қараб қадам босди... Хадичахон эса эзилди, куйди, ўртанди, хўрланиб-хўрланиб аччиқ-аччиқ йиғлади. Фақат ҳали бўйида бўлмай туриб, ўзининг пешонасига ҳам кундош битди. Бутун ғурури синди, гердайиши поймол бўлди, севинчи сўнди, юзи сўлди, лаблари хазон рангига бўялди, умидлари узилди, оёқлари зўрға-зўрға судралиб жиладиган ҳолга келди. Султонхон келгандан бери унинг лаблари икки тиши орасидан чиқмас, кўзлари сал нарсага ёш олиб юборар, кўкрагидаги девлар ирғитган оғир тошлардан бири кўндаланг келиб ётарди... Дуруст, қорни тўқ, уст-боши жойида, қават-қават сарпо, оғир меҳнат йўқ... Лекин ёнгинасида бошқа бир юлдуз чарақлаб, кўзларини қамаштириб тургандан кейин бу давлатлардан нима фойда?

Хадичахоннинг бу ҳақли кесатишларидан кейин чўккан оғир бир жимлик ичида фақат оғизларгина қу-

руқ нонни чайнашдан чалоппар экан, Пошшахон бу нарсаларни ўйларди. Бугун ўзининг эски душмани олдида душманнинг ҳақ эканини иқрор қилиш, албатта, енгил эмас эди. Фақат нариги – кичик кундош, мингбошининг кумуш камарида энг аъло нақш бўлиб ёниб турганда, бу зарарсиз кундошинг ҳақлигини иқрор қилиб ва унинг синиқ кўнглини овлаш, шу билан уни қўлга олмоқ, ҳозир иккала хотин учун барабар кундош бўлган кичик хотинга қарши ўт очмоқ лозим эди. Бўшалган пиёлани чертиб, узатаркан:

– Айтганингиз рост, – деди Пошшахон, – айтган гапларингиз аччиқ бўлса ҳамки, рост. Бу тўғрида мен сизга ҳеч нарса деёлмайман, айниқса, мен келганда болалик эдингиз сиз... Биламан.

Кундошининг қўлидан совиброқ қолган бир пиёла чойни олди-да, бир-бир кетин икки-уч хўплаб, бўшалган пиёлани яна қайтарди. Сўнгра давом этди:

– У ёғини ўйлаганда, на сизда айб бор, на менда. Қайси биримиз бу одамга ўзимиз хохлаб тегибмиз? Ҳаммамизни ота-онамиз биздан сўрамай-нетмай узатган. Бизнинг кўз ёшларимизга ким қараган, дейсиз?

Шу ерда Хадичахон эътироз қилди:

– Йўқ, ундай деманг. Мен ўзим хохлаб текканман. У вақтда куёвингиз ёш эди, мунча катта амалдор эмас эди, ниҳояти элликбоши эди. Биринчи хотинидан бола бўлмаган экан, икки-уч йил умр қилишганларидан кейин хотини ўлиб кетган. Мени олган вақтида: «Сен кўз очиб кўрганимсан», дерди... Менинг ҳеч бир нолийдиган ерим йўқ эди. Толеимдан хафа эмас эдим, бу орада мана бу Фазилат туғилди. Бола деган ота-онани бириб-бирига боғлайди... Фазилат туғилгандан кейин мен жуда хурсанд эдим. Худди ўша пайтларда онам ўлди.

Отам ҳажга кетиб, у ерда қолди. Шунча мусибатларни кийналмасдан ўтказдим. Нимага десангиз, уйимдан кўнглим тўқ эди...

Шу ерга келганда, Хадичахон кўзига ёш олди, шапалок гулли обиравон кўйлагининг узун енги билан кўзларини артди. Сўнгра ёшли кўзлари билан ташқаридаги сўрида очик-сочик ётган ва бошига офтоб тушиб қолган Фазилатга қаради. Чойнакдаги сўнгги икки ҳўп-лам чойни қуйиб, бир ҳамлада ичиб битириб, чойнак-пиёлани нариги ёнига олиб кўйганидан кейин сўзида давом қилди:

– Бунингиз амалдор бўлгандан кейин айниди. Минг-бошилик ёмон ҳовлиқтирди. Ўз қишлоғини ташлаб, бу ерга кўчди. Бу катта ҳовлини сотиб олди. Мана бу катта иморатларни солдирди. Боғ-роғ қилди, ер-сув кўпайтирди. Кўнгли бошқа савдоларга, ўзга кўйларга тушди... Бола ҳам кўзига кўринмади, хотин ҳам. Ёнига «ҳайбаракаллачилар» киришди. Хотин топадиган, маслаҳат берадиганлар кўпайишди. Бир ҳафтанинг ичида тўй қилиб, менинг устимга сизни келтириб қўйди...

Шу ерга келганда, Пошшахон чидаёлмади:

– Мен хоҳлаб келган бўлсам экан... Оёғимдан боғлаб, бир чўридай олиб келдилар. Туғилганимга, ёшлигимда касал бўлиб ўлиб кетмаганимга ўкина-ўкина келганман.

– Биламан, айланай, биламан... У ёғини сўрасангиз, бу аёл тоифасининг кўпи ота-онанинг зўри билан эрга тегади. Шундай бўлса ҳам сиз менга кундош бўлиб келгансиз-да...

– Келмай ўла қолай мен! Сизга кундош бўлиб неча йил, неча ойим роҳатда ўтди? Сиз-ку беш-олти йил роҳат кўрибсиз, армонингиз йўқ... Мен шўрлик бир йил

ҳам яйраганим йўқ... Бир кечанинг ичида тўй овози чиқди-ю, эртаси куни намозшомда Султонхон кириб келди... Ўлганим яхши эмасми бу кунимдан? Отам ўлгур мунинг ер-сувига, давлатига қизикди, «ях»¹ деб туриб олди. Бу давлатлардан унга нима фойда?..

– Давлати курсин, давлати!.. Энахоннинг келинбисига рашким келади... Давлат асари йўқ. Рўзғорлари зўрға ўтади. Қўзичоқдай икки боласи бор. Эри ҳамиша ёнида... Кундош алами йўқ...

– Нимасини айтасиз...

Иккови ҳам жим бўлдилар. Бироздан сўнг гапни яна Пошшахон бошлади:

– Мен чидолмайман асло, мен чидолмайман! Мен асло чидолмайман бу аламга!

Сўнгра жаланглаб теварагига қараб олгач, дастурхон устидан кундошига эгилиб, деди:

– Яна биттани олиб бериб, мана бу яшшамагурни қонқора қақшатсам... Кибр-у ҳаволарини синдирсам... Шаштини қайтарсам... Ҳовлиқишини боссам... Ундан кейин сизнинг дастурхонингизни солиб, қўлингизга сув бериб, қизингизнинг чокларини тикишиб, хизматингизни қилиб ётардим! Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг!..

– Шу топда сиз аламзадасиз, ёлғон айтмайсиз...

Кундошлик оловлари, зотан, сўниб битган бу болалик хотинга кечаги душманнинг бу кунги хушомадлари ширин эшитилди, Султонхоннинг устига яна бири келса, демак, тўртинчиси бўлади ва кундошлик алами яна ҳам йироқлашади. Шунини ўйлаб, Хадичахон кечаги кундошининг бугун ёрдам сўраб узатган қўлини қабул қилишга йўқ демас эди. Фақат Пошшахоннинг яна ҳам очиқроқ ва аниқроқ гапиришини, тўғридан-тўғри бир-

¹ Ях – йўқ

лик таклифида бўлишини кутарди. Кундоши кутдирмади:

– Қарс икки қўлдан чиқар экан! Иккаламиз бир бўлсак, Султонни тузлаймиз. Ундан кейин кундошлик алами, сиздан икки поғона, мендан бир поғона йироқлашади. Икковимиз ҳам хотиржам бўлиб, опа-сингил тутинамиз. Шу давлатни, қанча керак, ўз қўлимизга олиб, ўртада баҳам кўришамиз. Ёшлигимиз шамолга кетиб бўлди... Энди давлатдан бир нарса олиб қолайлик. Қариганимизда асқотади...

Хадичахоннинг кутган сўзлари шу эди. Зотан у сўзлар унинг ўз кўнглидаги сўзларнинг худди ўзи эмасмиди? Ўзи доим ёлғиз қолган вақтларида доим шу тўғрида ўйлаб, шу хил тилакларда бўлмасмиди? Демак, бугун иккала кундошнинг юраги бир зарб билан урибди! Иккала кундош бугун бир-бирларини англаб, бир-бирларига қўл узатибдилар! Мундан яхши нима бор? Бир киши қилолмаган ишни икки киши қила олади. Икки киши қилолмаганини уч киши қилади. Гап ўша уч кишининг бир-бирига қўл узатиб, маслаҳатни бир қилишида!

– Соз бир қизни тўғри қилсангиз, хали ҳам йўқ демайди у фосиқ! Ўйлашайлик, бўлмаса... – деди Хадичахон.

Кундоши бирданига ўрнидан туриб, унинг ёнига ўтди ва, худди жонажон ўртоқлардай, қўлини елкасига ташлаб, бетларидан ўпиб-ўпиб олди. Бу ўпиш риёкор ва алдамчи ўпишлардан эмас эди. Балки, аксинча, чинакам ва астойдил эди. Шу топда Пошшахоннинг бутун вужудини кундошлик олови ўраб олган, кўзлари оловнинг алангалари ила чақнаб ёнмоқда, икки юзи унинг ҳарорати билан қип-қизил чўққа айланган эди...

Шу осилиш ва ўпишлар билан ўзининг астойдиллигини билдиргандан кейин, Пошшахон ирғиб ўрнидан турди, югуриб бориб, эшик ва деразаларни қараб келди-да, деди:

– Ўйлаб ўтириш нега керак? Дунёнинг энг соз кизи ўз оёғи билан қишлоғимизга келиб ўтирибди... У қизнинг ўзини ҳам меҳмон қилиб чақирсак... тамом!

– Сиз кимни айтаётирсиз?

– Энахоннинг шаҳарлик меҳмонларидан Зебихон деган ашулачисини...

Хадичахон тан бергандай қилиб кундошига қаради-да, деди:

– Топибсиз-а!.. Эсингизга қойилман! У қизнинг таърифини мен ҳам эшитдим. Бало эмиш...

– Шундай бўлгандан кейин бизнинг ишимиз яна ҳам енгиллашади. У қизни эрингизга мактаб эшитдирадиганлар биздан бошқа ҳам кўп топилади. Мен билан Султонни мактаб едирганлар шундай қизни айтмади, дейсизми?

Ташқаридан йўталган овоз эшитилди. Сўрида ётган Фазилат ўрнидан туриб келаётир эди. Иккаласи ҳам бу суҳбатни шу жойда узиб, майда-чуйда рўзғор гапларига кўчдилар.

Бироздан сўнг бет-қўлини ювиб, Фазилат кирди. У остонага қадам кўяр-қўймас, онаси:

– Бет-кўзингни ювдингми? – деб сўради.

– Ҳа! – деди қиз.

– Бўлмаса, ўчоқда кичик чойнакда чой бор, ола кир. Нонуштангни қиласан.

Қиз чойни келтириб қўйиб, дастурхонга ўтирар-ўтирмас, гап бошлади:

– Кечаси чарчаб келиб, ухлаб қолибман. Бўлмаса,

сизларни уйғотиб, кўрганларимни гапириб берар эдим.

– Нималарни кўрдинг? – деб сўради онаси.

– Қани, гапириб беринг-чи, – деди Пошшахон.

– Нимасини айтасиз! Зебихон деган бир ашулачи келибди, овозини эшитсангиз, маст бўласиз!

Булар иккаласи бир-бирларига қарашиб, мийиғларида кулиб қўйдилар.

– Яна кимларни кўрдинг?

– Зебихон билан келган бошқа қизлар ҳам бири-биридан яхши, бири-биридан соз, бири-биридан очик, бири-биридан қувноқ...

Онаси, «пих-х» этиб, кулиб юборди ва эшитилар-эшитилмас қилиб:

– Поғонани яна ҳам нарига чўзсак бўлар экан! – деди.

– Нима деб ётирсан, ойи? – деб сўради қиз.

– Ҳеч, – деди онаси. – Ўзимча бир нарсa дедим. Сен эшитмай қўя қол...

Бу ҳазилни ўртанчи хотин англаган ва қувониб кулиш билан муқобала қилган эди.

– Меҳмондорчилик қанақа бўлди? – деб сўради онаси.

– Ҳа, дастурхондан келинг, – деди Пошшахон.

– Камбағалнинг дастурхони нима бўларди? Нон, патир, майиз, ўрикқоқи... савзи қиём... Охирида зигир ёғи палов... битта-яримта гўшт учраса бор, бўлмаса йўқ...

– Вой, ўла қолсин! – деди Пошшахон.

– Ҳа-я! – деди қизнинг онаси.

– Дастурхонга ким қарабди, дейсиз? – деди Фазилат. – Ҳамманинг ақли-хуши ўйинда, ашулада, қизларда, ҳалиги Зебихонда бўлди. То йиғин тугалгунча ҳеч

ким жилмади. Ҳеч кимнинг жилгиси келмади. Ярим кечадан кейин қайтиб келдик. Биз келганда, ҳаммангиз донг қотиб ухлаган эдингиз...

– Дастурхони мунча ёмон экан, сен чақирмабсанда, меҳмонларни. Биз бу ерда қиёмат қилиб кузатардик...

– Шуни айтинг-а! – деди Пошшахон.

– Мен сиздан сўроқсиз чақиришга ботинолмадим. Икковимиз маслаҳат қилишдик, эртаги кунга Султонхон аям чақириб келди.

Иккала кундошнинг кўзлари бирданига, ўғил кўрганини хабар олган отанинг кўзларидай, равшан бир олов билан чарақлади. Кўз ҳимояси билан бир-бирларига севинчли хабар узатишиб олдилар.

Иккаласи бир-бирини кўз учида кутлади.

– Султонхон аянг? – деб сўради онаси.

– Ҳа, Султонхон аям.

– Мунча эслик экан Султонхон аянг!

– Шунга ҳам эс керакми? – деди қиз. Хадичахон кўзларини айёрлик билан ўйнатиб туриб, кундошига қаради:

– Гапни эшитаётирсизми? – деди. – Эртага бизни-кига шаҳарлик меҳмонлар келишар экан! Султонхон ойим чақирибдилар. Султонхон ойим...

Пошшахон азалдан айёр бўлган кўзларига беш баробар равнақ бериб туриб, муқобала қилди:

– Мингбоши додхонинг суйгулик хотинлари бўлганидан кейин нима қилса таъби-да! – деди у. – Ким нима дея оларди? Ҳадди борми, қалай?..

– Мунча эслик экан бу Султонхон аянг! – деб такрор қилди Хадичахон. – Мунча эслик экан!..

Икки кундош ўша айёр кўзлар билан бир-бирларига қарашиб, маънолик-маънолик кулишдилар.

Қиз бечора, бу кулишларнинг нималигини англаёлмасдан ҳайрон бўлиб, дам онасига, дам кичик бувисига қарарди...

* * *

Маълум базм кечасининг эртаси куни Энахон билан меҳмонлари қоронғи тушганда, меҳмондорчиликдан қайтиб келдилар. Меҳмон қилиб чақирган хонадон қишлоқнинг нариги чеккасида яшаганидан булар анча чарчаган эдилар. Зеби ҳаммадан орқада қолиб, қўлидаги насибани аравакашга бериб киргач, Энахоннинг онаси ўз қизини холи топиб, Зеби тўғрисидаги фикрни изҳор қилди:

– Бу Зебиниса ўртоғинг топилмайдиган қиз экан, болам. Бир раҳмдил, бир оқ кўнгил, бир илинчакки, бу замоннинг ёш-яланги орасида кам топилади. Шунча жойдан олиб келиб, шунча кундан бери пойлаб ётган бечора аравакаш болани бошқа қизларнинг биттаси ҳам эсга олмади, йўқламади. Доим йўқлаб, хабар олиб турган Зебихон бўлди. Ўзининг кўшниси бўлиб туриб Салтанатхон ҳам сира йўқламади...

Бу сўнгги жумлани кампир паст бир овоз билан ярим пичирлаб айтган эди, Энахон:

– Рост, ойи! – деди. – Зебихон ўртоғим бу тўғрида топилмайдиган, лекин...

Бу сўзларни айтиб туриб, Энахон ўзини тутолмади ва кулиб юборди. Кампир ҳайрон бўлиб:

– Нимага куласан? Ё билмай гапирдимми? – деди.

– Йўқ, – деди Энахон яна кулиб туриб, – жуда библиб гапирдингиз. Мен бошқа нарсани ўйлаб кулаётirman...

Қоронғида паранжи ёпиниб ўтирмасдан, рўмолини пана қилиб, аста-секин кириб келаётган Умринисаби-

бини энг илгари Энахон кўрди, юзларида хануз ўша кулишнинг алангаси ила товуш бергани ҳолда, уни қарши олгали югурди. Зотан, Умринисабибига Энахондан бошқа ҳеч кимнинг даркори ҳам йўқ эди. Қизнинг қўлтиғига кириб:

– Юринг бу ёққа, айланай, сизга икки огиз гапим бор, – деди.

Энахон уни айвонга таклиф қилиб, бир пиёла-ярим пиёла чой ичишга ва меҳмондорчиликдан келган қатламадан насиба олишга чақирса ҳам сира кўнмади. Иккаласи бирга ҳў... нариги, қўшни деворига яқинлашганларидан кейин Умринисабиби кизни тўхтатиб, деди:

– Айланай, қизим, бу гапни сизга қандок қилиб эшиттиришга ҳайронман. Орага тушмай ўлайин мен...

Бу муқаддимадан кейин Энахоннинг кўнгли совук бир нарса сезгандай безовта бўла бошлаган эди.

– Нима гап ўзи? – деб сўради у, товушида очик билиниб турган бир талваса билан.

– Мени Султонхон юборди...

Шуни айтгандан кейин Умринисабиби сўздан тўхтаб, қизнинг юзига қаради. Қизнинг юзи қоронғида унча очик кўринмаса ҳам, у ҳалиги сўзнинг қизга қандай таъсир қилганини англамоқчи ва шунга қараб сўз юритмоқчи бўларди. Қиз, яна ҳам орта тушган талваса билан, бояги саволни такрор қилди:

– Нима гап ўзи?

– Султонхоннинг онаси бирданига ётиб қолибди... Ҳали ҳозир отлиқ одам келиб, уни олиб кетди. Мен эрта биландан бери ўшаларникида ош-сувларига қарашиб юриб эдим, бирдан мунақа ҳол бўлиб қолгандан кейин мени чақириб олиб, «Энди мен кетаётирман, ноиложман, тезлик билан бориб, Энахонга менинг узримни ай-

тиб қўйинг», деди... Паранжимни ҳам ёпинмасдан, югуриб сизнинг ёнингизга чиқдим.

– Энди, эртага меҳмонларни чақириш йўқми?

– Султонхон ўзи бўлмагандан кейин ким ҳам чақиради? У ҳовлида ундан бошқа одамшаванда ким бор? Ўзингиз биласиз-ку, айланай...

Бу совуқ хабар Энахонга ёмон таъсир қилди. У нима дейишини билмасдан, ўйланиб қолди. Берган хабарнинг ёмон таъсирини кўрган Умринисабиби у таъсирни камайтирмоқ учун сўз тўкиб кўрди:

– Ўртоқларингиз омон-эсонлик бўлса, яна келишар-ку. Ўшанда Султонхон эртанинг ҳиссасини чиқармай қўймайди... Яхши бола у... Ётиғи билан Салтанатхонга айтиб қўйсангиз, эслик қиз, ўзи тушунади...

– Гапни чўзиш нима керак, хола? – деди Энахон. – Бўлар иш бўлибди, менинг шўр пешонам экан, майли!

– Унақа деманг, айланай! Ҳали ёшсизлар, талай суҳбатларни, талай базмларни, талай тўй-томошаларни кўрасизлар. Султонхоннинг ачинганини айтмайсизми?

– Энди ачингандан нима фойда! Бўлар иш бўлибди... Майли энди.

– Бўлмаса, яхши қолинг, мен борай. Супралар, хамирлар шундоқ очик-чочик қолди. Бориб йиғиштириб қўяй. Кундошлари, ўзингиз биласиз, қайрилиб қарашмайди...

– Ўтириб кетардингиз...

Энахоннинг бу сўзлари лабининг учидан чиққан, мун Умринисабиби ҳам пайқаган эди.

– Яхши қолинг, бўлмаса! – деди Умринисабиби. Сўнгра айвон томонга бориб ўтирмасдан, девор бўйлаб тезгина кўздан йўқолди.

Энахоннинг кечадан бери тортган режалари ва курган хаёллари бузилган эди. Энди севгили ўртоқларини кўнгилдагидек хурсанд қилиб жўната олмас эди. Ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, келинбибисини чақирди ва бўлган воқеани унга англатди. У ҳам Энахоннинг хафалигига қўшилди, лекин бошқа бирор илож кўрсатишдан ожизлик қилди.

Иккаласи жуда узоқ гаплашдилар, ҳар хил йўللари ахтариб, ҳар турли маслаҳатни қилиб кўрдилар, ҳеч бири эпакайга келмади.

Охирда эртага эрта билан ҳалиги хабарни секингина Салтанатга билдирадиган, агар меҳмонлар ўзлари кетмоқчи бўлсалар, «йўк» демасдан, уларга ижозат берадиган бўлиб, шу маслаҳатда тўхталдилар.

Фақат эрталабгача меҳмонларга ҳеч нарса демадилар. Улар борган жойларидан чарчаб келишиб, ўтирган ўринларида шундоққина узаниб қолган эдилар.

Эрта билан нонушта чоғида Энахоннинг онаси қизига қараб:

– Қизим, бугун меҳмонларингни Султонхонларни-кига олиб чиқарсан-а? – деб қолмасинми! Бу савол қизни ҳам, келинни ҳам шошириб қўйди, чунки кечаги хабар ҳали ҳеч кимга эшиттирилмаган эди. Уни нонуштадан кейин Салтанатхоннинг ўзигагина изҳор қилмоқчи эмасмидилар? Энди бу содда кампир у «дард»ни кўпчилик олдида очиб қўйди. Қиз, талвасасини беркитишга тиришгани ҳолда, келинбибисига қаради. Келинбибиси бу қарашнинг маъносини дарҳол англади ва кампирга жавоб қайтарди:

– Султонхонларники сал чучмал бўлиб турибди... Энди, меҳмонларимиз қаерни хохласалар, ўша ерга

олиб борамизда... Бўлмаса, шу ернинг ўзида яна ёзилишиб ўтирамиз.

Кампир ўринсиз саволдан яна тўхтамади:

– Султонхонларники нега чучмал бўлади? Энахон билан келин энди ҳақиқатни очмокқа мажбур эдилар. Энахонга қараб олгач, келин давом этди:

– Султонхоннинг онаси бирдан нотоб бўлиб қолибди, кизини кеча олдириб кетган экан. Ўзи у ёқда, қандай бўлар экан, деб турибмиз.

Салтанат энди оғиз очди:

– Биз аравани кўштириб жўнасақ ҳам бўлар эди. Шаҳарлик кизлардан иккитаси бу фикрга қўшилишди. Фақат Зеби Салтанатнинг елкасига туртиб, қулоғига секингина шивирлади:

– Мунча шошиласиз? Нимангиз қолибди шаҳарда? Неча йилдан бир келиб ҳам тузукрок ёзилмайликми?

Шу вақтда, салом бериб, мингбошининг кизи Фазилатхон келиб кирди. Ёшлар уни ўринларидан туриб қарши олдилар-да, дастурхонга таклиф қилдилар. Қиз кўнмади, айвоннинг ёнгинасига келиб тўхтадида, тик тургани ҳолда – деди:

– Мен меҳмонларни айтгали чикдим. Султонхон аям оналари касал бўлиб, кетиб қолдилар. Ойим билан Пошшахон аям меҳмонларни ўзлари чақирадиган бўлишди. Бугун кечкурун, албатта, чиқасизлар!

Сўнгра хайрлашиб, чиқа бошлади.

Уни то кўча эшигигача узатиб чиққан Энахоннинг бесаранжом кўнгли яна ўрнига тушган, ташвишлик юзларига севинч қизилликлари югурган эди.

V БОБ.

Акбарали мингбошининг белида кумуш камари, ёнида кумуш сопли қиличи, устида зарбоф чопони бўлмаса, ҳеч ким уни амалдор демайди. Оддий кийимда кўрганлар ё оддий бир кишлок бойи, ё Еттисув билан алоқаси бор қўйчи, ё бўлмаса, яйлов томон билан иш кўрадиган туячи, деб ўйлайдилар. Чакка суяклари туртиб чиққан, пешона – бўйига тор, энига кенг ва ҳам узун-узун уч чуқур ажинга эга.. Бурун ўртача, лекин қаншари паст... Кўз қисилиброқ келган, парда томирларидан икки-учтаси ва ҳам иккала кўзининг бир ёнида жиндак жойи ҳамма вақт қизил, бир кўзида пича шапағлиқ асари ҳам бор... Ияк – кенг, жағ – сергўшт. Жуда сийрак бўлган соқол иякнинг ўртасигагина тўпланиб эчкиники сингари, пастга томон сангиллаб тушган. Ўзи қорароқ хотин учраб, бир чанг солса, ҳеч нарса қолмайди! Мўйлов ҳам соқол сингари сийрак. Уста Тўхташнинг «асирдийда» дўкати¹ икки кунда бир кириб турганлигидан лаб устидан калта ва текис бўлса ҳам, умуман ўзи, ярмидан кўпи йиқитилган дарахтзор сингари, хунук кўринади, икки учиди олтитадан ўн иккита узун қил, сичқоннинг думидай, ингичка бўлиб пастга чўзилган... Дўкат билан иккала томонга икки марта қўл тегизилса, у сичқон думларидан асар қолмайди, шу билан мўйлов масхарабоз кепатасидан чиқиб, одам нусхасига киради. Санъатига берилган уста Тўхташ таассуф берилган нарсани йиғиштириб қўйиб, «санъат–санъат учун» деган назардан қараб... Акбарали мингбошига мўйлов тўғрисида ҳалиги таклифни қилган бўлса-да, шундай катта бир амалдор ҳам халқнинг таъ-

¹ Дўкат – устара.

насидан кўрқиб, уста Тўхташнинг таклифини рад қилди. Шу билан у масхара мўйловлар аянч бир кепатада сангиллаганча қолиб кетдилар... Мингбошини бу баланд даражаларга кўтариб, унинг воситаси билан ўз димоғларини ҳам чоғ қилиб турадиган шаҳардаги тўралар, унинг икки чаккасида сангиллаб турган у ингичка «кокил»ларни «икки осилганлар», деб пичинг қилардилар... Бу соддадил «сарт» амалдори мунингдек пичингларга тушунмаса ҳам, пичинг қилувчи тўраларнинг ўзлари машхур рус адибининг «Етти осилганлари»дан¹ ҳам сўзда, ҳам ишда жуда яхши хабардор эдилар...

Акбарали мингбоши ўзи ёлғиз қолиб «виждони» билан қаршима-қарши келган вақтларида, Мирёкубнинг улуғ хизматларини инсоф билан эсга олар, унга ҳар тўғрида миннатдор бўлганини ўз «виждони» олдиди икром қиларди. Чинакам, бурунги мингбошига яхши бир улоқчи отни бекорга олиб бергани учун элликбошиликка истиҳқоқ қозонганидан кейин, роса олти йиллик умри ўз қишлоғи билан мингбошининг маҳкамаси ўртасида дафтар кўтариб, от чопиш, қишлоқдан одам ҳайдаб чиқиб, катта йўлга сув септириш билан ўтди. Бу олти йилнинг мобайнида бир улоқчи отнинг эмас, неча улоқчи отларнинг ҳиссаси чиқарилган, бурунги беш-тўрт таноб ерга яна бир неча беш-тўрт таноб ер қўшилган бўлса-да, элликбошилик, ҳар қалай, меҳнат, уриниш ва югуриб-йўртишни талаб қиладиган амаллардан эди... Шу чун мингбоши бир йил куз фаслида Остонакул бойнинг катта бир қовун сайил қилдирганини сира эсидан чиқаролмайди, Мирёкуб билан ўша сайилда учрашиб танишгани учун сайилни эсдан

¹ Леонид Андреевнинг «Етти осилганлар киссаси» назарда тутиляпти.

чиқаришга «виждони» йўл қўймайди...

Бу орада кўп нарсалар мингбошининг хотиридан фаромуш¹ бўлганлар... У, фақат қовун сайилдан икки кун кейин Мирёқубнинг уйига икки арава қовун-тарвуз билан икки замбар узум, икки чораккина қайроқи бугдой юборганини эслайди. Агар хотираси янглиштирмаса, шундан кейин бирор ой ўтар-ўтмас, бир кун эрта билан кумуш камар боғлаб уйдан чиққанини, ундан бир кун бурун, кечаси дарвозаси олдида шон-шалопли бир миршабнинг пойлоқчи бўлиб чиққанини билади. Мингбоши бўлганидан кейин оз фурсатда Мирёқуб турган қишлоқдан ҳозирги ҳовлини сотиб олиб, у ерга кўчиб борди. Бошқа гаплар аллақачон эсидан чиқиб кетган...

Юртнинг кекса одамлари ўзаро сўзлашаркан, бу мамлакатда ҳеч бир хон ва хонваччанинг мунча узоқ юрт сўрамаганини сўзлайдилар. Маллахонлар², Худоёрлар³, Насриддинбеклар⁴ юрт устидан баҳор булутлари каби келиб кетган эдилар. Акбарали мингбоши, мана, ўн уч йилдан бери шу маснадида ўтиради, давлати, обрўси, нуфузи тобора ошса ошадики, камаймайди.

– Худо берган-да, худо! – дейишади кексалар. – Худоё «ол, қулим», деса, ҳеч гап эмас.

Шундайда баъзи бир ёш-яланглар:

– Худо ҳадеб шунақа инсофсизларга берар экан-да!

¹ **Фаромуш** (форсча; унутиш; унутилган) – паришонхотир, хаёлчан, хаёли қочган ҳолатда, ўзини унутган ҳолда. 1) Унутмоқ, эсдан чиқармоқ.

² **Маллахон** (Муллахон) – 1858-йилда Шералихоннинг иккинчи хотинидан бўлган ўғли Маллахон Худоёрхонни тахтдан ағдариб, ўзини хон деб эълон қилди. Бу хон 1853-1863-йилларда Қўқон хони бўлган. 1863-йил 25-февралда ўлдирилган.

³ **Худоёрхон** (1831-1884) – Қўқон хони (1845-1875-йиллар, танаффуслар билан). Минг сулоласига мансуб.

⁴ **Насриддинбек, Насриддинхон** (1850-1876) – Қўқон хони (1875-йил июль-октябрь). Андижон хркими (1865-1875). Худоёрхоннинг катта ўғли.

Биз – бечораларга ҳам бир нарса узатсинчи! – деб коли-шади.

Буни эшитган кексалар таёк кўтариб, ёш-яланг устига югуришади, бечора ёшлар таёқдан ўзларини олиб қочаркан, бир-бирларига қараб пичинг отишади:

– Нимага қочасан? Худо сенга ҳам бераётир, олмайсанми?..

Юртнинг кексалари бутун бу давлат, ҳукумат ва улуғликнинг – бир оғиз гапини силлиқ ва ёкимли қилиб гапиролмайдиган содда ва тўнг одамга бирданига «насиб ва рўзи» бўлиб қолишида Мирёкуб аканинг катта ҳунари бор эканини яхши билишади. Шу учун Мирёкуб ака кўча-қуйда кўринганда, унга бериладиган салом ва қилинадиган таъзимлар, мингбошиникидан кам бўлмайди. Фақат шу қадариси борки, мингбоши у ёқ-бу ёққа жуда кам юради, юрса ҳам миршабларини орқасига эргаштириб, кечаси юради; кундузлари бўлса, фақат шаҳардаги улуғвор чақиртирганда, зарбоф чопонларини кийиб ва татти¹ саманни йўрғалатиб ўтади. Унга салом бериш ва таъзим қилишдан белларга оғирлик келмайди: чунки ойда бир, ўн кунда бир эгилиб қўйиш ҳеч гап эмас. Аммо Мирёкуб аканинг юриши кўп! У, аксари, пиёда юради, юрганда ҳам негадир шошилиб юради. «Ассалому алайкум!», деб дона-дона қилиб салом берсангиз, шошилганидан бўлса керак, «васс...», дебгина қўяди. Шу билан бирга, сиз томонга бўйинини қийшайтириб, жуда кичиклик билан алиқ олади, доим кулимсираб турган кўзларини сиз томонга қиягина бир ташлаб олиб, йўрғалаганича кетади... Жинқарчадай ҳаммавақт ва ҳар қайда кўриниб қоладиган бу «асл мингбоши»га салом бермоқдан белларингиз толади...

¹ Татти – ўйноқи, йўрға.

Дўконидан ҳар нарса топиладиган бир бакқолга «фаранг¹ бакқол²» деб ном қўйган кексалар ҳар ишда қўли бўлган бу одамга «Мирёқуб эпака» лакабини бериб, хато қилмаганлар. Ўзлари ҳам бу лакабнинг тўғрилигини осонгина исбот қиладилар:

– У аралашмаган иш эпакага келмайди... Мингбошининг ер-суви шу қадар кўпки, ҳисобини ўзи ҳам билмайди. Лекин худо бу севгили қулига давлатни икки қўллаб узатса-да, фарзанд тўғрисида биров ўкситиб қўйган. Дарҳақиқат, катта хотинидан бўлган қизи Фазилатдан бошқа унинг фарзанди йўқ. Мунча катта давлат кимга қолади? Етти ёт бегоналарга, зурриёти йўқ аёлларгами?.. Мингбоши, мана шу амалга илож ахтариб бўлса керак, бир-икки йил ичида ёш хотин олди. Боладан дарак йўқ... Шу чун, баъзида, ўзи ёлғиз қолиб, меҳмонхонага беркинганида ва ҳатто ўз соясининг ҳам эшитмоқ эҳтимоли қолмаганда:

– «Бу қиз ўлгур ҳам бошқадан бўлмасин...»,– деб қўяди...

Мирёқуб унинг ёши анчага бориб қолганда, бундай хотинпараст бўлиб кетишига шу фарзанд хусусидаги ноумидлик сабаб бўлмадимикан деб, баъзи-баъзида ўйлаб қўяди. Бир кун ноиб тўраникида (уезд ҳокимининг ўринбосариникида) ичкилик қилиб ўтиришган эдилар, ичкилик қуйилмасдан олдинроқ ноибнинг онаси ўз неварасини олиб кириб қолди. У – тилла сочли, тарвуздай думалоқ, ўзи лўппигина ва оппоқ момикдай бир бола эди. Мингбоши болани дарҳол қўлига олди ва ўз акида-

¹ **Фаранг(и)** (*форсча*; Франция, Епропага оид) – Францияда (ёки Европада) ишлаб чиқарилган, тайёрланган ёки уша ҳудудга мансуб (маҳсулот). Фаранги соат. Фаранги товук.

² **Бакқол** (*арабча*) – озиқ-овқат моллари, сабзавот, майда-чуйда рўзгор моллари ва (мева, ширинликлар) лар сотувчи майда савдогар.

сича, «кофир»нинг ва «ўрус»нинг боласи эканига қарамай, маҳкам бағрига босиб ўпди... Бола мингбошининг башарасидан кўрққан бўлса керак, жон аччиғида йиғлай бошлаган эди... Болани олиб чиқиб кетдилар. Шундан сўнг мингбоши бир-бир устун қуйиб ича берди, ича берди... Мирёкубнинг имолари, ишоратлари, уй эгаларига эшиттирмай қилган танбехлари, ҳатто дўклари... ҳеч бир таъсир қилмади. Мингбоши тамом маст бўлгач, «Болани олиб келинглар», деб сўради. Боланинг онаси бу бадмаст одамга ўз тўқлисини бермоқ истамас эди. Ниҳоят, мингбоши ялиниб-ёлвориб сўрамоққа мажбур бўлди. Ҳатто кўзларига ёш олди... Сўнгра ноибнинг амри билан болани уйғотиб келтирдилар. Фақат бу вақтда мингбоши ўзидан кетиб, диванга ағанаган эди...

Фарзанддан ва эсдан маҳрум, лекин ер-сув, пул ва бошқа бойликка кўмилган бу одамнинг бутун борлиги Мирёкубнинг қўлида эди. Ердан чиққан ҳосилнинг қанчаси ўз қўлига кириб, қанчаси Мирёкуб омборига тўкилганини мингбоши ўзи ҳеч қачон билган эмас. Керак бўлганда, мингбоши Мирёкубдан пул сўраб олар, ун, гурунч, гўшт, ёғ ва рўзғорнинг бошқа керакларини бўлса ичкарининг талабига қараб яна Мирёкуб тайёрлаб берар, шу учун жоннинг роҳатидан бошқани билмаган мингбоши ундан нарисини суриштирмас эди.

Мирёкубнинг топиши ёлғиз шу мингбоши орқали бўлса, унга «эпақа» номини қўйиш тўғри бўлармиди? Мирёкубнинг қилмаган иши йўқлигидан шу номни берган эдилар. Қишлоқда иккита бакқоллик, битта қасоблик дўкони, гузарда иккита самовар бор. Билган одамлар бу беш муассасадан тўрти Мирёкубнинг кучи билан айланганини сўзлайдилар. Шаҳарда катта йўлнинг бўйига – кўрғон ташқарисига бир янги пахта за-

води тушди, заводнинг каттакон бир пахта саройи ҳам бор-ки, пахта терим вақтида уч тарози билан пахта олади. Ана ўша заводга ҳам Мирёқубни шерик, дейдилар. Воқеан, унинг икки ғилдиракли сарик фойтунчаси¹ ва сарик йўргаси² аксар завод олдида боғланган бўлади. Шаҳардаги катта банкалардан бирида «учёт кўмита-си»нинг аъзоси, ҳафтада бир мажлис ўтказади... Шу билан бирга, унинг бирор жойга чақа солиқ тўлаганини, бирор касбга бирор марта «қизил қоғоз» (патент) олганини ҳеч ким билмайди.

Мингбошининг бошига не қора кунлар келмади! Яхши адвокатлар томонидан битилган ғалати аризалар қандай терговчиларни келтирмади! Қандай зўр тўралар чақириб сўрамадилар! Ҳоким неча марталар ғазаб билан чақиртирмади! Ундай вақтларда мингбоши Мирёқубнинг таълими билан ҳамма саволларга «билмайман», деб жавоб берар ёки бирор айб-иснод қилинса, тониб тура берарди. Расмий сўроқлар бу хилда борганда, орқадан Мирёқуб ғайрирасмий йўллар билан сўроқ берар, бир-икки кун шаҳарда қолиб, қишлоққа қайтганида, мингбошининг устидан ҳар қандай оғир тоғ ҳам ағанаган бўларди. Мингбоши қайси бир тўраникига борса, Мирёқуб, албатта, биргалашиб боради; «бу нимага керак?» деб сўраган одам йўқ. Ахир, Мирёқуб амалдор бўлмаса, лоақал мингбошига мирза ё тилмоч³ бўлмаса, ўзи ўрус тилини тузук-қуруқ билмаса... нега мунақа мингбошининг кетидан элчиб юрарди? Нега?

Мирёқубнинг кўп умри мингбошиникида ўтади, ўзининг ҳовлиси ҳам шу қишлоқнинг ўзида-ку, лекин

¹ Фойтун – тўрт ғилдиракли, очилиб-ёпиладиган соябонли енгил арава.

² Йўрга – майда қадам ташлаб, тез юрадиган (от, эшак ҳақида).

³ Тилмоч – бир тилдаги гап ёки нутқни бошқа тилга оғзаки таржима қилиб берувчи; таржимон.

чеккароқ жойда. Кечалари унинг ховлисида бир-икки миршабнинг пойлоқчилик қилиб чиққанини гапирадилар, фақат муниси ўз кўзи билан кўрган киши йўқ, бўлса ҳам очиб гапирмайди, ё... гапиролмайди!

* * *

Бир кун Мирёқуб ноиб тўранинг уйида эди. Бу сафар олиб борган ҳадяси тўрага ниҳоят даражада ёқиб кетган бўлса керак, тўра уни узоқ олиб ўтириб, кўп нарсаларни гапириб берди. Тўранинг тили чарчаб, Мирёқубнинг оғзида биринчи эснаш асарлари кўринган эдики, ташқаридан бир одам кириб келди. Икки томон ёқасига тилладан болға сурати ўрнатилган, новча бўйли, мош-биринч соқолли, хушмўйлов ва бир кўзи жиндак ғилайдан келган бу кулар юзли одам маъруф инженерлардан эди. Ноиб тўра билан бетакаллуф кўришди, Мирёқуб билан кўришиб ўтирмасдан, тўппа-тўғри столнинг тўғрисиغا ўтирди ва юмшоқ курсини бир қўли билан қаттиққина қимирлатиб кўргандан кейин, аввал билагайдаги тилла соатга қаради, сўнгра «да-да» деб чўзиб қўйиб, курсига ўзини ташлади.

Шундан кейин ноиб тўра Мирёқуб томонга ишорат қилиб ва янги меҳмонга томон бурилиб:

– Бизнинг Мирёқуб билан танишмисиз, азизим?

– Ноёб одамлардан! – дегач, у одам ўтирган ўрнида секингина бош силкиб қўйди.

Мирёқуб гурурининг калтакланишидан келган бир заҳарханда билан кулди, инженер эса бурунги кулар юзини ҳам нуқталаб олди. Муниси ноиб тўра яхши пайқадди, шекилли, Мирёқубга худди меҳрибон отанинг севимли боласига қарайдиган қараши билан илиқ ва мулойим кулиб қаради. Мирёқуб ҳам эрка ўғилдек муқо-

бала қилди. Шу билан бу суҳбатнинг Мирёкуб аралашган кўринишларига парда тортилдида, иккала билимдон сўзга тушди. Инженер булбул сингари сайрай кетди, сайрай кетди!

Мирёкуб адвокат халқининг маҳмадоналигини биларди бу одамнинг адвокат эмас, инженер бўлганини ҳам ажрата оларди. Шу учун бошда уларнинг тобора қизишаётган суҳбатларига у ҳам қизиқиб қаради. Кейинча тўра ҳам, – меҳмондан юқдими, нима? – тилларини бурро қилиб сўзлашга, меҳмоннинг кўп даъволарини акси даъволар билан синдирмоққа тушиб кетгач, бизнинг Мирёкуб секингина қўл узатиб, столнинг бир четида турган катта бир китобни олди. Китоб сурат билан лик тўла эди, ҳеч шарпа қилмасдан, уни битта-битта варақлай бошлади.

Тўра Мирёкубни унутди, гўё у бу ерда йўқ каби... Инженернинг оғзидан, баъзи-баъзида сартларга оғир келадиган сўзлар чиқиб кетганидагина, тўра бояги қараш билан Мирёкубга қараб қўяр, лекин ундай фурсатларда унинг икки кўзи китобда бўлса ҳам икки қулоғи, аврашга тушган илондай, диккайганини тўра билмас эди.

Узоқ чўзилган бу суҳбатда Мирёкубнинг қулоғи бир марта жуда ғалати диккайди, ҳатто унинг қоп-қора чиройли кўзларида аллақандай сеҳрли оловлар ёнди. Унинг боши ҳам китобдан кўтарилиб, юзларидан енгил бир қизиллик ёйилиб ўтди. Ўша жойда сартларни камситадиган гап ўтмаганлигидан бўлса керак, тўра ҳам узр сўраган қараш билан Мирёкубга қарамади. Иккала суҳбатдош ўша жойда Мирёкубнинг қулоқларини диккайтирган сўзларни унга ва у мансуб бўлган халққа алоқасиз бир нарса деб қарадилар, шекилли, худди Мир-

ёқуб шу ерда бўлмагандай, ўз ораларидагина ўтказиб юбордилар... Инженер туриб чиқиб кетгандан кейин Мирёқуб ўрнидан турди ва кетишга ижозат сўради. Тўра у билан хайрлашаркан, инженернинг бояги камситишлари учун яна-тагин узр сўраган бўлди. Мирёқуб фақат кулибгина қўйди, бошқа ҳеч нарса демади. Тўра бу кулишни Мирёқубнинг хурсанд ва рози эканига йўйди ва қўнгли ўрнига тушди.

Фақат Мирёқубнинг қўнгли бир неча кунгача ўрнига тушгани йўқ. Бир инженернинг¹ (у, ахир, ноиб тўра сингари катта амалдор эмас!), ниҳоятти бир инженернинг бир-икки марта сартларни камситиши Мирёқубни шунча безовта қилдими? Йўқ, унақа камситишлар ҳар қадамда бор! Ҳаммасига безовта бўла берса, Мирёқуб бечора тўрт кунда сил бўлиб қолмайдими? Йўқ, йўқ! Камситишлар ўша оннинг ўзидаёқ унутилган, ўтган йилги қордек эриб йўқ бўлган, баҳордаги ёмғир каби асари ҳам қолмаган...

Инженер ўша суҳбатда янги – ҳали сир бўлган бир хабарни айтиб эди: шу шаҳардан бошлаб фалон-фалон жойларга поезд йўли тушар экан. Бир ширкат планларини Петербургдаги катта маҳкамаларга топширган, улар тасдиқ қилишга ваъда берганлар. Аллақайси бир банкка пул бермоқчи бўлган, текшириш учун яқин орада инженерлар чиқар экан. Иморат – бино ишларига ўша инженерни чақирганлар.

Мирёқуб поезднинг қаерлардан ўтишини билиб олган эди. Ўша суҳбатда унинг қулоғи бир диккайди, жуда ажойиб диккайди, лекин! Ана ўшанда поезднинг ўтиш жойларини миясига жойлаштирган эди.

¹ Инженер (французча) – туғма хислат, ақл, ижодкорлик. Техниканинг бирор соҳаси бўйича олий маълумотга эга бўлган мутахассис; муҳандис.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, безовталиқ ҳаракатга ва ишга айланди. Бир ойга етар-етмас, ўша келажак поезд йўли бўйларидан Мирёкуб жуда кўп – бир неча юз десатин¹ ер сотиб олди. Ерларнинг ҳаммаси деярлик сувсиз, нообод, ташландиқ ерлар эди. Шунча кўп ерга қанча оз пул кетди. Кўплар бу шошилиш савдони билмадилар; билганлар Мирёкубни «жинни бўлибди», дедилар.

Ширкат поезд йўли солишга ижозат олиб, тайёргарликларга киришгандан кейингина, Мирёкуб қилган ишини ноиб тўрага айтди.

– Сен худди бир америкаликка ўхшайсан, Мирёкуб! – деди тўра. – Лекин кўнглингга оғир олма, чакки шу сартия² ичида туғилиб қолгансан!

Мирёкуб кўнглига оғир олиш тугул, бу гапга севинди балки, юзларига яна ўша енгил қизиллик югурди.

Янги йўлнинг аллақайси бир жойида кўз илғамас бир чўл бор эди. Чўл, қуп-қуруқ чўл... Сув – пастда, чуқурда. Атрофдаги деҳқонлардан баъзилари у ерни экин ерига айлантириш учун турли даврларда якка-якка уриниб кўрган, лекин ҳамма қилган меҳнатлари бекор кетиб, у ердан хафсалалари пир бўлганди. Ҳали ҳам у чўлда унумсиз қолган одам меҳнатининг асарлари, тўғриси, харобалар кўринади: ариқлар, экин, поллари, марзалар³, бир неча туп қуриган тут дарахтчалари...

¹ Десатина – десятина. Бутун олинадиган ерлар.

² Сарт (форсча) – сарлавҳа, қарвонбоши, савдогар. Қадимда Ўрта Осиёдаги шаҳар ва қишлоқларда яшаб, деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланиб келган туркий халқлар (жумладан ўзбеклар); 2) Чор Россияси ҳукмронлиги даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги маҳаллий халққа европаликлар томонидан берилган ном. Сартия – сартлар яшайдиган ҳудуд.

³ Марза (форсча) – чегара, сарҳад; ўлка; эгат. 1) экинзор ёки унинг бир бўлагини бошқа бўлакдан ажратиш учун чегара; эгат, йўл; 2) ариқ сирти; пушта.

Мирёқуб оз пул, кўп усталик сарф қилиб ўша чўлни ўз номига ўтказди. Фақат бу вақтларда поезд йўлининг режалари тортила бошлаганлигидан, одамлар Мирёқубни «жинни» демадилар, балки «бу – бир нарсани билиб қилади», дедилар.

Поезд йўли солиниб битмасдан туриб, у чўлга неча тегирмонлик катта сув чиқди. Аввало ўз чўнтагининг, қолаверса, отахон мингбошининг ёрдами билан чўлнинг ўртасидан катта бир ариқни ўтказиб қўйди. Шундан кейин ерсиз деҳқонларга чек бўлиб бера бошлади. Кўп ўтмай, у ерда бир қишлоқ пайдо бўлди ва сув чиқарган одамнинг шаҳардаги отахони номига аталиб «Парпи чеки» бўлди (ноиб тўранинг номи Фёдор, сартлар «Парпи тўра» дейдилар) Кейинча чўлнинг бир четига поезд станцияси тушди, ёни-берига чойхоналар, дўконлар, саройлар солина бошлади. Поезд йўли очилгандан кейин ўша жойдан пахта заводи учун ер танладилар. Болгариялардан иборат уч кишилиқ бир ширкат¹ яна ўша жойдан анча ер сотиб олиб, каттакон бир мевалиқ боғ ва зўр бир сабзавот полизи вужудга келтирди.

Ҳар қалай, поезд ўтгандан кейин, бир неча йил орасида Мирёқубнинг кўлида жуда оз ер қолди, ҳаммаси ҳар кимга ўтиб кетди. Мирёқуб ерни унча севмайди, ер қўлдан чиқса, хафа бўлмайди. Шунча ер қўлдан чиққан бўлса, унинг бараварига қанча давлат қўлга киргандир, муни худо билади-ю худонинг севимли бандаси қорақўз Мирёқуб билади!..

* * *

¹ Ширкат (арабча) – шериклик; уюшма. 1) маълум ишни бирга амалга ошириш мақсадида бирлашган кишилар ҳамкорлиги; 2) тенг ҳуқуқли иштирокчилардан ташкил топган саноат ёки савдо уюшмаси.

Мингбоши ўзининг рус мирзаси Соколов, иноқ миршаби Мирзабоболар билан бирга саман йўрға устида ўз дарвозасига келиб тўхтаганда, коронғи тушган, кўчада ўйновчи болаларнинг оналари эшик тагига чиқиб, «Бемаҳалда бас энди», дея тергай бошлаган эдилар. Мингбошининг оти тўхтар-тўхтамас, ташқаридаги миршаблар югуришиб бориб, дарвозани очдилар, катта дарвозанинг бир қанотидан чиққан ингичка қийтиллаш овози муаззинларнинг¹ хунук ва қўпол товушларига қоришди... Бу овозлар орасида болаларига қовушган сигирларнинг оғир мўлашлари билан оналарини соғинган бузоқларнинг эрка маърашлари мунгли ва ёқимли эшитиларди.

Мингбоши, отдан тушар-тушмас, сўради:

– Мирёқуб келдими?

Мингбошининг мусулмон мирзаси Ҳакимжон қўл ковуштириб туриб, жавоб берди:

– Ҳа, шу ерда. Меҳмонхонада ухлаб ётибди. Мингбоши ўзидан хурсанд, кулди:

– Ноинсофнинг кеч кирганда ухлашини қаранг! Бор, уйғотиб чик!

Икки миршаб мингбошини ечинтирмокка бошладди. Мингбоши ҳали ҳам бояги кулишида давом этарди:

– Оббо бетавфиқ-ей. Намозшомда ухлаганини! Меҳмонхонадан кўзларини укалай-укалай Мирёқуб чиқиб келди. У, ҳали айвондан тушмай туриб:

– Ҳорманг, хўжайин! – деб қичқирди. Мингбоши яна ўша кулиш билан ўтирган жойида унга томон эврилди:

¹ Муаззин (арабча) – намозга чақирувчи, азон айтувчи. Масжидда азон айтиб, намозга чақирувчи шахс; сўфи.

– Ҳа, худо беҳабар! Нима бу бемаҳал уйку? Намозшом пайтида-я!

– Ҳа, хўжайин, шунақа... Сизни кутиб ўтириб, ухлаб қолибман.

– Қачон келиб эдинг?

– Кеч пешинда. Шундан бери йўлингизга кўз тутиб ўтирибман.

– Қани ўтирганинг? Уйкуни урибсан-ку! Қани, нима гаплар бор? Янги гаплардан гапир.

– Янги гапни сиздан эшитамиз. Шаҳарда эдингиз. Кимларни кўрдингиз?

– Кимни кўрардим? Ноиб тўрани кўрдим.

– Нима гап экан?

– Нима гап бўларди. Берироқ кел! Мингбошининг бу амри билан унга томон бораётган Мирёкуб миршабларга ишорат қилди, улар узоқлашдилар. Шундан сўнг мингбоши овозини пасайитириброқ сўзлай бошлади:

– Қумариқнинг пайновидаги деҳқонлар менинг устимдан ариза берганга ўхшайди. Афтидан: «Ҳамма суви мингбошининг ерлари ичади-ю, бизга тегмай қолади. Шунақа қилиб, неча йилдан бери экинларимиз қуриб кетаётибди», деб арз қилишганга ўхшайди. Ноиб тўранинг сўзидан шу маълум бўлади...

Шу ерга келганда, мингбошининг қовоғи солина бошлаган эди, қисик кўзларининг тез-тез юмилиб пирпираётгандай бўлганини Мирёкуб ҳам пайқади.

– Хўжайин, – деди у, – хотиржам бўлиб, битта-битта гапириб беринг! Ҳеч боқиси йўқ.

Мингбоши унинг бу сўзларига қунт қилмасдан, забтлик бир овоз билан сўради:

– Кимнинг иши бу? Қани, айт-чи!

Мирёкуб мингбошининг ҳеч бир сўзини бирданига

қайтарган одам эмасди. Шунинг учун бу сафар ҳам, эски одатича, айланма йўл билан жавоб беришга бошлади:

– Кимнинг иши бўлса ҳам билмай қўймаймиз. Илгари ноиб тўранинг муомаласини, сизга нималар деганини гапириб беринг.

– Қайси хотин талоқининг иши, дедим мен сенга! Мингбоши овозини бироз кўтара тушган эди.

– Ноиб тўранинг гапидан билинади ўзи, – деди Мирёқуб. – Сиз бўлган гапларни айтиб беринг!

Мингбоши яна ҳовуридан тушмаган эди. Шундай бўлса ҳам ўша жоҳил овози билан Мирёқубнинг саволларига жавоб берди:

– Ноиб тўра айтади: мен сени яхши биламан, дейди. Сен фукарони яхши кўрадиган одамсан, дейди. Башарти аризада битилган гаплар рост бўлганда ҳам сени айблашга кўнглим бормаиди, дейди... Ерларингга қарайдиган мутасаддилар¹ шундай қилса қилишгандир. Ўшаларни чақириб, тайинлаб қўй, сенинг ерингга икки-уч марта сув берганда, бир-икки марта уларникига ҳам бериб қўйсин. Одамларнинг экинини қуритиб юбориш яхши эмас, дейди. Билдингми энди ариза берганнинг кимлигини? Қани, айт-чи?

– Бу гаплардан ҳали билиб бўлмайди. Бошқа гапларини айтинг!

– Бошқа гапи йўқ. Бўлса ҳам эсимда туради, дейсанми?

– Ўйланг. Мен унинг ҳамма гапини билишим керак...

¹ Мутасадди (арабча) – бошқарувчи; бирор ишни бошловчи, ташаббускор. Ўтмишда кичик амалдор. Бирор ишни бошқариш учун тайинланган киши; ишбоши, бошлик.

– Билсанг, била қўй: ўша тарафларда Ёдгорхўжа, Умаралибой деган обрўйли одамлар бор, дейди; уларнинг ҳам кўпгина ер-сувлари бор, яхши эмас, дейди. Қора фукаро бўлса, иш бошқа эди,– дейди, фуқаронинг гапига кулоқ солмайман... Аммо-лекин юртнинг эсли, обрўйли одамларини хафа қилманглар, дейди...

– Ана, холос, кўриниб турибди: ариза берганларнинг бошида Ёдгор эчки билан Умарали пучук турар экан! Ноиб тўра оп-очиқ айтиб берибди.

Мингбоши кулди:

– Эсингга қойилман, бетавфиқ! Шунча эсинг бор-у, намоз ўқимайсан!

– Сизга эргашиб, шундай бўлдим-да! Мингбоши энди жуда ёйилиб кулди:

– Оббо, бенамоз-ей! Гапдан тоза берган сенга худо! Шайлайсан, шайлайсан!

Яна овозини пасайтира тушди:

– Ёдгор эчки билан Умарали пучукнинг бир адабини бермасам, кўнглим тинчимайди. Бир иложини қил! Сенга айтаман!

– Хўп, хўжайин! Шошманг, мен яна бир суриштирай.

– Суриштиришнинг нима кераги бор? Ўшалардан бошқа ким қилади?

– Эҳтиёт шарт, хўжайин! Адаб бериш қочмайди... Масаланинг тагига етайлик, балки, бошқа гаплар ҳам чиқиб қолар...

Мингбоши бу сўздан шубҳага тушди:

– Нима дединг?! Бошқа гап ҳам чиқиб қолади, дедингми? Бу нима деганинг?

– Эҳтиёт шарт, дейман мен! Эҳтиёт! Яхшироқ суриштирсак, яхшироқ биламиз-да, ахир! Сизнинг ипи-

нгиз бўлмасин, мен ўзим икки кунда тагига етиб, сизга арз қиламан.

– Ҳа, майли, суриштир! Судрама лекин! Ҳа!.. Мингбоши шу жойда ўзининг Мирёкубга эътимодини¹ кўрсатмоқ учун унинг елкасига уриб-уриб қўйди.

– Бўлди хўжайин, хотиржам! – деди Мирёкуб. Ик-каласи ҳам жим бўлдилар. Бироздан сўнг минбоши миришабларга қараб бақирди:

– Ким бор, ҳой! Ҳакимжон югуриб келди:

– Бор, овқатдан хабар ол! Қорин очди! Ҳакимжон югуриб ичкари томонга кетгач, мингбоши Мирёкубга юзланди:

– Қани, гапир энди, сен нима хабар топиб қўйдинг? Мирёкуб дарҳол жавоб берди:

– Тўй.

Мингбоши бу биргина, лекин кутилмаган сўзга бироз ҳайрон бўлди.

– Тўй?

– Ҳа, тўй!

– Нима тўй? Ким тўй қилибди?

– Мен тўй қилмоқчиман...

– Сен? Кимга?

– Сизга!

– А, бенамоз-ей! Менга?

– Ҳа, сизга.

Мингбоши бирдан гапнинг суръатини тортди:

– Қўй энди, битта-битта гапириб бер: нима гап ўзи?

Мирёкуб яқин ўтириб, сўзлай бошлади:

– Шаҳарда бир худо бандасининг иккала дунёга

¹ **Эътимод** (арабча) – таянч, суяниш; ишониш, ишонч. 1) Самимий, тўғри, одил деб ҳисоблаб, қаттиқ ишониш, шунга асосланган ишонч; 2) Куз тутилган, ишонилган кимсадан қутилган, унга боғланган ишонч.

арзийдиган бир кизи бор экан!

Мингбоши эркин-эркин кулди:

– Тавба де, бетавфик! Астағфурулло, де!

Мирёкуб «астағфурулло» ўрнига уят бир сўз айтди.

Мингбоши беш баттар ёйилиб кулди.

– А, баттол-ей! О, баттол-ей! Худо урди сени! Худо урди энди!.. – деди у.

Мирёкуб аста-аста давом этди:

– Ўзи ўн беш-ўн олтида экан... Жуда етилган вақти.

– Унақа етилганлар қишлоқда ҳам кўп.

– Унинг бошқа бир хосияти бор экан...

– Хўш?

– Жуда яхши, булбул сингари ашула қилар экан.

Овози Довуд¹ пайғамбарники сингари, дейдилар...

Мингбоши яна кулди.

– «Саллала», де, бетавфик! «Саллала», де!

– Қазосини айтаман бир йўла! – деди Мирёкуб, сўнгра давом этди:

– Шуни сизга олиб берай, дейман.

– Одамлар айта беради. Ўзинг эшитдингми овозини?

– Йўқ! Менинг хотиним, қизим эшитиб, ҳар кун мақташади. Ҳамманинг оғзида шу...

– Одамларга ишонма, дедим-ку. Бу одамлар тегирмончи Шамсидинни ҳам яхши кўшиқчи, деб ер-кўкка сиғдирмай мақтайдилар. Овозини эшитгандирсан?

¹ Довуд – Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. Яхудий ва христиан диний адабиётларида Давид номи билан маълум бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, Довуд милоддан аввалги XI асрда Исроил ва Иудеяни бирлаштириб, ягона яхудий давлатини тузган подшо. Қуръонда ёзилишича, Довуд Жолут (фаластинликлар лашкарбошиси) устидан галаба қозонган. «Аллоҳ унга (Довудга) подшоҳлик, пайғамбарлик ва Ўзи хоҳлаган нарсаларидан таълим берди» (Қуръон, 2:251), Довуд алайҳиссаломга Мусо алайҳиссаломдан сўнг самовий китоб — Забур туширилган.

Эшак ханграса, ундан аъло...

– Хўжайин! Ўзингиз бир эшитсангиз эди...

– Бўлмайдиган гапни гапирма!

– Нимага бўлмасин? Қиз ўзи ҳозир шу ерда, кишлоғимизда.

Катта хотинингизга айтинг, меҳмон қилиб чақирсин. Эшитасиз...

– Кишлоқда? Кимникида?

– Холматникида.

– Шу Холматникида? Шу ўзимизнинг Холматникида-я? У бечора очидан ўлолмай юрибди, меҳмон чақириб нима қилар экан? Битини бериб боқадими!

– Шунинг учун сиз чақиртирсангиз, Холмат ҳам хурсанд бўлади, меҳмонлари ҳам.

– Ундай бўлса, мен катта хотинимга айтайин, чақиртирсин. Эштайлик. Мирёқубнинг кулоғига эгилди.

– Каттанинг рашки келмас-а? – деди.

– Энг кичигидан бошқа ҳеч қайсисининг рашки келмайди. Ҳар қалай, катта хотинингиз эслироқ.

– Йўғаса, – деди мингбоши ўрнидан туриб: – мен бир ичкарига кириб чиқай. Овқатдан шу чоққача дарак бўлмади. Сен ўтира тур, кетиб қолма!

Ичкарига томон аста босиб юра бошлади. Ҳали ҳам, бояги одатича, хурсанд бўлиб кулар ва бир-ушта:

– Оббо, бетавфиқ-ей!.. – деб сўзланарди. Мингбоши ичкарига кириб, катта хотинини чақирганда, меҳмонлар Пошшахоннинг уйида сертакаллуф бир дастурхон устида эдилар. Дастурхон солиб хизмат қилишмоқ учун чиққан Умринисабибини бир нарсадан гумонланиб Пошшахон қувиб чиқарган: у Зебининг бошига келажак фалокатни унга ёки унинг яқин ўртоқларига қандай қилиб айтишини билмасдан, ўз уйида парвона

сингари айланарди. Пошшахон билан Хадичахоннинг бошлари осмонда. Султонхоннинг катта, даранглаган уйлари бўм-бўш, ўзи бу хангомалардан хабарсиз, дуторчи қизлар ҳалитдан дастурхон йиғилмай туриб, дутор созламоқда эдилар...

Мингбошининг чақириғига бирдан иккала хотин «лаббай!» деб югурди. Фақат мингбоши катта хотинига имо қилиб: – Биттанг кел! – деди.

Пошшахон орқага қайтди, лекин бу суҳбатдан кўнгил узолмасдан, яқин бир жойга беркиниб турди...

Мингбоши одатда хотинларга калта гапирар, улар билан эзилиб ўтиришни ўз эркаклик шаънига сиғдиrolмас эди...

– Холматникига келган шаҳарлик меҳмонларни чакиртириб, яхши бир зиёфат қилинглар, – деди у. – Шаҳардан келиб, Холматнинг қуруқ нонини еб кетса, яхши эмас!

Сўнгра Хадичахоннинг жавоб беришини кутиб ўтирмасданок:

– Овқатинг нима бўлди? – деб сўради. – Жадаллат! Қорин оч!

Хадичахон мулойим кулимсиради:

– Меҳмонлар бизникида, шу учун овқатимиз бугун кечроқ бўлади. Мен сизларга нон-чой чиқараман.

Мингбоши меҳмонларнинг ўз уйида эканини эшитиб, хайрон бўлди:

– Меҳмонлар шу ерда? Қачон келишди?

– Намозшомга яқин.

– Яхши, яхши.

Бироздан сўнг яна такрор қилди:

– Яхши. Яхши... Сўнгра бирдан:

– Ашулачиси борми, йўқми? – деб сўради.

– Бор, – деди Хадичахон.

– Ашула қилганда, мени чакиртир! Дурустми? – шу сўзни айтгач, хотинининг жавоб беришини кутмасданок, бурилиб, ташкарига томон юрди.

Бутун умрларида деярлик бундай сертакаллуф зиёфатни кўрмаган ёш қизлар такаллуфга яраша бетакаллуфлик билан, ўлгудек қутуриб, ўйин-кулги қилдилар. Ҳориб-чарчаб, зўрға-зўрға оёқ ташлаб қўшхоналарига қайтган вақтларида, ярим кечадан анча ўтиб қолган эди. Уйда қолган икки кампирга – саҳар туриб, аравани қўштиришга буюрдилар-да, ўзлари кўзларини юмар-юммас, оғир уйқуга кетдилар. Булар ёшликнинг бепарво қучоғида, маъсум гўдаклардай, ҳар нарсадан хабарсиз, тўлиб-тошиб ухларкан, сўри томон икки кампирнинг ташвишли бир ун билан, алланега бесаранжом бўлиб пичирлашгани эшитиларди.

Уларнинг бири ўзимиз билган Умринисабиби бўлиб, севимли Зебининг ёш умрига қасдланган ёмонлар тўғрисида гапирарди...

* * *

Тонг ёришмасдан йўлга тушиб, қишлоқдан чиқарчикмас ашулани баланд қўйган Зеби неча йиллик гамташвишлардан тўрт-беш кун ичида ортиғи билан ёзилиб келаркан, ўз орқасида ўйнаётган ўйинлардан хабарсиз эди. Кечаси Умринисабибидан Зеби тўғрисидаги ташвишли хабарни эшитганидан кейин Энахоннинг онаси меҳмонлар жавдишган вақтда Салтанатни бир чекага чақириб, ҳалиги хусусда огоҳлантирган бўлса-да, Салтанат бу қадар ёйилиб ва қувнаб бораётган ўртоғини хафа қилмаслик учун унга ҳеч нарса демасликини эп кўрди. Салтанат у тўғрида бу ёш қизга гап очиб, унинг ёруғ таъбини хира қилмасдан, ўз онаси орқали

Зебининг онасига эшиттириб қўймокчи бўларди. Мингбошиникида жуда сертакаллуф зиёфат еган бу ёш қиз зиёфат берган жувонлардан жуда миннатдор бўлмок билан бирга, шундай қари ва ниҳоят даражада хунук одамга, яна кундош устига, тушиб қолганлари учун уларга чин кўнгилдан ачинарди. Салтанат билан бирга Зебининг ўзи ва бошқа ҳамма қизлар мингбошининг давлати ва обрўси тўғрисида қанча мақтов эшитган бўлсалар, унинг бадбашараликда ҳам тенгсиз бўлгани тўғрисида ўшанча ваҳимали сўзларни тинглаган эдилар. Қизлардан ҳеч бири мингбоши хотинларининг давлатига қизиқмаган, уларнинг толеларига кўз олайтирмаган, у давлатлар тўғрисида ўзаро гап очилганда, очик жирканиш билан, «Давлати бошидан қолсин!» дея қичқирган эди. Салтанат қизларнинг ашулаларига қўшилмасдан, ўз олдига оғир-оғир ўйлаб бораркан, ўзини ҳаёлида – бир нафас учун мингбоши хотинларидан бирининг ўрнига қўйиб қаради... Устида гўё хонатлас қўйлак, Хитой товардан калтача, тоза беқасам камзул, қимматбаҳо шоҳи рўмол, амиркон кавиш-махси... Кенг ҳовлида, даранглаган айвонлар ва сўлум уйларда, одамни чиройли қилиб кўрсатадиган қалин тошойнакларнинг қаршисида... Тилла билакузуклар, ёкут кўзли узуклар, хина билан чўгдай ловуллаб турган бармоқлар, сурмали кўзлар... Хонтахта устида анвойи ноз-неъмат, турли-туман мева-чева... Турган сари юмшариб, пиша борадиган ва пишган вақтида оғизга солса, эрийдиган ноклар... Қуванинг йирик донали ва нордон анорлари... Ҳалиги нокнинг энг тўлганини олиш учун дастурхонга қўл узатар экан, қўлини бошқа бир қўл келиб ушлайди... Унинг ҳам қизлик ҳаваслари уйғонади, юраклари мулойим ва ёқимли бир талваса билан дук-

дук ура бошлайди: икки юзи дастурхон устидаги анор сингари кип-қизил бўлади... Энди у ўзининг «мингбоши хотини» бўлганини унутган, ёшликка хос кенг хаёл кучоғида бошқа оламларга ўтган эди. Унинг қаршисида ўткир ва серхавас кўзларини ўйнатиб, ёш бир йигит турган каби бўларди... Бу қўл, албатта, ўша йигитнинг оч ва қайноқ қўлларидан ўзга эмасди... ниҳоят, ёш қиз ёш йигитга томон астагина қайрилади ва қайрилган ҳамон ўзидан кетиб қичқиради: – Мингбоши!!!

Мунинг ҳолидан беҳабар ашула қилишиб бораётган қизлар бу қичқирикни эшитгач, чўчиб тушдилар.

– Вой, нима бўлди сизга, Салтанатхон? – деди Зеби.

Қизлар Салтанатни ўртага олдилар. У эса икки қўли кўксида, ранги ўчган, ўзини Зебининг кучоғига ташлади. Сўнгра аста-секин кўзини очгач, ҳаммага бир-бир қараб олди; унинг бу қарашларида оғир бир ҳорғинлик бор эди... Кейин кўзлари Зебига тикилди, энди у кўзларда айбини яширган бир гуноҳкорнинг қарашлари телмирарди.

– Нима бўлди сизга, Салтанатхон? – деди яна Зеби.

Салтанатхон жавоб ўрнига қўлларини кенг очиб, Зебига ташланди ва:

– Зебихон! Жоним Зебихон!! – дея уни маҳкам кучоғига олди...

Қизлар ҳайрон, ҳаммасининг кўзи уларда.

Салтанатнинг «мингбоши...» дея қичқириши билан баробар аравани тўхтатган Ўлмасжон от устида орқасига қайрилиб – қандай ҳодиса бўлганини англаёлмасдан – танфиқош¹ назарлари билан қизларга тикилган эди. Икки қизнинг бир-бири билан кучоқлашиб, «айланай, ўргилай» қилишлари ҳали-бери тугалмайдиган

¹ Танфиқош – тушунарсиз, ғалати.

булгандан кейин елкасини қокиб, яна олдинга ўтирилди ва астагина «чўх» деб отини камчилади. Сўнгра, у кичкина бир анхорнинг кечигидан кечаркан, отини суғоришга тўхтаган вақтида Зеби билан бирга Салтанат ҳам шарақ-шарақ гапга тушган эди.

Шаҳарга киргандан кейин қизлар ўз уйларига яқин жойларда битта-битта туша бошладилар, шу билан сафар охирида Ўлмасжоннинг Зебидан бошқа йўлчиси қолмади. Кўнгилларидаги ажиб ҳисларни бир-бирига билдирмоқ учун ҳали фурсат тополмасдан энтиккан бу икки ёш энди ўн-ўн беш минут холи фурсат топганларида, ортиқча талвасага тушган юраклари дастидан нима дейишларини билолмай энтикардилар... Униси ҳам, буниси ҳам бир оғиз гап айтолмади. Икки ёш кўнгилнинг шу топда кичкинагина бир тилаги бўлса, ҳам – бир-икки маҳалла ўтгач, етиладиган ҳовлининг яна бир неча маҳалла нарига чўзилиши, ё бўлмаса, кексалар айтгандек, «ер таноби»нинг пичагина чўзилмай туриши эди. Ҳолбуки, шаҳарга, ўзига ошна жойларга, ўз отхонаси бор ерларга келганини пайқаган ва қорни очқай тушган от, ошиқ-маъшукнинг кўнгил тилакларидан беҳабар, қадамини илдамлатар, «ернинг таноби» ўзидан ўзи тортилиб борарди...

Арава Зебилар масжиди олдида етганда, Раззоқ сўфи бир неча киши билан бирга, бошқа бир аравада қарши томонга ўтиб кетди.

– Отам бирор жойга кетаётганга ўхшайди, – деди Зеби қувонганини яширолмай.

– Йироқроқ сафарга ўхшайди. Оқ йўл берсин! – деди Ўлмасжон ва юмшоққина кулди.

Шу чоғда Зебининг кўнгилдан оғир бир тоғ кўчган эди.

VI БОБ.

Салтанатнинг онаси Зеби тўғрисидаги ташвишни унинг онасига астагина эшиттириб кетганидан кейин, бир кун ўтиб, Раззоқ сўфи кишлоқдан келди.

У эшикдан кирар-кирмас, тўй тўққизини хотинига узатиб:

– Қизинг қани? – дея сўради.

Бу шошилиш савол шўрлик онанинг бағрига тикондек ботди. Ранги дарров олинди...

– Нимага индамайсан, ҳай, Фитна? Нима бўлди сенга? – деди сўфи. Хотинининг бу аҳволига у ҳам кунт қилган эди.

Қурвонбиби тутилиб, зўрға-зўрға гап эшлади:

– Шу ерда... шу ерда... қизингиз...

Уч бўлиб айтилган шу икки оғиз сўзда ҳам бесаранжом бир жадаллик бор эди. Эрининг бирор нарса дейишини кутмасдан, бечора хотин бояги бесаранжомлик билан қаторасига уч саволни чизиб ташлади:

– Нима эди? Нимага сўрайсиз? Чақириб берайми? Бир-бир кетин ва шошилиш билан берилган бу уч савол бир онанинг қалбида ёлғиз боласига қандай зўр муҳаббат сақланганини Раззоқ сўфидай бир одамга ҳам керагича кўрсата олган эди. У ясама бўлса ҳамки кулимсирагандай бўлди.

– Қизим бўлади-ю, сўрамайманми? Қизик экансан... Уйга жой қил, жиндак ором олай. Тўйга борган одам уйқудан қолади...

Қурвонбиби энди ўзига кела бошлади.

– Ким тўй қилибди?

– Бадавлат бир одам. Катта ош тортибди, лекин! Ҳаст эшонимизни чақирган экан, ҳаммамиз бирга бор-

дик... Қиёмат суҳбатлар¹ бўлди!

Лекин онанинг кўнгли ҳали ҳам тинчимаган эди:

– Зебини нимага сўраб эдингиз? – деди яна.

Энди бу сафар сўфининг аччиғи келди ва бирданига:

– Ўз қизимни сўрай олмайманми! – деб бақирди.

– Ҳа, бўпти... бўпти.. Бақирмай кўя қолинг! – деди кампир ва шошилганича уйга кириб кетди.

Ховлида – ховуз бўйида каштасини тикиб ўтирган Зеби отасининг келганини пайқамаган эди. Фақат бу сўнгги бақириш унинг қулоғига алайна бориб етди, ҳатто «ўз қизимни..» дегани жуда аниқ эшитилди. Шундан сўнг кўнгли безовта бўлиб, дарҳол ўрнидан турди. У бу ёққа чиққан вақтида чол-кампир уйда эдилар, шунинг учун у астагина сўричага бориб ўтирди ва икки кўзи уйнинг эшигида, билинмаган бир кўнгил қоралиги билан онасининг чиқишини кута бошлади...

Уйга кириб, эшикларни беркитдиргандан кейин Раззоқ сўфи сўз очди:

– Зеби қачон келди?

– Сиз кетган кун...

– Икки кунга деб кетган нарсача неча кун юрди, биласанми?

– Эшонойим қўймабдилар...

– Эшонойим!.. Мендами ихтиёр, эшон ойимдами?

– Ўзингиз, ахир, «Майли, эшонойимнинг раъйлари қарасин», демабмидингиз?

– Э, раъйлари курсин, раъйлари! Ёш болани бир ҳафта – ўн кун саклайдими?

Кампир нима дейишни билолмай қолди. Кечагина бутун ихтиёрни эшонойимга бериб қўйиб, бутун эшо-

¹ Қиёмат суҳбатлар – эшонларнинг зикр мажлиси.

нойимнинг табаррук раъйларини ҳам сўкиб ўтирган бу жоҳил сўфига нима деб бўлади? Ҳар нима бўлганда ҳам, боласини кўриш ўз зиммасига тушган кампир гап топиб жавоб қилмоққа мажбур эди.

– Шунча вақтдан бери уйда ўтира бериб юраги сиқилгандан кейин, ёш нарса, уч-тўрт кун яйрамайдими? Ўзингиз кўчадан кирмайсиз-ку!

– Мендай бўлганда, юраверсин! – деб бақирди сўфи.

Кампир ҳам бўш келмади, овозини кўтара туриб:

– Сиздай бўлганда ҳам хотин киши бирор жойга чиқа оладими? – деди. – Бу рўзғор ўлгурга ким қарайди? Тандур қизитиб нон ёпадими эркак деган нарса? Ё ёш нарсани сил қилиб, ажалидан беш кун бурун ўлдирмоқчимисиз?

Аста-аста авж олаётган бу тажанг овозлар аллақачон Зебининг қулоғига етиб, унинг талвасасини беш баттар ортдирмоқда эди. У чидаёлмади: сўричадан туриб келиб, уй дарпардаларидан бирининг таккинасига ўтирди. Энди уйда ўтаётган гапларнинг ҳар бирини унинг қулоқлари битта-битта овлаб борарди.

– Кўп валақламасанг-чи, Фитна! Қулоқ-миямни единг-ку! Жаҳлимни чиқарма, ха!!!

Эрининг ўлгудек баджаҳл эканини Қурвонбиби яхши биларди. Бу сўнгги танбеҳни эшитгандан кейин ҳатто Зеби ҳам ташқарида ўтириб, бир томондан онасининг ташвишини торта бошлаган эди. Кампир бирданига овозини пастлади ва мумкин қадар ўзини босиб туриб, сўради:

– Хўп, мана, шовқин солмайин. Сиз ҳам ётиғи билан гапириб беринг: нимага ташқаридан кирар-кормас, Зебини сўрадингиз? Бир гап борга ўхшайди...

Бирдан бу қадар пасайган овоз Зебининг кўнглини онаси хусусида бир қадар тинчлатган бўлсада, икки ўртада ўтаётган ва ўзига тааллуқли гапларни очик эшит-тирмаганлигидан уни яна умидсизликка тушириб, икки кўзини эшик томонга телмуртмоққа мажбур қилган эди.

– Бериоқ кел! – деди Раззоқ сўфи.

Оддий овоз билан айтилган ва Зебига аниқ эшитилган бу икки оғиз сўздан сўнг уйдагиларнинг иккови ҳам пичирлашга кўчдилар. Энди Зеби ҳеч нарсани эшитолмай қолди. Қанча зўр бериб кулоғини дарпардага қўйса ҳам, дарпарданинг секин ғичиллаши билан бирга чол-кампирнинг пичирлашгани эшитилар, лекин нима деганларини сира уқиб бўлмас эди.

Қурвонбиби эрининг қаршисига бориб ўтиргач, сўфи давом этди:

– Жувонмарг Зебинг кишлоққа бориб, ашулани тоза қўйганга ўхшайди. Қишлоқ одамларидан кўп нарсани эшитдим... Аммо-лекин тутиб олиб ўлдирсам, озлик қилади жувонмаргингни!

Шу ерга келганда, она бечора бир нарса демоқчи бўлиб эди, Раззоқ сўфи бақириб берди:

– Гапни эшит!..

Сўфининг «тутиб олиб ўлдирмоқчи бўлганини» чала-чулпа эшитган ва бу кейинги бақиришдан эса тамом хабардор бўлган Зеби отасининг айтадиган кўркинч гапини бир он аввал эшитмоқ учун энтикарди. Фақат сўфи яна пичирлашга тушди.

– Мингбошининг ён-верида юрадиган бир-икки киши мени холи топишиб, киз ўлгурунг тўғрисида эҳтиёт билан гап очиб кўришди...

– Кимга? – деб сўради кампир ховлиқиб.

– Кимга бўларди, мингбошига!

– Қайси мингбошига!

– Акбарали мингбошига! Сен танитайсан уни... Кампир ўзини тутолмади. Юрагининг ҳовлиққани авзойининг кўтарилишига сабаб бўлди:

– Мингбоши бўлса, хотини бордир? Худо уриб, кундош устигами?!

Бу бесаранжом саволлар қизнинг қулоғига жуда аниқ эшитилган эди. У иккала қўлининг қандай қилиб кўкрагига бориб қолганини ўзи ҳам пайқаёлмади... Энди унинг юраги, нотоб бўлган каби, жуда сустрмоқда, ранги оқарган бутун вужуди, латта каби, бўшашган эди... Деворга суянганича, беҳол ўтириб қолди.

Миясида уч-тўрт кун бурун ўтган воқеалар жонланди. Мингбошининг даранглаган уйлари... Сертакаллуф зиёфатлар... Бир-бири билан бу қадар инок бўлиб кўринган кундошлар... Султонхоннинг бирданига орадан йўқ бўлиб қолиши... Сўнгра мингбоши тўғрисида ҳар кимлардан эшитган гаплари қулоқларида чинглай¹ бошлади: у – ўлгудек хотинбоз... У уч хотин олиб, биргина қиз кўрган... Шунинг аламига чидаёлмасдан, ўзини ҳар балога уради... Давлати, бойлиги, ҳеч нарсаси татимайди... Ўзи ўлгундек хунук, бадбашара... Одам кўрса кўрқади... Шундай бўлса ҳам қандай чиройлик ва момикдай қайлиқлари бор... Бечораларнинг шўри...

Сўнгра бирдан унинг эсига аравадаги воқеа келиб тушди: Салтанатхоннинг бирданига «мингбоши» дея бақириши... шу баробар ранги ўчиб, ўзидан кетиб йиқилиши... Кўзини очгандан кейин ҳаммага бир-бир қараб олиб, бунга келганда, узоқ тикилиб, кейин бирданига ўзини бунинг қучоғига ташлагани... Сўнгра илгари

¹ Чинглай – жаранглай.

кунигина Салтанатхоннинг онаси келиб, бунинг онаси билан алланималарни пичир-пичир гаплашгани... Шундан бери ўз онасининг бунга ҳар дафъа аягандай бўлиб қарашлари...

Оҳ, шу топда Салтанатхон бўлсайди! Шу сирларни очиб бериб, бунинг кўнглини тинчлатармидикин? Балки, бу сирларни у ҳам билмас?.. Билса, аравада айтмасмиди? Йўл бўйи гаплашиб келиб, ҳеч нарса демади-ку. Ё яширармикин? Яширса, унинг дўстлиги каерда қолди? Одам дўст бўлармиди, қалай!

Бу ўйлар Зебини жон ўртоғидан фарсахларча¹ йироқларга олиб кетдилар. Энди у на Салтанатхоннинг кулар юзларига ишонади, на Энахоннинг... Шу топда у ожиз бир махлук, қўли боғлиқ бир қул, ҳеч бир ишоннадиган кишиси йўқ, ёлғиз ва ғариб...

Факат биргина кишининг уйда ўзи учун қуйиб гапирганини ўйлади, шу нарса унинг кўнглига таскин берди. Она, ёлғиз она... Жоҳил ва бағритош бир отанинг чегарасиз қайсарлиги ва тескарилиги олдида ожиз бир хотин... нимжон бир кўнгил...

Ичкарида суҳбат давом этмоқда эди. Сўзнинг кетишига қараб овозлар дам кўтарилар, дам босиларди.

– Сиз нима дедингиз, сиз? – деб сўради кампир.

Унинг бу саволидан очик бир безовталиқ сезиларди: «Бу сўфи ўлгур унаб қўймадимикан?!»

Раззоқ сўфи индамасдан, мийиғида кулимсираб турарди. Бу кулимсирашда бир муғомбирлик асари, «Мен бўламан-у, индамай қоламанми?» деган ифодалар бор эди... Кулимсираш билан яна ҳам хунукроқ кепатага кирган башарасини кампир томон кўтариб туриб:

¹ **Фарсах** (форсча) – узунлик ўлчови. Эскича ҳисобда бир тош; саккиз чакирим, янгича ҳисобда тахминан 6 километрга тенг бўлган узунлик (масофа) ўлчови.

– Ўша бетавфик, бенамозга қиз бераманми, қалай?
– деди.

Бу сўзлардан сўнг кампирнинг кўнгли бироз ўрнига тушди.

– Хайрият... Шундай дедингизми?

Сўфи бу дафъа хотинини масхара қилиб кулди.

– Аҳмоқ! – деди у. – Уларинг аллақайлардан даромад қилиб¹ келиб, зўрға ипнинг учини чиқарди-ю, мен «йўқ!» деб томдан тараша тушгандай жавоб бераманми?

– Ҳа, нима дедингиз?

– Ишқилиб, мингбоши билан қуда бўладиган жойим йўқлигини яхши билишди... Яна нима керак?

Суҳбат тамом бўлиб, кампир ташқарига чиққанида Зеби ҳолсиз ва дармонсиз дарпарда ёнига чўзилган, унинг ҳали жуда ёш ва жонли кўзларида кўп йиллик меҳнат ва кийналишларнинг оғир бир ҳорғинлиги кўринарди.

* * *

Раззоқ сўфининг беҳуда тақводорликка суянган сўзлари ва Қурвонбибининг қайта-қайта ишонтиришлари ила Зебининг кўнгли бир қадар тинчланди. Ҳовуз бўйида, ёш толларнинг кўм-кўк баргчалари остида, ҳали ҳам аллақандай белгисиз бир ташвиш ва ҳадиксираш билан сизлаб ётган кўксини юмшоқ шабадага бериб, каштасини тикаркан, унинг ғамли овози ғамли куйларни шабадага қўшиб, олисларга узатарди. Арава билан у

¹ Даромад (форсча) – кирим; фойда; бошланиш, ибтидо. 1) савдо-сотик, меҳнат. Ишлаб чиқариш соҳаларига ёки айрим шахслар ҳисобига келиб тушадиган соф пул ва бошқа хил тушумлар; кирим; 2) муқаддима, кириш; 3) бирор мақсадни англатиш учун шу мақсад атрофида узокдан бошланган гап (бу ерда шу маънода келган); 4) бирор жойга кириладиган йўл, эшик, йулак.

ёк-бу ёкқа қатнайдиган Ўлмасжон ўша кундан бери йўлни бу тарафга солганлигидан бу гамли овоз унинг қулоғига ҳам баъзи-баъзида кириб қоларди. Ёш йигит отининг қоринбоғисини маҳкамроқ боғлаш баҳонаси ила аравани девор ёнига тўхтатар, қўли от теграсида айланган ҳолда бутун вужуди девор ошиб ўтаётган кадрдон ва ёкимли унни овлашга тиришарди. Бир кун қамчиси белида бўлгани ҳолда, девор оша кўринган толдан хипчин синдирмоқчи бўлиб, арава устига чиқди, унда ҳам бўйи етмагач, тинч турмаган кегайларга¹ оёқ қўйиб, филдиракка тирмашди... Бир қўли билан деворга осилиб, яна бир қўлини толга узатган вақтида кўз учи Зебига тушди: бу вақтда сайрашдан тўхтаган у туткун қушча бутун меҳрини каштанинг иланг-биланг кунгураларига қўйган эди. Ўтган-кетганлар гумонсирамасин, деб, йигитча, кўз учи ҳамон ҳовуз бўйида бўлгани ҳолда, бир қўли билан кичкина бир тол новдасини синдиришга уринарди. Ниҳоят, кичкина новда қирс этиб сингач, Зеби ҳам бошини кўтариб қаради, деворда эркак кишининг қўлини кўрганидан кейин:

– Вой, ўла қолай! Эркак киши! – деб қичқирди... Ва ов еган қушдай, каштасини ташлаб, ичкари томонга қочди. Бу хил натижани сира кутмаган ёш йигит, гаврони² қўлида, ҳайрон бўлиб қолди. Фақат ўша топда кўчадан ўтаётган бир тақводорнинг:

– Ҳой, бола, туш бу ёкқа! – деган совуқ овози уни саросималикдан уйғотиб юборди...

Филдирак устидан ўзини аравага ташлаган вақтида тақводор йўловчи ҳали ҳам сўйланмоқда эди:

¹ Кегай – филдиракнинг туғини билан гупчагини қўшиб, тутиб турувчи таёқсимон қисмлардан бири.

² Гаврон (форсча) – сигир ҳайдовчи. 1) мол, қўй ва бошқа ҳайвонларни ҳайдаш учун ишлатиладиган узун йўгон таёқ; 2) ҳар қандай таёқ.

– Қандай беҳаё боласан! Кап-катта тўнғиздай бўлиб қолибсан-у, шарм-у ҳаё қилмасдан, номахрам бор ҳовлига қарайсан-а! Сўфи кўргундай бўлса, «тўшт кетти!» қилади. Ҳа!!!

Ёш йигит икки бети кип-қизарган ҳолда эшитилар-эшитилмас бир овоз билан зўрға-зўрға:

– Отимга гаврон синдирай, деган эдим-да... – дея олди.

Сўнгра ноумид қараш билан яна бир марта девор томонга кўз югуртиргач, арава устидан отга ҳатлаб, йўлига кетди.

Сўнгги хабар билан юраги сиқилганини баҳона қилиб, бир кун Зеби ҳам Салтанатхонларникига йўл олди. Зеби олдида ўзини айбдор санаган ва шунинг учун кўнглидан хижолат тортган Салтанат ўртоғини ортиқ даражада зўр ҳурмат билан қарши олди. Унинг ўз ўртоғига қилган муомалаларида ҳатто «пистоқи таъзим» кабилидан бир турли ясамалик асарлари ҳам кўриларди. Қишлоқдаги воқеаларнинг тагидан беҳабар бўлган Зеби Салтанатнинг бу қадар меҳрибонлашганини ўз кўнгида бошқа нарсага йўяр ва... чин кўнгилдан хурсанд бўларди. Нима учун хурсанд бўларди бу ёш қиз? У билардиким, Ўлмасжон Салтанатлар оиласининг ён қўшнисигина эмас, балки она томонидан бир қадар қариндоши ва бу хонадоннинг энг қадрдон боласи. Сўнгра Зебилар оиласи сингари бу оилада ҳам эркак бола йўқ, шу учун қўшни ва қариндош бўлган бу бола ҳамма вақт шу ҳовлида, у ҳовлидан кўра кўпроқ бу ҳовлининг дастёри ва югурдаги. У бола энди кап-катта йигит бўлиб қолган... Ҳозир уйлантириш тўғрисида айнаи оғиз соладиган вақтлари... Салтанат ўзининг бу севимли қариндошига бу севимли ўртоғини олиб бермоқ истамай-

дими? Салтанатда бу истак бўлгандан кейин, уни онаси билан катта онаси билмай қоладими? Онаси билан катта онаси Зебини ёмон кўрадиларми? Ёмон кўрсалар, ўз қизларини унга мунча жонажон ўртоқ қилдириб қўярмидилар? Зеби Салтанатдан кўрган ихлосларни унинг онасидан ва катта онасидан кўрмаганми? Айниқса, шу сафар? Бу сафар Салтанат унинг теграсида гир-гир айланган бўлса, у икки кекса хотин ўз ёшларига яраша пирпирашган эмасми? Зебидай бир қизнинг келин бўлиб келишини ким истамайди? Қайси ҳовли Зебини ўз қучоғига олишдан тортинадиди? Учта хотин устига мингбоши ҳам талаб бўлибди-ку!..

Бечора қизнинг бутун бу ширин хаёллари шу биргина «мингбоши» сўзи келиб чиқиши билан бир варақасига паришон бўлиб сочилади, тўкилган тариқ каби, ҳар томонга тиркираб кетади. Ҳалиги ширин хаёллар билан кулиб, тўлиб, чўғдай қизариб турган юзлари, гармсел¹ теккан экин каби, бир нафасда сўлиб, ўлиб, учуғдек бўзариб қолади...

Ҳар қалай, сеvimли ўртоғидан ва унинг оналаридан кўрган ихлос ва ҳурматлари учун ҳалиги мулоҳаза орқасида Зеби хурсанд, унинг хурсандлигини кўриб, ўз гуноҳларининг кечирилганини ё бўлмаса, анча енгиллашганини ўйлаган Салти ва унинг оналари хурсанд... Иккала томон ҳам бир-бирининг кўнглидан беҳабар, шу хилда хурсандликка кўмилди.

Зебининг бу хурсандлиги, албатта, кузатган мақсадига эришмоқ билангина пойидор бўларди. У мақсад ҳам, довон ошув қадар зўр бўлмасдан, ниҳояти деворга осилиб, гаврон синдирган йигитни бир кўришдан ибo-

¹ Гармсел (форсча) – иссиқ мамлакатлар, ўлкалар. Ёзда бўладиган иссиқ ёкимсиз зарарли шамол.

рат эди... Фақат чорбозорчи билан аравакашни уйида учратмоқ осон нарсами? Ўлмасжоннинг аравакашлик-ка киришганига фақат тўрт ой бўлди, лекин шу тўрт ой ичида тўрт марта бутун кеча-кундузни уйида ўтказа ол-дими? Саҳар чиқиб кетади, ярим кечада кириб келади, агар олисга кетмаса! Олисга кетса, икки-уч кун ўтказиб келади. Боласининг дарбадарлигига ачинган она ўша куни – Зеби Салтанатларникига борган куни:

– Ҳунар бўлмай ўлсин! – дея сўзланди. – Болам бе-чоранинг юзини кун ёруғида кўролмайман! Ишлаб-иш-лаб топгани нима? Топиб келтиргани нима? Рўзғорга юк бўлмайди... Қаймоғини карвонбоши ялайди, албат-та. Бу шўрликлар югургани-югурган, қатнагани-қатна-ган, карвонбоши – огзининг ели билан топади... Шу ҳам инсофми?

Бунга отанинг ғашни келди:

– Мунча жоврайсан, ҳай! – деди. – Шукур қилсанг-чи! Қиморбоз бўлиб, бор-йўзингни «гардкам»га¹ берса, нима қилардинг? Аҳмадалининг катта ўғлидай бутун рўзгорини ичкиликка совурса, нима қилардинг? Ишга кирганига тўрт ой энди бўлди. Ҳалигача оз топган бўл-са, бундан нари кўп топар. Ҳали ёш, ишласин озроқ... Меҳнатсиз роҳат борми, қалай!

– Ишга кирганига тўрт ой бўлди-ю, тўрт йиллик чарчади болам! – деди она. – Тўрт йиллик қариди бо-лам! Бола туғиш, катта қилиш осонми? Кўча-кўйда юриб, гапира берасизлар-да! «Тўрт ой энди бўлди-я!...» Оғзингизнинг бир чекасидан чиқади!.. Йўқ, аравакаш-лиги курсин! Бошқа ишга берамиз... бўлмади бу. Боши-ни есин карвонинг!..

– Бошқа иш осон, дейсанми? – деб эътироз қилди

¹ Гардкам – кимор ўйинида ошик ташлашда айтиладиган хитоб.

ота. – Дунёда осон иш борми? Пулинг бўлса, давлатинг бўлса, оғзинг билан гапириб топсанг... қани эди... Бу давлатни худованди карим ҳаммага бермас экан! Берганга берар экан!

Она бўш келмади:

– Бермади, деб ётаверасизми? – деди яна. – «Олма пиш, оғзимга туш!» билан бўладими? Ахтарган топади! Истасангиз, болангизга дурустроқ касб ҳам топилади. Сал мундоқ дам олиб яйрайдиган бўлсин-да!

– Кечагина қизлар билан қишлоққа бориб, бир ҳафта ўйнаб келди-ку!

Отанинг шу «қизлар билан» деган сўзлари Ўлмасжон тенглик йигитлар оғзидан чиқадиган даражада, ҳарорат ва илиқлик билан, туртиб айтилган эди. Она дарҳол пайқади:

– Ёшингиз элликка бориб қолса ҳам, «қизлар»га қизикмай ўлинг! «Қизлар билан», деб бир мойлаб айтасизки! Шу афтингизга яна қиз олгингиз бор! Бўйига етган ўғлингизни ўйланг аввал!

Ота у томонда қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Сен, – деди у, – қишлоққа бориб, бир ҳафта яйраб келганидан гапир!

Она жавобни дарров тахлади:

– Беш кун яйраб келганига мен қанча нарса сотиб бердим, билдингизми? – деди. – Уч кўйлақлик чит, икки белбоғ, Салтанатхоннинг бир фаранг рўмолини сотдирдим!

– Кимга бердинг пулини? Ўлмасинг, ҳали, шунча пулни еб келдими?

– Қаерда Ўлмас ейди!.. Ўлмас бир чақа ҳам егани йўқ. Отараванинг ижарасига, деб карвонбошига бердим. «Энди, бир ойгача, бир чақа ҳам бермайман сен-

га!» деган экан, бола шўрлик йиғлагундай бўлиб келди. Унга жавр бўлмасин, деб, Салтанатхон икковимиз, бисотимиздан нарса сотиб тўғриладик. Ҳеч нарсадан хабарингиз йўқ, гапира берасиз-да!

Кулишдан тўхтаб энди жиддийлашган ота яна эътироз қилиб бир нарса демоқчи эди, даричадан Салтанат билан Зебининг чиқиб келиши уни бошини куйи солиб, кўчага чиқиб кетишга мажбур қилди.

Зеби Салтанатларникида туриб, бу айтишувнинг баъзи жойларини эшитган, ўз бошига бало келтираёзган қишлоқ сафарининг бу йўқсил хонадонлар учун жуда қимматга тушганини энди билган эди. Шунинг учун дарров ўртоғидан қойиди:

– Қишлоққа ҳаммамиз бирга бориб эдик. Огирини ўзингиз билан Ўлмасжоннинг ойисига тортдирибсиз-да! Мен ҳам қўшилишардим-ку...

Салтанат ҳам ўртоғини дарров ўз кучоғига олди.

– Битта рўмол кетди, холос, – деди. – Уни ҳам мингбошиникидан ўраб келмадимми? Ўзиники ўзига бўлди, жоним!

– Ўлмасжоннинг онаси-чи? – деди Зеби. – Бечоранинг уйи куйибди-ку. Йўқ, ўртоқ, эртага мен сизга бир нарса юбораман! Албатта, юбораман!

Салтанат бу тўғрида Зебидан ҳатто қуруқ сўзнинг ўзини ҳам эшитмоқ истамас эди. Шунинг учун дарров сўзни бошқа томонга бурди:

– Юринг, бўлмаса! Ўлмасжоннинг ойисини юпатиб чиқайлик...

Бу сўз билан бирга ўртоғининг қўлидан тортиб, дарча томонга бошлади.

Зебининг кўнгли яна ўқиб қолди. Ўлмасжон кечадан бери йўқ эди. Кеч пайтда келармикин, деб қоронғи

тушгунча қолса ҳам боладан дарак бўлмади. Салтанат билан оналари уни ётиб колмокқа қистасалар-да, ота-сининг қахридан кўркиб, сира унамади. Қоронғи тушиб колганлигидан, «Ёш нарса ёлғиз кетмасин», деб бир кампирни кўшиб бердилар. Булар дарвозадан чикиб, муюлишга етганда у ёқдан Ўлмасжон кўринди: чарчаган отини ҳорғин-ҳорғин қамчилаб, аста-аста судралмокда эди. Иккаласи бир-бирини кўришди, танишди... Зеби эҳтиётсиз тўхтаб қолди, Ўлмасжон ҳам ўзи пайқамасдан отининг бошини тортди... Фақат, на униси бир нарса дея олди, на буниси овозини чиқаришга ботинди. Улар ўрнига – «номахрамлар қасдидан кўриш» вазифасини устига олган кампир ух солди:

– Ҳай, нимага тўхтадингиз? – деди Зебига караб.

– Ўлмасжон, нимага тўхтадинг, болам? – деди унга томон бурилиб.

Ўлмасжон жавоб эплай олди:

– Сизни кўриб тўхтадим, хола! – деди у. – Йўл бўлсин кеч кирганда?

– Мен бу меҳмонни кузатиб бораётирман, – деди кампир. Сўнгра, бир-икки қадам босгач, орқасига қайрилиб: – тез боринг, ойингиз ташвиш тортиб қолди! – деди... Ва Зебининг кетидан йўлга тушди. Зеби ҳам кампирдан кўркиб, орқасига қараёлмасдан, лекин кўнгли ўйнаган ва икки тиззаси енгилгина қалтираган ҳолда тез-тез юриб кетди.

Бу ёқда отига серзарда қамчи берган Ўлмасжоннинг ҳорғин вужуди бу қалтис учрашувнинг гулдирама оловида ёнаркан, ўзидан бегона бўлиб кетаётган Зебининг кўзларида йирик-йирик марварид доналари йилтирарди...

VII БОБ.

Иккала ёш кўнгил коронғи муҳитнинг огир кишанларига боғланган ҳолда ноумид муҳаббат билан бир-бирларининг ҳасратида энтикар экан...

Акбарали мингбоши, кучли панжалари орасига олиб, янги бир газетни ғижимламоқда ва қиморбозларга хос оғзи маймоқлик ила газет ёзганларни сўкмоқда эди.

Жадидлар томонидан ҳафтада икки марта зўрга чиқариладиган бир газетада мана шу беш-олти оғиз сўз бор эди:

«...бўлусининг¹ ҳокими мутлоқи ўлан Акбарали мингбоши бутун бўлуснинг ягона усули жадида мактабини боғлатиб, муаллимини ҳақ бермасдан ҳайдатдирди... Уч ойгина давом эта олмиш бу мактаб миллат болаларина озда бўлса оқ-қорани танитдирмоққа муваффақ бўлмиш эди. Мингбошининг ўзи эса ҳар сана бир эвланмоқдан, хотин янгиламоқдан бўшалмайдур... Уч хотини устига яна тўртинчисини, ҳатто беш-олтиеттинчисини... ҳам олувга қарши эмас.

Муаллим М. М...»

Қаршисида чой куйиб ўтирган Ҳакимжон шу газетни топиб кўрсатганига аллақачон дунё-дунё пушаймон бўлган эди. У бир неча йил шу одамга мирзолик қилиб, унинг жаҳли келган ва тутоққан вақтларини кўп кўрган бўлса-да, бугун шу кичкина мактубчанинг бу даража ёмон таъсир қилганига ҳайрон бўларди. Мингбоши мирзанинг кўлидан дастлабки бир пиёла чойни олиб,

¹ Бўлис (русча: нолость - эгалик қилмок) – 1) ўтмишда Россия ва унга тобе ҳудудларда уезд таркибилагги бир қанча кишлокни ўз ичига олган маъмурий бўлинма; 2) шундай маъмурий-худудий бўлинма ҳокими.

ҳатто бир ҳўпламасдан ёнига қўйди ва шу бўйича уни тамом эсидан чиқариб юборди. Ҳақимжон совуқ чойни унинг олдидан олмоққа ботинолмас эди... Чойнакдаги чой ҳам аллақачонлар совуб бўлди. Ҳақимжоннинг икки кўзи мингбошида, унинг қизариб-бўзарган юзларида, жаҳл билан, тажанглик билан қисилган панжаларида: ғижимланиб бир мушт ҳолига келган газетда... Ҳўжайиннинг мудҳиш овозини кўриб, сал нарида дарахтга суяниб турган Мирзабобо ҳам хайрон. Дарвозабонлик қилувчи миршаба: «Арзга келганларнинг ҳеч бирини қўймайсан. Ҳўжайиннинг феъли айниб турибди!...», деб Мирзабобо томонидан таълимот берилган, энди дарвоза орқали Мирёқубдан бошқа ҳеч кимнинг оёқ босиб ўта олиши мумкин эмас. Ҳайкалдай қотиб тура беришдан Мирзабобонинг, доим бир вазиятда қимирламай ўтира беришдан Ҳақимжоннинг беллари қайишиб кетди... Мингбоши дам газетни очиб, у ёқ-бу ёғини айлан-тириб қарар, дам бўлса, панжалари орасига олиб, уни ғижимлар, тез-тез дарвоза томонга қараб:

– Мирёқубдан дарак йўқми? – дея сўраб қўярди. Мингбоши бу саволни қайтарган ҳамон Мирзабобо югуриб кўчага чиқар, бироздан сўнг қайтиб киргач, «йўқ», дегали ботинолмасдан, мўлайиб жим қоларди.

Ниҳоят, мингбоши қўлидаги газетни бир томонга ирғитиб, ўрнидан турди.

– Мирёқуб қани дейман сенга, Мирёқуб?! – дея бақирди.

Бу ёввойи дарранданинг бўқириши эди! Мирзабодай одам тутила-тутила:

– Дарров... отни эгарлаб... уйига бориб келайми? Ё... шаҳарга чопайми? – деди.

– Энди эсингга келдими, итвачча!.. – деб бақирди

мингбоши.

Сўнгра асабий одимлар билан ичкарига томон юрди. Ичкаридан ҳам унинг бақирган овози эшитиларди. Фақат учала хотин унинг нима учун кайфи кетганидан беҳабар эдилар. Ўзаро бир-бирларига назар ташлашгач, кўз ишорати ила катта хотинга ваколат бердилар. Хадичахон бир-икки қадам олдинга босиб келиб:

– Нима бўлди сизга? – дея сўради. Шу топда ўзи енгилгина қалтирамоқда эди.

Мингбоши ниҳоят даражада одобсиз бир сўз билан бақириб жавоб қилди. Иккала ёш хотин секин-секин орқаларига тисарилиб, ўз уйларига кириб кетдилар. Хадичахон турган жойида қотиб қолди...

– Елкамда ўн пуддан¹ ўттиз пуд юким бор... – деди мингбоши.

Бу ҳам бақиршга яқин бир овоз билан айтилган эди.

Учала хотин ҳам бу юкнинг нималигини англаб етолмадилар. Хадичахоннинг фикрича, мингбошига «ирим» қилган эдилар. Энди уни «қайтартирмоқ»дан ўзга илож йўқ эди. Бу фикр бошқа кундошларнинг мияларидан ҳам ўтмади эмас... Фақат Хадичахоннинг бу фикри қатъий бўлса керакким, яширишга лозим кўрмади:

– Ғанимлар қасд қилганга ўхшайди. Қайтарма² қилдириб берсамми? – деди.

– Аёлларнинг билгани ирим, билгани қайтарма,

¹ Пуд (лотинча: pondus – оғирлик, ўлчов) – 16,38 килограммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги. Метрик ўлчовлар тизими қабул қилинганига қадар қўлланган.

² Қайтарма (қайтарик) – эски зътикодга кўра, касаллик, фалокат ва шу қабиларни даф қилиш, иситилган кишидан совитиш ва шу қаби мақсадларда дуо ўқиш, дам солиш ва шундай дуо ўқиб дам солинган нарса.

билгани азайимхон¹... Қовоғи учса ҳам азайимхонга чопади... – деди мингбоши. Ва шу сўзларни айтаркан, унинг булутли юзларида жиндаккина очилиш аломатлари кўринди. Шу очилишдан дадилланиб бўлса керак, Хадичахон яна эътироз қилди:

– Ўзингиз, ўз оғзингиз билан «юк босди», дематингизми?

Мингбоши кулиб юборди:

– «Юк босди», деган бўлсам «қандай юк?» деб сўрагин-да, баччағар! – деди у.

Бу вақтда уйдагилар ҳам аста-секин ташқарига чиқиб, яқин ўртага келган эдилар. Мингбоши давом қилди:

– Учаланг кам юкмисан менга?

– Нима оғиримиз тушди сизга? – деди Хадичахон.

– Газетни ўқи, биласан... Сенларнинг туфайлингдан ёмон номим етти иқлимга кетди... Ҳамманг бир қора мўйимга арзирмининг, қалай?.. Агар олмоқчи бўлса, ҳаммангни икки қўллаб тутардим ўша газетчи даюсга²!.. Менга битта хотин бас эди... зурриётлик бўлса... Шунча давлатни кимга ишониб қолдираман? Учта безурриётгами?..

– Нимага ҳаммани баробар айблайсиз? Фазилатни оғизга олмайсизми?

– Фазилатинг менга асқотармиди? Бир-икки йилдан кейин бировларнинг қўлига сув қуядиган бўлади. Қиз фарзанд бўлармиди? Қайси биринг ота-онангга асқотдинг!..

¹ Азайимхон (арабча+форсча) – афсун ўқувчи, сеҳрловчи, афсунгар. Касалларга дам солиб, сеҳр-афсунлар ўқиб «даволаш» ни ўзига касб қилиб олган одам

² Даюс (арабча) – ўз хотинини бировга қўшиб берувчи; қўшмачи; 2) каттик суқиш ибораси. Бу ерда ҳақорат маъносига келган.

Бу маъқул гапларга эътироз қиладиган жойи бўлмаса ҳам, Хадичахон яна бир нима демоқчи эди, ташқаридан дарвозанинг хархаша билан очилгани эшитилиб, сўнгра «ҳа» дегунча ичкари эшик кетидан Мирзобобонинг йўғон овози чиқиб қолди:

– Хўжайин, Мирёқуб акам келдилар! Мингбоши дарвоза очилган ҳамон ташқарига югурган эди.

У чиқиб кетгач, учала кундош бир ерга тўпланиб, куёвларининг авзойини муҳокама қилдилар. Анча нари-бери гаплардан кейин эртага эрта билан Хадичахонни чўлоқ азайимхонникига юборишга қарор берилди...

Мингбошини ташқарида Мирёқуб ҳам ўша совук хабар билан қарши олди:

– Хўжайин, сизни газетга урибдилар! Мана, кўринг! «Салом» йўқ, «алик» йўқ, икки ғилдиракли аравасидан тушар-тушмас, қўлидаги газетни мингбошига узатиб, кулар юз билан шу сўзларни айтган Мирёқуб мингбошининг кўзига шу топда итдан ҳам хунук кўришиб кетган эди.

– Тур-е, афтинг курсин сенинг!.. Газетинг бошингни есин!..

Газетни олиб, унинг юзига ирғитди.

Мирёқуб эса «қаҳ-қаҳ» солиб кулди, ерга тушган газетни энгашиб ердан олдида, қоқиб, кўзига суртгач, тўрт буклаб чўнтагига солди, сўнгра тезгина мингбошининг кўлтигига кириб, апил-тапил уни сўричага келтириб ўтказди.

– Ўтиринг, хўжайин! – деди ўзи ҳам қаршисига ўтираркан. – Нима бу тажанглик? Нима бўлибди? Дунё бузилибдими?

Ўзи учун Мирёқубдан бошқа чин кўнгилдан қўядиган одам йўқлигини мингбоши яхши биларди. Шу учун

унинг бу кунги ҳаракатини сира англаёлмай қолди. Аравасидан тушмай туриб, «Хўжайин, сизни газетга урибдилар!» деди, сўнгра ўша газетни (ўша газетнинг ўзини) узатди... Бу нима гап? Тушими, ўнгими? Ё ишонган тоғи ҳам ағдарилмоқчими? Ё Мирёқуб ҳам бошқа ёқадан бош кўтармоқчими? Мирёқубсиз унинг куни кун бўладими? Бу давлатлар, обрўлар, амаллар, катталиклар... ҳаммаси қамишнинг тўзғоғидай бир нафасда тўзиб кетадими? Мирёқуб бурунги Мирёқуб бўлса, то мингбоши ўзи гап очмагунча, бу қора хабар тўғрисида гап очишга ҳам ботинолмаслиги лозим келарди... Албатта, кўнгилларида ҳеч гапни сакламайдирган оғзи бўш одамлар бўлади. Лекин унақа одамларнинг номлари «Мирёқуб», айниқса «Мирёқуб эпака» бўлмайди. Мирёқубнинг тишлари, ҳар ҳолда, лабларидан кучлироқ-ку! Лабларини тишлари орасига олса, тили ўлгур, биров кўмилиб турарди-ку... Фақат Мирёқуб ҳеч бир ишни билмасдан қилмайди!

Ҳалигидек бемаъни ваҳималардан сўнг, ниҳоят, мана шу кейинги натижага келганидан кейингина, мингбоши эсини бошига тўплади ва Мирёқубнинг юзига газетни ирғитгани учун ўз-ўзидан койиди. Унинг тиррик таъби ҳам тезгина ўрнига тушди, юзи кулди...

– Ҳазилингни қўй энди, – деди у оддий ва ҳатто бир даража мулойим овоз билан. – Менга бир маслаҳат топ. Етти иқлимга ёмон номим кетди...

Мирёқуб жуда тинчлик билан, кулиб туриб, бемалол гапирарди:

– Ҳа, балли, мана бундай денг! Жаҳл билан, ғазаб билан, тутоқиш билан бу тўғрида ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Бу маҳкамангиздаги қора фуқаро билан бўладиган иш эмаски, чакиртириб келиб, Мирзабобога буюр-

сангиз-у, ертўлага олиб тушиб, кичиган ерини кашласа! Ёзган одам ўша беркитилган мактабнинг домласи... жадид! У аллақачонлар ўз юртига етиб олди, газет бўлса, газетчиси билан бирга Тошкентда... Сиз-бизнинг эмас, биздан каттароқларнинг ҳам бўйи етмайди. Газет ёзадиганлар, одатда, закончи бўлади... Улар билан ярим пошшога ўхшаган улуғ одамлар олишмаса, унча-мунча одамлар бекор келмайди. Жадидлар ҳаммаси маҳмадона келади...

– Жадиднинг нимаси? Нима деган гап ўзи?

– Мактабини ёптирган вақтингизда айтиб берган эдим-ку.

– Эсда қолган, дейсанми?

– Жадид¹ дегани «янги» дегани бўлса керак. Юрт орасида янгиликни расм қилармишлар... Янги ўқиш, янги мактаб, янги урф-одат, янги кийим, ҳар нарса янги...

– Эскича бўлса, кимга зарари тегар экан?

– Унисини билмадим... Ишқилиб, жадидларнинг касди шу эмиш...

– Янги мингбоши, янги қози ҳам, десанг-чи!

– Албатта, ўзига мос келадиган мингбоши бўлсин, дейди жадид...

– Дарвоқе, Шамсиддин мингбоши билан Тўрақул бўлус тўғрисида ҳеч нарса ёзишмайди-ку жадидларинг... Нимага менинг тўғримда ёзишади?

– Абдусамат мингбошини осмонга кўтариб ёзганларидан хабарингиз йўқмиди?

– Ҳа, айтганча, бултурмиди?

¹ Жадид (арабча) – янги; бояги, охири. Янгилик тарафдори. Жадидчилик ҳаракатининг катнашчиси. Усули жадид XX аср бошларида эски мактабдаги тартиб на ўқитиш усуллари ўрнига янги тартиб на таълим-тарбия усули; бу усул жумладан, хат-савод чиқаришга ҳижо тизими ўрнига товуш тизимини киритган.

– Ҳа, бултур эди. Қандай мактаб ёзишди.

– Жадидларингга тушунолмайдим-ку! Мен бутун умримда тўртта хотин олибман. Унинг ҳам биттаси ўз ажали билан ўлгандан кейин... Абдусамат бир ўнганча хотин олди... Ҳали ҳам тўрттаси қўлида – нақд... Нега уни ёзмади жадидинг?

– Менинг жадидим эмас, хўжайин! Шундай бўлса ҳам, менинг билишимча, жадидлар янгиликни майл қиладиган одамни яхши кўрадилар.

– Ҳа, айтганча, Абдусамат ўз қишлоғига янги тартиб мактаб очган эмасми? Дуруст...

– Абдусамат мингбоши ҳовлисида муаллим сақлаб, ўғилларини ўқитади. Жадид мактабига пул билан қарашади. Одамларнинг болаларини юбортиради. Ўзи жадид газети ўқийди...

– Шунинг учун жадидларнинг кўзи унинг ўнганча хотинини ҳам кўрмайди, дегин.

– Шундай, жадидлар, янги мактабга қарашмаган бойларни, «нодон, жоҳил, у-бу» деб сўкишади. Уларнинг мактабига озгина ёрдам қилган бойни «ҳамиятлик бойларимиздан фалон, фалон...», деб осмонларга кўтариб ёзишади... Сиз ҳам жадид мактабини ёптирмасдан, оғиз учида, «ҳа-па» деб қўйсангиз, сизни ҳам мактаб ёзишарди.

Мингбоши шу ерда Мирёқубга томон эгилди ва пастрок овоз билан деди:

– Ноиб тўра қўймади-да, қандоқ қилай.

– Ноиб тўра ҳам айёр одам. Ўзи буйруқ бериб ёптурса бўларди, ундай қилмади. Ўзи бир чеккада туриб, сиз орқали қилдирди... Таёқ энди келиб, сизнинг бошингизда синди!

– Йўқ, шошма, мен ноиб тўранинг ёнларига бораман, «Иложини қилинг, ўзингиз айтгансиз», дейман. Қани, йўқ десин-чи!

– Йўқ дейишдан кўрқармиди? Йўқ, дейди, тониб тура беради...

– Нега, ахир? Нега?

– Бугун тонадиган бўлмаса, ўша вақтда ўзи ўз буйруғи билан ёптирмасмиди?

– Тонганига қўяманми?

– Нима қилардингиз? Урармидингиз?

– Уриб бўладими?

– Нима қилардингиз?

Мингбоши жим бўлди. Бир қўлини чаккасига олиб бориб, бошини қашлади...

Иккаласи ҳам бироз жим қолгач, яна мингбоши гап бошлади:

– Бир маслаҳатини топмасак бўлмайди. Мен бу ишни шундай қолдириб кетолмайман... Шамсиддин, Тўрақул, Абдусаматлар қўш карнай билан жар солишади... Биласанми?

– Бу гапингиз рост, хўжайин. Уларникида кечадан бери тўй!

– Ўша мактабдор домлани топтириб келиб, Мирзабобога топширсам-у, ертўлада бир бузов солса, деб эдим. Шунда, эҳтимол, кўнглим бироз ўрнига тушармиди...

– Боя айтдим-ку, энди унинг арвоҳини ҳам тополмайсиз.

– Нима қиламиз бўлмаса?

Мирёкуб жавоб бермади. У айтмоқчи бўлган сўзини фикр тарозисига солиб ўлчамоқда эди. Ниҳоят, минг-

боши томонидан ҳалиги савол яна қайтарилгандан кейин:

– Нима қилардингиз, тишни-тишга қўясиз, хўжайин! – деди.

Мингбоши ирғиб ўрнидан турди.

– Тишимни-тишимга қўядиган ҳезлардан бўлсам, ма, ол, бу шоп-шалопларни! – деди у баланд овоз билан. – Менга паспорт олиб бер, Маккатуллога жўнайин!

– Ўтиринг, хўжайин! – деди Мирёкуб, унинг овози ҳам бироз кўтарила тушган эди. – Ўшқиритиш билан, зарда билан битадиган иш эмас бу. Ўйлайлик, бир чора топайлик!

Сўнгра ўрнидан туриб, айвонга борди; у ерда чойнак билан пиёла турган эди, совуқ чойни пиёлага тўлдириб қуйгач, бир шимиришда тамом қилди. Сўнгра орқасига қайтаркан, одатдагидан қаттиқрок ва тезрок сўзланди:

– Газетни шаҳарда кўрдим. Шундан бери тадбир ахтараман. Ҳеч бир тадбир тополмаганим учун ночорноилож кулгига зўр берган эдим. Катта ариқдан хатлаёлмаган вақтингизда кулгингиз келади...

– Биласизми?

– Биламан.

– Йиқилган полвон ҳам аччиғини кулиб енгади, – деди яна Мирёкуб.

Мингбоши бироз жим қолгач:

– Ишқилиб, бир чора топмасанг бўлмайди, – деди. Фақат бу кейинги жумла қутурган дарранданинг¹ эмас, сувга пишилган мушукнинг оғзидан чиқмоқда эди.

Ўйга ботган Мирёкуб бошини кўтарди:

¹ Дарранда (форсча) – 1) сутэмизувчи йирткич, ваҳший ҳайвонлар; 2) кўчма маънода: ёвуз, йирткич (бу ерда шу маънода келган).

– Ўзимизнинг газетга келиштириб битта жавоб ёзамиз. Жадид газетда сизни сўккан бўлсалар, ўз газета-мизда биз мақтаймиз, муаллимни ёмонлаймиз. Шу билан тарозининг биз томон палласи босиб тушади. Абдусаматларнинг карнайи болалар чаладиган қамиш найга айланиб қолади. Шу бас!

– Ҳа, майли!

– Дурустми? – деб яна қайтариб сўради Мирёкуб.

– Дуруст! – деди мингбоши. – Ўзинг ёзасанми?

– Билиб гапирасизми, хўжайин? Мен газетнинг ўзини тузукқуруқ ўқиёлмайман-ку, унга хат ёзиш қатъқатъ! Муни ўз аҳли, ўз устаси ёзади. Шаҳарга тушганимда, тўғрилаб чиқаман.

– Бўпти, – деди мингбоши. – Ишқилиб, ўзинг эпла.

Сўнгра ўрнидан туриб, Мирёкубга яқин келди ва унинг қулоғига эгилиб:

– Пул керак бўлса, аяма лекин! – деди. – Пул деган нарсга топилиб кетади, обрў топилмайди, обрў!

* * *

Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин Мирёкуб сарт тилида чиқадиған ҳукумат газетасининг бир нусхасини келтириб, индамасдан мингбошининг кучоғига ташлади. У нусхада қуйидаги мактуб босилиб чиққан эди:

«Ҳурматли газет муаллифи тўрага саломдан сўнгра андоғ арз қилинурким, жадид ном тоифанинг шаҳарларда чиқарилатурғон газетида Акбарали мингбоши хусусида нолойиқ иборатлар билан таъриф қилинган бир нома чоп қилинди. Шу хусусда ҳақиқат юзасидан изоҳ қилиб айтурмизким, Акбарали мингбоши қарийб ўн тўрт йилдан буён оқ подшоҳимизнинг азамат давлатларига садоқат билан хизмат қилиб, шунча замон мо-

байнида ҳеч қандай сарзанишга¹ мустаҳиқ² бўлмадилар. Шаҳар ва уезд³ ҳокими тўралар ва фуқаро ва боёнлар⁴ ва аҳли илм толиблар ва ҳоказо ҳеч кимса мазкур мингбошидан жиддий норози бўлганлари йўқдур. Ва балки ҳамиша унинг ҳақида хайри дуодадирлар. Ул беодоб мактабдор бўлса, ҳамма фуқаронинг назарида паст ва ҳақир кўрилган эди. Ўзи намоз ўқимасдан ва мактабда гўдак болаларга ер мудававардур⁵, яъни мисли тарвуз юмалоқдур, деб шариатга хилоф илмларини таълим бергани важҳидан фуқаро безовта бўлиб, ҳар хил қиликлар пайдо бўлиб, юртнинг осойишига ҳалал келганидан мазкур мактабдорнинг мактабини жаноби Акбарали мингбоши беркитиб эрдилар. Бу важҳидан тамом фуқаро ва алалхусус⁶ боёнлар, толиби илм муллабаччалар, мударрислар⁷, имомлар, шайхлар ва зокирлар, сўфилар бағоят мамнун бўлиб, ул шаҳаншоҳи жаҳон оқ подшоҳимизнинг ва ҳам ул улуғ мартабалик ярим подшоҳ жанобларининг ҳақларига дуо айлаб, шундай одил ва инсофлик фуқаропарвар амалдорларни қўйганлари учун уларга миннатдорлик изҳор қиладурлар, валлоҳи аълам биссавоб, таммат-таммат томон ёзғувчи камина холис фуқародин мулла Ривожиддин аълами мулк бадий».

Буни ўқитдириб эшитгандан кейин мингбоши жуда хурсанд бўлди. Энди тўй бу томонда бошланди. Энди

¹ Сарзаниш (форсча) – маломат, уят; койиш, танбех; ҳақорат.

² Мустаҳиқ (арабча) – муносиб, сазовар, лойик.

³ Уезд (русча: ездъ – йўл; кўча; юриш) – чор Россиясида ва собиқ СССРда: 1929-йилгача губернаторлик таркибидаги маъмурий-худудий бўлинма.

⁴ Боён (форсча) – бой; бойлар.

⁵ Мудававар (арабча) – айлана, юмалоқ.

⁶ Алалхусус (арабча) – хусусан, айниқса.

⁷ Мударрис (арабча) – дарс берувчи; ўқитувчи, муаллим. Мадрасада дарс берувчи киши, мадраса ўқитувчиси.

бунинг карнайи дунёни бузажак, наригиларники бўғулажак эди. Энди етти кишвар¹, етти иқлимда Акбарали мингбошининг қандай яхши амалдор бўлганини билажакларди. Оқ подшоҳ бўлсин-у, етмиш икки тоифанинг тилини биладиган тилмочлари бўлмасин! У тилмочлар томонидан таржима қилиниб берилгандан кейин, бу мактубни оқ подшоҳ албатта, ўқитиб эшитажак... Балки, ўзи ўқияжак... Балки, ўзи газетнинг тилига тушунса... қўл остида шунча тоифа яшайдиган бир подшоҳ ўз фуқароларининг тилини билса, ажабми? Мулла Ривожиддин ўзи ажаб бир хуштахрир² одам! Ёзишини кўринг: сувдай равон! Ҳамма уқади, ҳамма англайди! Оқ подшоҳ нега англамасин? Шундан кейин Петербургдан Тошкентга – ярим подшоҳга телеграмма келса: «Менинг шундай яхши амалдорим бор экан, қадрига етиб, ҳол-аҳволидан хабардор бўлиб турибсанми?» Ана, шундан кейин, Тошкентдан чопиб келадиган катта тўраларни айтинг! У вақтда шаҳардаги ҳоким ва приступ³ тўралар Акбарали мингбошига «час» («чест») берадиган бўлади! Унда наригилар мингбоши эмас, кеч куздаги чивиндан ҳам баттар бўлиб қолишади!..

Бу сафар газетни бағрига босиб, шу хил ширин хаёлларга ботган мингбоши ирғиб туриб, қаршисида ўтирган Мирёкубни кучоклаш ва бутун давлатини унга тутиб юборишдан ўзини зўрға тўхтатиб қолди. Бундай одамга қанча қилса ва қанча берса оз.

Шундай бир хурсандлик ичида сузган мингбошига

¹ Кишвар (форсча) – мамлакат, улка, вилоят

² Тахрир (арабча) – озод қилиш; тузатиш, муҳаррирлик қилиш; ёзиш. Ёзма ишни, асарни тузатишлар киритиб яхшилаш. Бу ерда ёзуви маъносида келган. Хуштахрир – ёзиш услуби равон, содда.

³ Пристав (русча: приставить – қараб, назорат қилиб туриш учун қўймоқ, тайинламоқ) – Чор Россиясида: кичикроқ ҳудуддаги маҳаллий полиция бошлиғи.

Мирёқубнинг яна бошқа арзлари бор эдиким, улар ҳам аҳамият жиҳатидан газетдаги мактубдан сира қолишмас эди.

– Хўжайин, кўнглингиз ўрнига тушди, шекилли? – деди у бир турли ғурур билан, лекин бу сўзлар ортикча «мойланиш» ва хушомаддан йироқ эди.

Мингбоши бояги кайфни тўла акс эттириб, жавоб қилди:

– Нимасини айтасан!

– Бўлмаса, нарёғини эшитинг.

– Нарёғини?

Мингбошининг кўнглига дарҳол изтироб тушиб улгурган эди. Шундай яхши бир хабардан кейинга қолдирилган арз, албатта, хайриятдан гапирмайди. Агар яхши гап бўлса, Мирёқуб уни газетдаги мактубдан бурун айтмасмиди? «Хўжайиннинг бесаранжом кўнглини тинчитай, ундан кейин ётиғи билан бу хабарни эшитдирай», деган бўлса-чи?! Йўқ, амали ҳам қурсин, обрўси ҳам! Мингбошилиқнинг шоп-шалопи оғир бўлмаса ҳам, ўзига яраша оғир ташвишлари бор... Катта одам бўлиш ҳам қийин!..

Мингбошининг ҳалиги сўнг саволида бутун шу изтиробларнинг мазмуни бор эди. «Эпақа» лақабини ташийдиган тулки у саволнинг остида ётган беҳуда ташвишларни дарҳол пайқади.

Шу учун дарров: – бугун сизнинг тўйингиз! – деб қўйди. Ва сўзида давом этди.

Масала Қумариқ пайновидан сув ичадиганларнинг ҳокимга берган аризалари хусусида эди. Ариза берганларнинг бошида кимлар турганини ўтган сафар ноибнинг мингбошига айтган сўзларидан англаб олган Мирёқуб Қумариқнинг этакларигача бориб келиб, ҳамма

гапни билганини ва тегишли тадбирларни ўтказиб келганини гапирди. Ариза эгаларининг адабини бериш вазифаси унинг ўз бўйнига юклатилганлигидан, ҳалиги «ўтказилган тадбирлар» билан у ўша вазифасини ҳам бажариб келган эди.

– Яхши. Ариза берганлар Ёдгор эчки билан Умарали пучук экан. Аниқ билибсан. Хўш, энди, қани гапирчи, улар хусусига нима тадбир қилдинг?

Мирёкуб кулди:

– Нима тадбир қилдинг, дейсизми?

– Ҳа, нима тадбир қилдинг, дейман. Мингбоши бутун диққатини шу нуқтага тўплаб, Мирёкубга томон бироз эгила тушган эди. Мирёкуб кулишида давом этиб:

– Болаларга тайинлаб келдим: пастдаги ерларга ҳам унча-мунча сув бериб турунглар, дедим.

Мингбоши яна овозини кўтара тушди:

– Шу адаб берганинг бўлдимми?

– Адаб берганим бўлмаса, шундай қилармидим, қалай? – деб Мирёкуб яна кулди.

– Нечук, яъни?

– Инсоф ҳам керак ахир, хўжайин! Сизнинг ерларингизни суғориб бўлгандан кейин сувни яна Қумарикқа очиб қўйса бўлади. Анча сув ортади. Ҳеч ким дод демайди. Айб чоракор¹ болаларда. Сизнинг обрўйингизга таяниб, бепарволик қилганлар.

– Нимага?

– Нимага бўларди. Улар ерларни суғориб бўлгандан кейин Қумарикқа яна қайтиб сув очмас эканлар.

¹ **Чоракор** (форсча) – тўртдан бирга ишловчи. Бойлар ерида, олинадиган ҳосилнинг тўртдан уч қисмини ер эгасига бериш шарти билан ёлланиб ишлаган, ўз ери ёки от-уловига эга бўлмаган деҳқон.

Шунча сув ёндаги эски ариқларга, пастликларга тушиб, экинсиз ерларни қўллатиб ётар экан. Пастдагилар ўзларича келиб, сувни очгани кўрқишар экан. Мироб бўлса, оғиз очолмайди.

– Ортикча сув бўлса, майли берсин, – деди мингбоши. – Ҳеч нарса демайман. Лекин ҳалиги икковининг адабини бериш керак эди.

– Нимага менинг устимдан ариза ташлайди?

– Адабини бериш керак бўлса, тутиб олиб урамизми? Ё кўпчилик олдида хўрлаб сўкамизми? Ё бўлмаса...

Мингбоши Мирёкубнинг оғзидан сўзини узиб олди:

– Ҳар нима қиламиз! – деб бакирди. Сўнгра овозини пасайтира тушиб илова қилди: – Мен иккаласини чақиртириб олиб, Мирзабобога беришдан ҳам тоймайман!

– Бир марта ҳокимга ариза берган одамларни уриб бўлмайди. Кейин улар ҳокимга яна қайта арз қилсалар, ё, бўлмаса, ҳокимнинг устидан арз қилсалар, ёмон бўлади. Адвокатларнинг аризасини биласиз-ку!

Мингбоши индаёлмай қолди. Нафаси ичида эди. Фақат ўз фуқароларидан иккита бойга кучи етмаганига ҳеч чидаёлмасди. Йўғон оёқларидаги зўр-зўр кавишлари билан безовта бўлиб ер депсинарди.

Мирёкуб бу ҳолни кўрганидан кейин уни тинчитмоқчи бўлди, мингбошига жуда таниш бўлган кулимсираш билан унинг ёнига ўтди ва душман эшитса ишонадиган бир овоз билан:

– Уларнинг адабини деҳқонларнинг ўзлари беришади! – деди. Сўнгра мингбошининг ҳайрон бўлиб ўзига тикилганини кўргач, Кумариқда кўриб келган дасисаларни¹ сўзлаб берди.

¹ Дасиса (арабча) – макр-хийла; яширин битим.

Унинг сўзидан англашилاردиким, Қумарикка борган вақтида у ерга сув етмай аламзада бўлиб юрган оз ерли камбағаллардан билаги йўғон уч йигитни чақириб, уларнинг ерларига сув тегмасликда мингбошининг ҳеч бир айби йўқлигини, ҳамма айб Ёдгор эчки билан Умарали пучукда эканини сўзлаган. Йигитлар бунинг сабабини сўраган вақтида Мирёкуб уларни Садақайрағоч деган жойга олиб бориб, экинларни кўрсатган. Чинакам ўша жойда мингбошининг бир шапалоққина ери бўлиб, соя жойда қолиб кетганлигидан, ғўзалари унча ўсмаган, кўп чигитлари чикмай қолган экан. У ернинг ён-веридаги кўп ерлар Умаралибой билан Ёдгорхўжага қарар экан. Уларнинг ерлари мингбошининг пайновидан сувни жуда бемалол ичганлари учун экиннинг кўриниши нисбатан яхши бўлган. Ана ўша экинларни йигитларга кўрсатиб туриб, «Мана, кўринг энди, кимнинг ери кўп ичар экан сувни!» деган. Шундаёқ йигитлар муштларини тугимлаб, бойларнинг ерлари томонга ўқталганлар, «ҳап сизними!..» деганлар. Шундан кейин, Мирёкуб йигитларни ўтиришга даъват қилиб, уларга бир яширин гап айтмоқчи бўлганини сўзлаган. Улар юракларига талваса тушиб ва лаблари қалтираб, унинг оғзига тикилгач, сирни ҳеч кимга айтмасликлари тўғрисида улардан қаттиқ ваъда олган; ундан кейин Умаралибой билан Ёдгорхўжа томонидан ҳокимга берилган аризадан гап очган. Мирёкубнинг гапидан йигитлар англаганларким, Умаралибой билан Ёдгорхўжа яқинда ҳоким тўрага ариза берганлар ва у аризада ўз ерларини неча йилдан бери сувсиз қолаётганини, Қумарикдаги сувнинг фақат мингбошига қарашли ерлар билан бошқа баъзи бировларнинг ерларини суғорганини, буларнинг ерларига ҳеч бир сув ошмаганини ёзганлар... Шу гапни

эшитгандан сўнг йигитларнинг бири ирғиб ўрнидан турган ва муштини тугимлагани ҳолда «Ўзим тутиб олиб ураман, занғарларни!»... дея ўшқирган... Сўнгра Мирёкуб туриб, бундай деган: «Мингбоши додхо бўшаган сувнинг сиз томонга оқишига қарши эмас. Лекин ўша икковига ўчакишиб, пастга сув бергиси келмайди, «Ўшаларнинг ери ичадиган бўлса, ҳамманики қуриб кетгани яхши», дейди. Барибир, пастга сув берганимиз билан сизга сув тегмайди, ҳамма сувни улар иккиси тўсиб олади!» Бу сўз йигитларнинг яраларига туз-қалампир бўлиб тушган; улар учаласи бир оғиздан «Мингбоши додхо сувни пастга ўтказа берсин, улар билан ўзимиз гаплашамиз!» деганлар. Мирёкуб уларнинг ўз олдиларида мингбошининг чоракорларини чакириб, бўшалган сувни пастга ўтказмокка буйруқ берган.

Мингбоши Мирёкубнинг бу арзини, эртақ тинглаган ёш боладай, буюк бир завқ ва нашъа билан тингламокда ва эрта-индин иккала бойнинг бошига тушадиган хангомаларни кўз олдига келтирмокда эди. Унинг фикрича, ўсган болага эски кийими тор келгандай, Мирёкубга ҳам энди «эпака» лақаби камлик қиларди. Унга бошқа бир муносиб лақаб топиш лозим келардиким, ундай лақабни энди бу қишлоқ одамлари тополмасдилар, бунинг учун Амир Навоий ёки Мавлоно Жомий, ё бўлмаса, Шомашрабнинг тирилиб келиши даркор эди.

Мингбоши Қумарикда човрилган у ғалати найранглар ва у найрангларнинг устаси тўғрисида шундай ширин ўйларга кетган, Мирёкуб эса мингбошининг хурсандлик ва кайф билан маст бўлган юзларига тикилган бир пайтда ичкаридан бир товоқ тўла манти чиқиб, дастурхоннинг ўртасидан жой олди. Мирёкуб бу даргоҳда тез-тез кўриниб турадиган бу серқатик, семиз ва

ёғлик мантиларга кадрдон дўстини қўргандай ширин бир кайф билан тикилди, сўнгра кўзларини товоқдан кўтариб, мингбошининг юзларига карагач, шу топда товоқдаги манти билан товоққа томон эгилган юз ўртасида ҳеч қандай фарқ кўрмади: иккаласи ҳам шу қадар ёғлик эди!

Мингбоши қўл ювишни унутиб, «олинг-олинг»га қарамасдан, беш панжасини баробар ботириб, товоққа хужум бошлаганини кўрганидан кейин, Мирёкуб ирғиб ўрнидан турди-да, қўл чайқамок учун ариқ томонга югурди. Лекин мингбоши додҳонинг аждар кепатали иштаҳасини бироз тўхтатмоқ лозим эди; шунинг учун Мирёкуб унинг ақлини ўғирламоқ мақсадида кичик масаладан гап очди:

– Тўйни нима қилдик, хўжайин? – деди у қўлини чайқаб туриб.

Мингбоши бошини товоқдан кўтармай, оғзида бир манти, қўлида иккинчи манти билан шошилиб жавоб қилди:

– Ўзинг биласан! Мен қайдан билай!

Мирёкуб мингбошининг бу жавобидан шу топда унинг мантидан бошқа ҳеч бир масала билан машгул бўлолмаслигини англади. Чинакам, у қўлини чайқаб дастурхон бошига келганида, товоқ яримлай деган эди. Шу учун улар иккаласи ҳам бирозгина жим қолишни эп кўрдилар. Айниқса, мингбоши, оғзига пахта тикқан каби, жиддий сукутга толмишди...

Товокнинг у ер-бу ерида уч-тўртта қатиксиз манти қолгач, мингбоши додҳо товоқдан бошини кўтарди. Фақат икки кўзи ва қўлининг мўлжали товоқда эди.

– Ҳа, хўжайин, – деди Мирёкуб, – бўлдингизми?

– Бўлдим ҳисоб! Қани ол сен ҳам! – деди мингбоши ва ўз олдидаги ёлғиз мантига кўл узатди... Унгача Мирёкуб ҳам ўз томонидаги мантиларни бир жойга тўплаб олган эди!

Товоқ бўшалиб, ўртадан кўтарилди, унинг ўрнига катта чойнакда чой келди. Шундан кейингина мингбошининг гап-сўзга кўчмак истагани маълум бўлди.

– Қани, қиздан гапир энди, бетавфик! – деди у. – Отаси нима депти?

– Сиз илгари қизнинг ўзидан гапириб беринг. Қалай, овози маъқул бўлдими?

– Сўраб нима қиласан? Сенга бутун авлиё-анбиёларни шафе келтириб айтаманки, ўша қиз менга насиб бўлса, ундан кейин хотин олишни бас қиламан!

– Ҳеч кимни шафе келтирмай тура туринг ҳали. Кейинги иккитасини олган вақтингизда ҳам, ҳар сафар «бас энди! Шу – охиргиси!» дердингиз. Бўлмайдиган ваъдаларни тил учига келтирманг, ичкарида тура турсин... Вақти келганда, ваъда бермасдан ҳам биттага таяниб қолсангиз бўлаверади...

– Ишонмаганингни қара, бенамоз! Мен астойдил гапираётирман.

Худо битта, сўз битта!

– Хўҳ-хў!.. Ҳали шу даражага бориб қолдингизми? Бўлган экан!

– Нимасини айтасан. У келса, учовидан ҳам кечмоқчиман. Учовига қайрилиб қарамай, дейман... бор-йўғимни ўшанга берай, дейман...

– Сизга нима бўлди, хўжайин? Ақлингиз жойида-ми? Ё йўқми?

Мингбоши кўзларида аллақандай бир изтироб бор эди. Унинг оғзидан чиққан сўзлар, тилдагина айтила-

диган сўзларга ўхшамасди. Мирёкуб бутун умрида кўрилмаган бу ҳол қаршисида шошиб қолди. Яна бир неча марта бошини эгиб, «хўх-хў-хўх-хў» дея такрор қилди.

Орага жимлик чўкди. Фақат Мирёкубнинг чуқур ўйга кетиб, торта-торта чой ичгани эшитиларди. Мингбоши кўлидаги чойни ҳеч бир лузумсиз¹ айлантириб, совутмоқ билан овора эди.

– Хўх-хў! – деди яна Мирёкуб. – Отаси курғур яқин келмайди-ку.

– А? – деди мингбоши. Чойни ерга кўйиб, бутун вужуди билан Мирёкубга тикилди.

– Сўфиси курғур ёмон такводор экан, хўжайин.

– Нима депти?

– Айта берайми? Мингбоши қичқирди:

– Айтмай нима қиласан! Яширармидинг?

– Умрида пешонаси сажда кўрмаган одамга қиз бераманми? – депти...

Мингбоши негадир «қаҳ-қаҳ» солиб кулди:

– Тоза авлиё экан-ку, – деди. – Бенамозга қиз бермас эканми? А, авлиёси тушкур-е!

– Ундан кейин, бетавфиқ, бузук юрадиган, депти... Мингбоши яна «қаҳ-қаҳ» солди:

– Сен билан юриб, шундай бўлдим, бетавфиқ! Эпла энди ўзинг. Мен бир иш қилиб оламан қизни! Менга бермай кимга беради?

Шу чокқача зўр бериб алланарсаларни ўйламокда бўлган Мирёкуб яна чўнтагидан соатини олиб қаради:

– Хўх-хў, – деди, – ўн иккига яқинлашиб қолибди. Мен кетдим, хўжайин.

¹ Лузум (арабча) – зарурат, эҳтиёж, ҳожат; мухтожлик. Лузумсиз – лозим бўлмаган, зарурати йўқ; кераксиз. Бу ерда сабабсиз маъносида келган.

Ўрнидан турди.

– Шошма, – деди мингбоши, у ҳам ўрнидан турган эди. – Маслаҳат нима бўлди? Отаси бермайди, деб кета бераманми?

Мирёқуб кавишини кийиб, салласини бошига қўндиргач, мингбошига яқинлашди.

– Хотиржам бўлинг, хўжайин! – деди. Овозида жиддийлик, кескинлик ва ўзига ишонч тўлиб ётарди. – Отасини унатамиз, қиз сизники бўлади. Мен ўзим бажараман бу ишни.

Мингбоши унинг орқасига бир-икки марта уриб қўйиб:

– Сенга ишонаман, сенга, йўлворсим, йўлворсим! – деди.

Мингбоши, кечанинг чуқур жимлигида каттакон кавишини тақиллатиб, эснай-эснай, ичкарига кириб бораркан, Мирёқуб Мирзабобони ёнига олиб, дарвоза дарчасидан кўчага чиққан ва қишлоқ итларининг тўполон «вов»лари ўртасида кета туриб, жоҳил сўфининг қайсарлигини синдириш учун турли-туман тадбирлар ахтарарди...

VIII БОБ.

Раззоқ сўфининг уйидагилар «мингбоши» деган сўзни унутаёзган эдилар. Мингбоши тўғрисидаги доврак бир хил дайди шамоллардай тўсатдан келиб қолган, сўнгра сўфининг маълум сўзларидан кейин бутунлай жимиб кетган эди. Қурвонбиби яна кўни-қўшнисидан иш олиб, кўрпа қавишга ўтирди. Зеби бўлса, ҳовуз бўйига тўшакчани солиб, каштасига берилди. Ўлмасжон ҳар ўтганида, деярлик сўфининг баланд деворига осилиб, хипчин синдирадиган бўлди... Энди каштачи қиз «вой, ўла қолай!» деб ичкарига қочмас, фақат бетига рўмолини парда қилиб, икки бети чўғдай ёнгани ҳолда, кулимсираган кўзлари ила ҳалиги парданинг ёнидан мўраларди...

Саратон яқинлашганга ўхшайди. Офтоб тандурини кизита тушди. Кечагина кўкларда қанот қокиб ўйнашдан туганмас лаззат олган қушлар энди дарахтларнинг қуюқ қўланкали шохларида ўтириб олиб, иссиқдан жон саклайлар. Кўча-кўйдан бирорта отлик ё арава ўтгундай бўлса, дунё-дунё чанг кўтарилади... Одамлар, жонворларгина эмас, дов-дарахтлар, жонсиз махлуқот ҳам энтикиб, бўғилиб нафас олган каби.

Сўфи ҳам дайдишдан тийилди. Неча кундан бери суҳбатга ҳам бормайди. Дарпардаларга чойшабдан пардалар тўстириб, уйни қоронғи қилдириб, битта кийгизчадан бошқа ҳамма палосларни олдириб ташлаб, қоқланган ерларга қалин-қалин сув урдириб... эртадан-кечгача уйдан чикмайди. Олдида яхна чой, ёнида елпиғич, ўзича зикр қилган бўлади. Бир қарасангиз, «Ҳикмат»¹ дан байтлар ўкиб, хўнг-хўнг йиғлайди... Дам бўлса, суҳ-

¹ «Ҳикмат» – Хўжа Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асари.

бат ҳофизлари сингари аста-аста хиргойи қилади.

– Хонақодан кечиб юбордингиз, шекилли! – деди бир кун Қурвонбиби.

– Валдирама, Фитна! – деб қичқирди сўфи. Сўнгра яна ўз ишига берилди.

– Эшон бувам хафа бўлмайдиларми? Қандай муридсиз!¹ – деди яна бир кун Қурвонбиби.

– Шу иссиғда суҳбатга ҳафсала борми? Қизик экансан... – деди сўфи. Бу дафъа, тескари бурилиб, уйкуга кетди...

Аллаким ичкари эшик кетидан «Сўфи! Ҳов, сўфи!» деб чакирган вақтида, сўфи оғир уйкуда, Қурвонбиби эса қавиб бўлган кўрпани эгасига топширмак учун қўш-ниларникага чиқиб кетган эди.

Бу чакириқни ҳовуз бўйида ўтириб эшитган Зеби рўмолини пана қилиб, эшик олдида келди.

– Кимсиз? Нима дейсиз? – деб сўради.

У ёқдан содда ва биров дағал, лекин қувноқ бир эркак овози келди:

– Ҳа, Раззоқ сўфининг ожизаларимисиз? Қалайсизлар, омон-эсон бормисизлар?

– Худога шукур, – деб қўйди Зеби.

– Мен отангизни айтгали келиб эдим...

– Ухлаб ётган бўлса керак. Уйғотиб берайми? Зарурми?

– Эшон бобом йўқлатдилар. Уйғотмасангиз бўлмайди. «Тез, олдинга солиб кел!» дедилар...

– Хўп бўлмаса, уйғотиб берайин.

Зотан, жуда сергак ухлайдиган сўфи биринчи чакирикдаёқ уйкудан уйғонган эди. Дарпарданинг бир кано-

¹ Мурид (арабча) – издош, эргашувчи, шогирд; сўфийлар шогирди. Пир ёки эшон (муршид)га қўл бериб, сўфийлик йўлига кирган шахс.

тини очиб, ташқарига ун солди:

– Ким у? Нима дейди?

Элчи сўфининг овозини эшитди:

– Менман, сўфи, менман. Худойназар! Элчининг ким эканини билганидан кейин сўфи унинг нима учун келганини сўраб ўтирмади.

– Шошманг бўлмаса, ҳозир чиқаман, – деди. Апил-тапил ҳовуз бўйига ўтиб, таҳорат янгилай бошлади.

Қурвонбиби қўшниларникидан қайтиб чиққан вақтда, сўфи аллақачон кетиб бўлган, Зеби эса уйни йиғиштираркан, биргина қизил олма учун довол ошиб бокқа тушган йигитча тўғрисида ашулани данг қўйган эди.

– Ҳай, Зеби, отанг қани?

– Эшон бувам олдириб кетдилар.

Ашуланинг бўлинишини истамаган киз жавобни қалта қилиб, яна сернашға қўшиғини бошлади. Фақат кампир шу топда гапга ва гаплашувга жуда қизиқарди. Чунки кўрпа қавиқ учун бу сафар пулни кўпгина тўлаганлар, боз устига «мунча чиройли ва текис қавигани» учун уни ўз юзига мақтаганлар, иккинчи томондан, чолнинг «бир ҳафтадан бери уйда сасиб ётгандан сўнг» яна хонако томонга йўл солиши кампирнинг бўғилган таъбини оча тушган эди.

– Худо умрларини берсин Эшон бувамнинг! Мунча яхши қилибдилар! Эркак деган ҳадеб уйда ёта берса, сасиб кетади...

– Ҳали ҳам кўрпаларидан аллақандай ҳидлар буруқсайди... – деди Зеби.

– Офтобга олиб чиқиб ёй! Иложи бўлса, ҳовлига олиб ўтиб, қоқ! – деди Қурвонбиби беш-олтита сийқа тангани қайта-қайта санаркан. – Яхши бўлибди, айла-

най, болам, отангинг оғир жуссасини Эшон бободай одам кўтармаса, ким кўтара олади?

Бироз жим қолгач, эски ҳасратини бошлади:

– Илоҳим, қовоққинаси ўчсин унинг... Юрагим лахта-лахта қон бўлди. Қовоғидан доим қор ёғади, важоҳати доим қиш, доим изғирин... Ё бир маслаҳатни айтиб бўлади, ё рўзғор ишини. Кошки, бошқа мўмин-мусулмондай бир касб қилиб, беш-ўн танга топиб келса... Йўқ, йўқ! Ўзи тўй-мўйга бориб, қорнини тўйғазиб келса бўлди, бошқа билан иши йўқ! «Уйда хотиним бор, қизим бор, улар нима ейди?» деб ўйламайди. Хонақонинг текин шовласини еб, ёмон ўрганган-да! Меҳнат қилиб, пешона терисини оқизишга энди кўнгли ўлгури унамайди. Акаси шўрлик қанча ялинди – «Қишлоққа чик, бирга ишлайлик!» деб. Кўнмади сира! Меҳнатга тоби борми, қалай? Оч қолса ҳам, бўйни ишга ёр бермасдан, шу бўйича ўтиб кета беради. Тагин ҳар йил бир қур ҳажга жовдиганига куяман! Ёнида бир чақаси йўқ, нимага ишониб бўлсайкин, ҳар йил бир қур «бошпут» олади. Чинакам жўнайдиган кишидай, бор пулига ун олиб, ёғ олиб – кулчалар ёптиради. Тараддуд битгандан кейин, ҳажга бориш қолиб кета беради-да, ёғлиқ патирларни хонақодаги текинхўр сўфилар ейди! Адо бўлдим мен мундан!.. Куйдим мен мундан...

Кўрпа-тўшакни ҳовлига ташиб ётган Зеби бу ҳасратларни тингларкан, шўрлик онанинг тоғдай бардошига қойил бўларди. Онасининг жуда оғир юк остида энтикканини билганлигидан, эсини таниганидан бери унга ҳар тўғрида ёрдам қилишга тиришиб, бутун рўзғор ишини ўзи эплаб келар, онасига ҳеч бир оғирини туширмас эди. Зотан бу рўзғорни Қурвонбинининг қавиған кўрпа-тўшак ва гуппилари ила Зебининг чевар қўл-

ларидан чиққан чорси¹ ва дўппилари тебратиб келмайдими?

– Пешонамизга битгани шу бўлса, қандоқ қилайлик, ойи! – деди қиз.

Бу вақтлар улар иккаласи ҳовлигача ёйилган палосларни қоқмоққа киришган эдилар.

– Албатта, болам, қазога чора йўқ. Шундай бўлса ҳам кўнгил тўлиб кетганда, чидамай гапирасан-да, одам.

Иккови ҳам жим қолиб, ўз ишларига берилдилар. Бироздан сўнг кампир куйинишдан босилиб оддий овоз билан сўради:

– Эшон бобом нимага чақиртирди экан? Келган одам айтмадими?

– Билмадим, жуда зарур, шекилли, «Олдингга солиб кел», деган эканлар. Отам ўзи ҳам апил-тапил таҳорат янгилаб чиқиб кетди.

– Яхши бўлибди. Бирор жойда тўй-мўй бордир. Отанг келмаса ҳам эҳтимол, болам, қишлоқ-пишлоққа чиқишадиганлар. Бўлмаса, мунча жадаллатиб чақиртирмас эди.

– Қишлоққа чиқиб кетса, яна яхши! – деди Зеби. Шу топда унинг юзларига қувноқ бир кулиш ёйилган эди.

– Салтанатхонни чақиртирай, деб эдим. Бир келиб ўйнаб кетса, яхши бўлар эди.

– Майли, бугун кечгача отанг келмаса, эртага чақиртирасан.

Қизнинг юзига ёйилган ва борган сари қуйилмоқда

¹ **Чорси, чорсу** (форсча) – тўрт томон; тўғри бурчакли квадрат; бозорда расталар кесишган майдон. 1) тўрт томони тенг тўртбурчак шаклидаги; квадрат; 2) белбоғ, кийикча, рўмол (бу ерда шу маънода); 3) тарихий шаҳарларда: усти ёпик савдосотиқ жойи, яъни бозорнинг марказий, расталар кесишган жойи; умуман, савдосотиқ жойи.

булган кувноқлик, қумга тушган томчи каби, бирданига йўқ бўлди; унинг жиддийлашган кўзларига энди ташвиш кўлангалари чўккан эди.

– На унимиз бор, на гуручимиз. Яна нонқокига чақирамизми? – деди қиз. Онанинг жавобини кутиб ўтирмасдан, ўртанган бир овоз билан илова қилди: – йўқчиликдан қутулар кун бормикин?..

– Койима, қизим, – деди она, – ўртоғингни курук жўнатмайсан. Ош-сувинга етгулигини эплаймиз.

Зеби кўзларини кенг очиб қаради:

– Рост айтасизми?

Қурвонбиби рўмолининг учидан бояги тангаларни олиб, кизига узатаркан, овини йиқитган мерган сингари, кўнгли севинч билан тўлгани ҳолда:

– Мана, болам, кўрпа қавигидан пул тегди! – деди. Зеби икки кўлини онасининг бўйнига ташлади; она унинг сочларини икки-уч марта юмшоқ-юмшоқ силагандан кейин, оғзини у сочларнинг ўртасига қўйди. Шундай қилиб, икки аламзада кўнгил жуда қисқа бўлган қувончларга берилдилар...

* * *

Фақат бу тўрт девор орасига кирадиган қувончлари ўткинчининг назаридай бир нафасга кириб чиқадилар. Уларнинг кирганини зўрға пайқаганлар чиққанини пайқаёлмай қоладилар.

Ўша тўрт девор ичида туғилиб ўсган, ўша тўрт деворнинг тунд назарларидан бошқа ҳеч нарса кўрмаган ва унга кўникиб қолган бечоралар ўз ҳолларининг мунча фожиаларини пайқай олармидилар? Ҳар қандай қувонччи ўзларининг ўша тор дунёларидан ахтармоққа мажбур бўлган шўрликлар ташқаридан адашиб кириб

қолган орийт қувончларига ишониб, кўнгил кўярмидилар?..

Одатда хуфтон ўтар-ўтмас ётоғига кириб, илк сахар уйқудан уйғонадиган Зеби отасининг келиш-келмасини билиб, шундан кейин хотиржам ухламоқ учун анчагача онаси билан гаплашиб ўтирди. Улар иккаласи топган-тутган гапларини бир-бирларига айтишиб, уч чойнак чойни тамомладилар. Бутун эл бир уйқуни уриб бўлганда ҳам сўфидан дарак бўлмаганидан кейин она-бола унинг Эшон бобо билан бирга бирор жойга кетганига ҳукм қилдилар. Зеби эртага ўртоқжонини чакиртирадиган бўлиб, ширин хаёллар билан уйқуга кетди.

Бир томондан, жуда кеч ётиб, иккинчи томондан, ниҳоят даражада тотли тушлар билан кўп роҳат ухлаганлигидан у эртаси куни одатдагидан анча кеч уйғонди. Уйқудан кўзини очиб, теварак-атрофга қарагач, ташқари эшикнинг карракдай очилиб турганига кўзи тушди. Демак, сўфи қайтган эди. Ўзининг бу қадар қаттиқ ухлаганига ҳайрон бўлди. Отаси одатда дарвозани жуда қаттиқ тарақлатарди. Ичкаридан «лаббай» деб жавоб берилгандан кейин то биров чиқиб дарвозани очгунча, баджахл сўфи бардош қилолмас, қўлидаги таёк билан зўр бериб дарвозани саварди... Демак, бутун шу тарақ-туруқни эшитмаган Зебининг ўлгудай қотиб ухлагани маълум бўларди. Энди Салтанатхонни чақириш ҳаваси елларга учди... Энди яна ҳафталарча сўфининг боши уйдаги ёстиқдан кўтарилмайди. Энди яна қанчагача ёш қизнинг гулдек умри ҳовуз бўйида игна санчиб ўтади.

Ўрнидан туриб, бет-кўзини ювди, ўчоққа ўт ёкиб, чойдишни қўйди, сўнгра ташқари эшикни ёпиб қўйиб, секингина уй томонга борди. Бир жуфт дарпарда ёпик

булганидан уйнинг ичи бироз қоронғи эди. Астагина кулоқ берди: бировнинг хўрсиниб йиғлагани эшитиларди. Яна ҳам қунт қилиб тинглади. Йиғлаган онаси эди.

Кўнгли шув этиб кетди. Бироздан сўнг сўфининг гудурлагани эшитилди:

– Хотин кишини йиғлашга ҳақ қилган худо... Йиғлай бер!

Шундан сўнг уй ичида оғир бир жимлик чўқди. Қурвонбибининг йиғиси хўрсиниш даражасига тушиб қолди. Кейинча у ҳам жимиб кетди.

Узоқ жимликдан сўнг сўфининг оғир бир томоқ қиргани эшитилди. Сўнгра у одатдаги амирона овози билан:

– Қани, бўл, чойингни бер! – деди. Кампир эзилиб мулойимлашган овоз билан:

– Шу ерга берайми ё эшикка чиқасизми? – деб сўради.

Сўфи яна ўша дағал овоз билан:

– Дим уйда нима бор! – деб кичқирди.

Онаси ташқарига чиққач, Зеби бориб унинг бўйнига осилди. Қурвонбибининг кўзлари қизариб, қовоқлари кўкарган эди.

– Нимага йиғладингиз, ойи? – деб сўради Зеби. Онаси дарҳол жавоб беролмасдан бироз ўйланиб тургач:

– Ҳеч... – деб кўйди.

Жавобнинг бирданига берилмагани, сўнгра бу «ҳеч» деган маънисиз жавоб Зебининг ташвишга тушган кўнглини баттар ташвишлантирди.

– У нима деганингиз? Бекорга йиғлайдими киши? – деди у.

Қурвонбиби яна жим қолди.

– Ойи, бир ёмон гап борга ўхшайди. Мендан яшириб ётисиз! – деди Зеби.

Унинг кўнглидаги ташвиш энди тилга, овозига ўтган эди.

Она энди бу сафар боласини қондиргундай жавоб бермоққа мажбур бўлганини пайқади. Фақат нима дейишини билмас эди.

– Сўраб нима қиласан, болам? Отангнинг феълини биласан-ку, бекордан бекорга мени ғазаблаб ўтирибди...

– Нима дейди, ахир?

– Нима дерди? Бошимни олиб, бир ерга кетаман, дейди... тўйдим сенлардан, дейди...

Зеби онасининг бу гапларига ишониб, кўнгли анча тинчиган бўлса-да, онанинг ўзи ўз оғзидан чиққан бу ёлғонларга ишонолмас, «ўзим ишонмаган нарсага қизим бечорани қандай ишонтираман», деб ўйларди...

– Отамнинг шунақа хулқи бор, – деди Зеби. – Баъзи-баъзида феъли айниса, «кетаман»га тушади. Қўйинг, хафа бўлманг. Эрта-индин босилиб қолади. Илгари қилмаган бўлсайкин...

Зебининг бу муҳокамаси онанинг кўнглини дарров тинчитди. Қизининг бу сўзларида ва у сўзларни айтган вақтидаги овозида ёш болаларда бўладиган бир соддалик кўринарди. Қиз бечора ҳали кўп содда! У онасининг оғзидан нима чиқса, дарров ишонади! Фақат она бечора ўз қизини қанчагача алдаб юра олади? Қизнинг бу соддалиги қанчагача давом этади? Бу алдашлар эртаиндин очик ҳақиқатлар қошида чилпарча бўлиб синмайдиларми? У вақтда алдамоқ учун сўз топиладими? Ёш қизнинг «қарс» эта ёрилиши мумкин бўлган кўнгли шишасини ямаш учун онанинг тадбир сандиғида ҳеч нарса топиладими? Содда қиз тил учида айтилган бир-

икки оғиз гап билан тинчланиб, сўрига жой қилгали чиққан вақтида айвоннинг бир чеккасида ўрнидан жи-
лолмай қолган онанинг кўнглида шу ташвиш ва шу ан-
дишалар айланарди. Кейинча қизнинг тамом тинчлан-
ганини кўргач, Қурвонбиби ҳам изтироблардан енгил-
лангандай бўлди. Сўрига келиб, тайёр дастурхонга
ўтиргач, Зебининг пешонасидан ўпиб-ўпиб қўйди.

Отасини нонуштага чақирмоқ учун кирган Зебига
Раззоқ сўфи нимагадир:

– Чойингни ҳовлига чиқиб ич! – деб буюрди.

Бу буйруққа на она эътироз қилди ва на қиз. Ай-
никса, Зеби бутун бу нарсаларни отасининг феъли ай-
ниганидан кўрарди. Онасининг кўзларида шунча изти-
роблар қайнаб тошгани ҳолда ёш қизнинг содда кўнгли
уларни кўролмас эди. Онанинг кўнгли сир беркитиш
орқасида ғашидан ёрилай деганда, қизнинг кўнгли дам
Ўлмасжонни, дам Салтанатхонни эркалатиб ўйнарди.
Ҳовуз бўйида яна ўша қўшиқ, яна ўша ёқимли овоз
сувларнинг жим-жимаси устида йўрғаларди. Яна ўша
кашталарнинг, яна ўша кулар юзли ипаклари иланг-
биланг чизик устидан бориб, кунгираларнинг шаклини
кавартирарди. Яна ўша девордан яна ўша аравакаш
бола мўралаб, ёш қизнинг мунгли қўшиғини бўларди...

Бир кун эрталаб иккита қўй билан бир арава ун-
гуруч келиб киргандан кейин онасининг андишалик
кўзларига қарамасданок, тунов кунги кўз ёшларнинг
маъносига тушунди. Ёш қизнинг кўнгил шишасига бир
тош келиб теккан каби бўлди...

Нонуштадан биров кейин қўйлар келган бўлса,
тушга етмасданок қассоб тайёр бўлди ва Раззоқ сўфи
этагини белига кистириб, енгларини шимариб ташқа-
рига жомларни, саватларни ташимоққа бошлади. Қўй-

ларнинг коп-кора конлари ерларни бўямасдан туриб, ташқари томондан хурсанд овозларнинг:

– Тўй куллуқ бўлсин, сўфи!

– Жуда соз бўлибди!

– Бундай давлатни кам бандасига беради худо! – деган хушомадлари кўтарилди.

Энди онага қўшилиб қиз йиғлар, қизга қўшилиб она йиғларди. Буларнинг йиғилари кучайган сари ташқари томондан келаётган хушомадлар ҳам кучаяр, бутун маҳалла-қўй Раззоқ сўфининг бахтини олқишлаб, чапак чаларди!

* * *

Ўртароқ бир хонадоннинг орзу-ҳавасли каттакон тўйидан ҳашаматлироқ бўлиб ўтган фотиҳа тўйидан кейин Қурвонбибининг кўзларида йиғлайдиган ёш ҳам қолмаган эди. Зебининг кўз ёшлари сира тинмади. Бу орада Салтанатхон икки марта келиб кетди. Қумрихон келди, бошқа ўртоқлари келишди, ҳар йўл билан Зебининг кўнглини олишга, уни юпатишга уриндилар. Бўлмади! Кўз ёшлари ариқнинг сувидай ўзлари келиб, ўзлари қуюлардилар. Илгарироқ кунда юз марта қизини юпатган, унинг кўз ёшларини енглари билан артган она энди у ёшларга кўникиб қолган, индамасдан ўз ишига машғул бўлар, тўй ҳозирликларини кўрарди.

Ҳар ҳафтада бир келадиган қўй, ун-гуручни ташимоқдан Раззоқ сўфининг қўллари қабарди... Тоза гуручлар билан бўрдоқи қўйларнинг паловларини емоқдан қуюқ ёғлар меъдасига урди... Ёғлиқ қўллари арта бермоқдан унинг эски бедана маҳсиси ойнадай ялтираб кетди. Бутун буларнинг орқасида она билан боланинг қайноқ кўз ёшлари қуйиларди. Бутун бу ноз-неъматлар

ёш қизнинг кўнгил шишасини синдириш баҳосига тушган эди. Фақат сўфи кўнгилдан ва унинг нозик шишасидан бир нарсанга англайдиган одам бўлмаганлигидан бу каттақон ишнинг оқибатини ҳаёл қилган вақтларида «келаси йилга (иншоолло!) ҳажга кетиш насиб бўлади», деган умидлар билан хурсанд бўларди...

Биринчи марта қўй келган кундан бери бутунлай эсидан оғиб қолган Қурвонбиби фотиҳа тўйидан кейин бироз ўзига келган эди. Бора-бора Зебининг кўз ёшлари ҳам қуриди. У ҳам худди суратдай жонсизгина судралиб юра бошлади. Бурунгидай онасининг ҳеч бир сўзини қайтармас, нима деса, оғзидан чиққан ҳамон бажарарди. Эс-хуши ўзида бўлмаган бу жонсиз суратнинг ёғочдай қотиб қолган қўллари ва бармоқлари ила рўзгор ишларини яна бурунгидай пухта бажаришлари – онанинг қуриган кўзларини ҳам яна ёш билан тўлғазиб юборарди. Зебининг оғзидан на бир оғиз сўз чиқар, на бир байт кўшиқ, на бир оҳ-воҳ. Бу ҳол онанинг изтиробини беш баттар оширарди. «Бу кетишда, қизим шўрлик, тўйга етармикан, йўқмикан?» деган ҳаёллар онанинг бағрини тилардилар.

Эшоннинг чақиртириб кетган кунининг эртасига Раззоқ сўфи уйига қайтиб келганидан кейин – «Қизингнинг мингбошига бериб келдим, тараддудингнинг қил!» деган, шундан сўнг Қурвонбиби йиғлашга бошлаган, уни Зеби юпатган, шу билан иш фотиҳа тўйига бориб етган эди. Бу орада анчагина вақт ўтса ҳам Қурвонбиби ўз эридан – илгари рад қилган мингбошига кейинча розилик беришининг сабабларини сўрамади. Гапнинг ростини, юрагини бетлаб сўролмади. Илгари Зеби ўз отасидан қандай кўрқиб қочган бўлса, энди Қурвонбиби ҳам ўз эридан шунча ўзини четга тортарди. Зебининг ҳали-

ги аҳволи кўнглига ташвиш солганидан кейин чидаёлмади; бир кун Зебининг йўқ вақтини топиб туриб, эрига сўз очди:

– Бошим гангиб, ҳеч нарса деёлмай ётибман...

– Ҳа, нима демоқчисан, Фитна? – Сўфи аввалгидай курук ва совук гапирарди.

Қурвонбиби хўрсинганидан бирозгача нафаси бўғзига тикилиб, гапиролмай турди. Кейин нафасини бироз ўнглаб, яна боягидай хўрсиниш овози билан бўлиб-бўлиб сўзлади:

– Бу нима қилганингиз? Бу...

– Ҳа, нима қилибман, баччағар?

– Илгари... мингбоши ўлгурга... бермайман, деб келиб эдингиз... қўрсайиб... мақтаниб гапириб эдингиз... «Бенамозга... қиз йўқ!» деган эдингиз... Қани у қўрсайишлар? Нима бўлди? Туппа-тузук сўфи одам бир бенамоз, бир бўзахўрга қиз бериб ўтирибсиз?

– Бераман нима бўпти, баччағар? Ўз қизим...

– Ўз қизингиз-ку. Тенгини топиб беринг-да... Эшонбувамнинг ман қилмаганларига ҳайронман. Ҳа... ҳа...

Шу ерга келганда, Қурвонбиби бироз дадилланиб, овозини кўтара тушди. Гўё Эшон бобо томонида бўлиб, Раззоқ сўфига қарши чиқажак эди:

– Ҳа... ҳа... энди билдим! Бу гапдан, валлоҳи аълам, Эшон буванинг хабарлари йўқ! Бўлмаса, сизнинг бу беҳуда ишингизни қилдиртирмас эдилар.

У ёқда сўфи аччиғи келиб, бақириш ўрнига, бир нарсадан хурсанд бўлгандай, мийиғида кулиб турарди.

Қурвонбиби давом этди. Унинг овози яна ҳам кўтарила тушган эди.

– Шошманг! Эшон бувамга бориб дод дейман! Ори рост, бир бўлган ишни энди буздириш мумкин эмас-ку-

я, ишқилиб, сиздан дод деб бир кўнглимни бўшатмасам бўлмайди...

– Э аблах, Фитна!– деди сўфи кулиб туриб. – Эсинг йўқлиги шу-да! Шу-да эси пастлигинг! Шу-да хотинлигинг!

Қурвонбибининг аччиги келди:

– «Эчкига ўлим, қассобга ёғ!» Мен ўлолмай гарангман, сиз ҳадеб куласиз. Ҳа, Эшон бувамга айтолмайманми?

– Ҳа, айт! Айт бориб! – деди сўфи яна кулиб туриб. – Аблахлигингни пиримизга ҳам кўрсат, Фитна!

– Оббо, ақлли-ей! Шошманг, ҳали! Эшон бувам ғаблагандан кейин эсингиз киради. Ҳали ёғлиқ паловлар билан мастсиз!

Сўфи кулишдан тўхтаб, жиддийлашди.

– Бас, дейман, аҳмоқ, бўлди! – деб кичқирди у. – Ҳеч нарсадан хабаринг йўқ, валақлай берасанми? Мингбошига бергин, деб қистаб юриб, мени кўндирган Эшон буваминг ўзлари бўлса, нима дейсан?

Қурвонбиби ихтиёрсиз:

– Вой, ўла қолай! – деб бақирди. – Эшон бувам ўзлари бошми ҳали? Вой, шўрим курсин-ей!

Бечора кампир бошларига муштларди.

– Муштла бошингни, Фитна! – деди сўфи яна ўша жиддият билан. – Кўпроқ муштла, ёр ўша эси паст бошни!..

Иккаласи ҳам жим бўлишди. Сўфи ҳамон ўша жиддият билан бир нукқага тикилган, Қурвонбиби энди бироз ўзини тўхтата бошлаган эди. У оддий ва тинч овоз билан сўради:

– Эшон бувам қистаган бўлсалар, қаттиқ турсангиз, бўлмасмиди?

Фақат кампирнинг бу сўзларида энди тақдирга тан бериш унлари бор эди. Бу унни сўфи ҳам пайқади. У бугун нечундир биров юмшара тушган, хотини олдида ўзини окламокка тиришгандай кўринарди.

– Ҳовликмай гапирсанг-чи, Фитна... Дунёни бузасан...– деди у. – Мен кўп олишдим. «Бенамозга қиз бермайман!» дедим. «Сен бизнинг минг йил ибодатимиз-у уларнинг бир кунлик хизматлари – баб-баробар! Минг-боши қанча мўмин-мусулмонларнинг ҳожатини чиқаради, қанча аламзаданинг додига етади! Қанча ўғри, кисавур, кароқчининг жазосини беради! Қанча ноҳақ бўлган ишларни ҳаққа қарор топқизади. Ибодат ҳам ибодат, мўмин-мусулмонга хизмат ҳам ибодат! Балки, бу кейингиси – аъло!» дедилар. Нима дейин? Нима деб бўлади? Мен оми бўлсам, саводим бўлмаса, оқ-қорани танимасам, у киши мулла бўлса, забардаст бўлса, худонинг буйруғини тушунса, шариатни, тариқатни сувдай билса... Нима дейман?

Сўфининг ўз хотинига астойдил куйиб-ёниб ўз қилмишларидан бунча дур-у дароз¹ ҳисоб бериб ўтириши – мана шу эди. Буни Қурвонбиби тегишинча тақдир қила билди. Эрига иссиқ назар билан қараб, унинг аҳволига энди бир даража ачина бошлади. Шу учун анча оғирлик ва босинқилик билан:

– Мен-ку ҳеч нарса демас эдим, – деди у, – мана бу қизингиз худди бир суратга айланиб қолди... Кўркиб ётибман...

– Ўртоқларини чақиртир, Фитна... Ўйин-кулги қилишсин... У тарафдан мен ҳам тўйни тезлатай... Тезроқ бериб қутулайлик.

– Салтанатхон ўртоғини ўзи ҳам чақирмоқчи бўлиб

¹ Дур-дароз, дур-у дароз (форсча) – узундан узок, узун, кўп сўзли; ортиқча, чўзик.

туриб эди, – деди кампир. – Сиз уйда бўлганингиз учун.

– Мен хонакога кетаман. Чакиртира берсин. Ун-
гуруч бўлса сероб... Пул ҳам бор, орзу-хавас қиламан,
деса, мана пул. Бозордан олдирсин. Кўнгли хоҳлагани-
ни қилсин!

Шу сўзларни айта туриб, ёнидан битта ўн сўмлик
янги қоғоз олди, уни бармоқлари орасида увиб, шир-
шираган овоз чиқарди, ундан кейин юзларида шу чоқ-
қача ҳеч бир кўрилмаган болаларча кувониш билан
кампирга узатди.

Кампир умрида кўрмаган ўнталикининг нақшларига
қараркан, шу нақш сингари жонсиз бўлиб қолган
шўрлик қизини кўз олдига келтирди-да, кўзларига их-
тиёрсиз ёш олиб юборди...

IX БОБ.

Зебини тушириб келиш учун шаҳарга борган хотинлар, уларнинг ўз тиллари билан айтсак, «қудалар», бошларида Пошшахонга ўхшаган эслик ва айёр бир жувон турганига қарамасдан, негадир кичкина миттини назардан қочирдилар. «Кичкина митти, хон хўжани йиқитди», дейди ўзбек мақоли. Қудалар қофиласи¹ шаҳарга жўнаркан, Умринисабибини аравадан ўз қўли билан тушириб юборган ва унга қараб, «агар тўйда ё тўйдан кейин мен сизни уйда кўргундай бўлсам, мингбоши додҳога айтиб авақтага жўнатдираман!» деган Пошшахон Умринисабибининг қизини ё кўрмади, ё кўрса ҳам назарига илмади. Пошшахоннинг қўйган қизлари, яъни унинг ўз «одамлари» шаҳарнинг ўзида, йўлда ва ҳар ерда Зеби билан бирга бўлишиб, фаришта қиёфасидаги шайтон каби, унинг ичига кириб, пистоки таъзимлар ва серхушомад гаплар билан унинг кўнглини овлаб, мингбоши додҳога уни «иситтираркан», ўзларининг муваффақиятларидан ҳеч бир шак-шубҳа қилмасдилар. Тезда-тезда уларни чақириб, таълимот бериб турган Пошшахон ўз одамларининг маърузаларини эшитгандан кейин, боз устига ўзи ҳам чимилдиқ кетига ўтиб, Зеби билан жонажон ўртоқдай гаплашгандан сўнг, «қизнинг муқоваматини синдирдим, ўжарлигини енгдим!» деб ўйларди. Ўзига кўп бино қўйганларнинг алданиши ёмон бўлади! Икки қиз ва бир жувоннинг бутун меҳнатларини Умринисабибининг кичкина миттиси бир неча оғиз гап билан ювиб ташлашга жуда осон муваффақ бўлди. Умринисабибини ишга солиб қўйиб, ўзи ал-

¹ Қофила (арабча) – қарвон; кишилар, йўловчилар сафи, катори, гуруҳи. Сафардаги кишилар тўдаси; қарвон.

лакайларда тажанглигидан кокилини юлиб юрган Султонхон энди шайтон кулиши билан кулиб, қўли толгунча чапак чалса бўлади. Унинг кўнгли олдиндан сезиш йўли билан бир нарса сезган бўлса, ҳали ҳам жиртак чалиб кулаётгандир. Ким билади!

Шаҳарда бир неча минут, қишлоқда мингбошиникида ундан ҳам озроқ холи фурсат топиб, Кичкина митти Зебига айтиладиган ҳамма гапни айтиб олди. Мингбошини шундай тасвир қилдики, энди унинг ўрнига – куёв ролида – бир дев кириб келса, Зеби «жон!» дерди. Бунинг устига, «бечора Султонхоннинг маъсум кўз ёшлари», «икки иттифоқчи» (Хадичахон ва Пошшахон) - нинг минг бир «ҳийлалари» ҳам (Хотинлар ўзлари худди шу шаклда – «ҳила-а» деб гапирадилар) ёш ва маъсум бир қизнинг самимий тили билан бир-бир баён қилинди. Шу учун тўйга яқин ва тўй кунларида ўз ўртоқлари билан кулиб гаплашган, Пошшахоннинг одамларига эса қиёматлик дўстлардай муомала қилиб, уларга «ғалаба» ғурурини берган Зеби қишлоққа жўнар кунни бирданига ўзгариб, ёнига ўз онасидан бошқа ҳеч кимни киргизмай, бирданига бурунги қуруқ «сурат» шаклига киргач, «иттифоқчилар» шошилиб қолдилар. Зеби ўзи учун ажратилган катта уйга кириб, ипак чимилдиқнинг кетига ўтган вақтида «иккала иттифоқчи» тўйчи хотинларни ҳам унутиб, дастурхон ва ош-сув масалаларини ҳам бировларга топшириб, ўзлари Пошшахоннинг уйига чекилдилар ва бу ўзгаришнинг сабабини текшириб, чорасини ахтармоққа бошладилар, кўп ўйладилар, кўп режаларни чизиб кўрдилар... фақат, шу кичкина митти ҳеч бирисининг эсига келмади. Шу учун ўзгаришнинг сабаби билинмади!

Улар бир чора топишдан ҳам ожиз эдилар, шу қал-

тис пайтда акллари ҳеч нарсани олмасди. Бир тарафдан, куёвнинг кирар вақти яқин, иккинчи тарафдан, ҳовли юзи тўла хотин-халаж, бола-чақа, етти иклимдан одам бор, шовқин-сурон, қий-чув, мия айнайди... мия айнайди, холос! Бир кучли овоз бўлса-ю, ҳовлига чикиб ўқирса ва хотин-халаж бир нафасгина жим бўлса... Булар ўйлаб, бир фикр чиқарсалар!

Ҳолбуки, хотин-халажнинг қий-чуви авж олаётир.

– Шошманг, нима гап? – деди бирданига Пошшахон.

Дарҳақиқат, ташқарида хотин-халажнинг умумий хори бошланган эди. Ҳовлидаги хотинлар ҳаммаси бирдан алланима деб бир сўзни такрорлаб, шовқин солардилар. Булар ҳам бирин-кетин ҳовлига чиқишди.

Кичкинагина бир воқеа бўлиб ўтган эди.

Зеби каттакон уйнинг тўғрисида, очик дераза ёнидаги бурчақда, чимилдиқ кетида онаси билан бирга ўтирарди. Унча бесаранжом бўлгани ҳам кўрилмасди. Ҳатто хотинларнинг кизикроқ гапларини эшитса, кулиб кўярди... Ҳовлида деразанинг тагтинасида турган иккита хотин – ким эканликлари номаълум! – тик ҳолда ўзаро гаплашиб туриб, гапни мингбоши додҳо ва Зеби тўғрисида кўчирдилар. Зеби уларнинг суҳбатларини юраги ўйнаб туриб тинглар ва онаси суҳбатга моне бўлмоқ истаса, йўл қўймасди. Иккала хотин овозларини пича кўтара тушиб, хотинлар қий-чуви орасида суҳбатда бемалол давом этдилар, Зебининг кулоғи ҳам гўё деразага осилиб қолди.

– Қизингиз етилиб қолди, мингбоши додҳога бермайсизми? – деди уларнинг биттаси овозини кўтара тушиб.

Яна бири овозини анча баланд чиқариб, бундай де-

ди:

– Буватаваккал адирида одам сонидай йўғон илонлар бўлар эмиш. Шуларга берсам бўлмайдими!..

Зеби, «ох» деб кичқирди-да, онасининг кучоғига йиқилди. Хотинлар чувиллашиб, чимилдиққа томон югурдилар. «Вой, нима бўлди? Вой, нима бўлди? Вой, ўла қолай! Вой, шўрим!» Овозлари ҳар тарафдан юксалди. Чимилдиқ атрофини куршаб, «вой, нима бўлди?» деган хотинлар орасида ҳалиги иккови ҳам бор эди...

Бироздан сўнг улар иккови орадан йўқ бўлишди. Уларнинг келиб келмаганини ҳеч ким билмайди. Шунча кўп хотин-халаж орасида иккита хотинга сон борми?

Пошшахон билан Хадичахон воқеани суриштириб кўрдилар. Ҳар оғиздан ҳар хил гап чиқарди. «Аллаким келинга эшиттириб куёвни ёмонлади», деганлар бўлди. «Ўз қулоғим билан эшитдим», деганлар бўлди. Фақат уйдаги хотинлар – «Ташқаридагилар гапирди!» дедилар, ташқаридагилар ичкаридагиларни айбладилар...

Зеби кўзларини мўлтиратиб, қўли кўксида, бедармон ётарди.

Оғзини очиб бир сўз демас, саволларга жавоб бермас, ёнига кирган Энахонни ҳам танимасди. Ранги пахтадек оқарган, ковоклари буришта учиб тушарди.

Пошшахон Умринисабибининг эшигига кулф солдириб қўйиб, «иттифоқчиси» билан яна кенгашгали кирди. Бу сафар кенгаш жуда калта бўлди. Чунки вақт нозик, тезроқ чора кўриш лозим, куёв кирадиган вақт бўлган эди.

– Куёвингизни бугунча киргизмай турсак, – деди Пошшахон. – Эртага Зебихонни алдаб-сулдаб йўлга солардик... Кейин, олиб кириб қўйсак, ундан нарисини эркак киши ўзи эплаб оларди...

– А-в-в...– деди Хадичахон. – Кошки, эп деган на-
са бўлса куёвда...

– Униси ростку-я... Ҳар қалай, эртагача худо пош-
шо, эгам...

Бугуннинг маслаҳатидан келинг.

– Ҳалиги маслаҳатингиз дуруст... Бугунча турса
турсин, ўлмас...

– Ўлмайдӣ, албатта... Пешонасидан кўрсин... Иш-
қилиб, Султонхоннинг ошиғи олчи!

– Нимасини айтасиз. Умриниса фитна етказгандир
бу чокқа...

– Қўяди дейсизми? Эрта қачон...

– Жиртак чаляпти, десангиз-чи, яшшамагур...

Иккаласи ҳам бир нафас жим қолишди.

– Маслаҳат ҳалиги бўлдимӣ? – деди яна Пошша-
хон. – Бугунча кирмай турадимӣ? Яхши маслаҳат.

– Бошқа иложи ҳам йўқ. Аммо у ўжар куёвни ким
кўндиради бунга?

– Ғалати экансиз? Ким кўндиради? Мирёкуб
акангиз-да.

– Ўзингизнинг акангиз...

– Ҳаммамизнинг акамиз...

– Чақириб айтинг, бўлмаса.

– Йўқ, сиз каттасиз, сиз айтинг! Мен яқин йўламай-
ман!

Хадичахон Мирёкубни чақириб гаплашгали ташқа-
ри эшик олдига чиқди. Пошшахон Зебидан хабар олга-
ли югурди.

* * *

Султонхон, тўйга бир неча кун қолганда, онасини-
кига кетган эди. Кетаркан кимдан сўраб – ижозат олиб
кегишини билолмади.

Сўраганда, кимдан ҳам сўрайди? Мингбошининг онаси ролида ҳозир Хадичахон. Унга кириб ялинадими? Ё Пошшахонга таъзим қилиб, ундан сўрайдими? Улар нима дейдилар? Тил учида «Вой, айланай, вой, ўргулай» қилсалар ҳам, кўнгилларида «Ўла, ўлганинг яхши! Алам қилдими? Қочгинг келдими? Қоч, орқангга қарамай қоч, кавишингни қўлтиқлаб қоч!» демайдиларми? Мингбошидан сўраш керак эди, албатта. Унинг олдидан ўтмай бўлмайди. У – эр, эр – подшо, хотиннинг инон-ихтиёри ўшанинг қўлида. Фақат шу топда мингбошининг кўзига оқ-қора кўринмайди. Мингбоши шу кунларда ўз соясидан ҳам беҳабар. Беш-олти ой бурун бор эди унинг Султонхони. Энди йўк! Бир йил бурун унча-мунча «Султоним» деб турарди мингбоши. Тез-тез бунинг ёнида бўларди. Бу даргоҳга эрта баҳорда Зебининг қадами теккандан бери Султонхон бутунлай нест-нобуд бўлди. Кечаги ботган куёшдай... унутилди!

Паранжасини ёпинди, Умринисабибининг дарчасига яқинлашганда, бирдан тўхтади ва орқасига қайтиб, Хадичахоннинг уйига томон йўналди.

– Мен ойимларникига кетяпман. Уч-тўрт кун айла-ниб, кўнглимни ёзиб келай...

Хадичахон «ҳа, майли», деб қўя қолса нима бўларди? Жуда чидамай кетса – индамасин эди, бунга қараб мийиғида бир кулсин эди – шу ҳам етиб ортарди. Йўк! Пошша афсунчининг бу ўргатма илони бир марта нишини ботириб олмаса, бўладими?

– Вой, бу нима қилганингиз, Султонхон? Шундай яхши тўйлар бўляпти...

Тили зўрға-зўрға калдираб:

– Тўйгача... келаман... – дея олди Султонхон. Умри-

нисабибининг дарчасидан ҳатлар-ҳатламас ҳўнгурак отиб, йўглаб юборган эди.

У ерда кўп ўтирмади. Бироз ҳасратларини айтиб, кўнглини бўшатгандан кейин, Кичкина миттидан фойдаланиш тўғрисида бир-иккита маслаҳат кўрсатиб, онасиникига кетди. Шу бўйича тўй куни ҳам қайтиб келгани йўқ.

Янги келин келган куннинг эртасига – худди нонушта чоғида Умринисабиби етиб борди. Ўпкаси оғзига тикилиб, ўлгудай ҳаллослаб туриб, кутилмаган ютуқлардан гапирди. Кичкина миттининг катта ишлари, айниқса дераза олдида томоша берган икки хотиннинг ўйинлари ўлган Султонхонни тиргизди. Унинг беҳоллик ва уйкусизликдан юмилган кўзларини қайта бошдан очирди. Умринисабибининг буришган терибли бармоқларида янги узуклар ялтиради! Иккаласи бир-бирини кучоқлаб, ширин-ширин нашъага ботдилар.

– Йўқ, хола, ҳали эрта! Эрта ҳали...

– Нима демоқчисиз, айланай?

– Маъракани йўғиштиришга ҳали вақт эрта.

– Нима қилайлик, айланай? Мени у эшикка қадам бостиришмайди. Қизим кириб юриб эди, ҳалиги иккала хотиннинг ишидан кейин ўртадаги эшикка қулф солдилар.

– Йўқ, хола! Йўл топилади, топиш керак.

– Хўп, айланай, топамиз.

– Топамиз!.. Топамиз... топамиз... топамиз... Ақли бошқа жойда бўлгани ҳолда Султонхон ҳадеб шу бир сўзни такрорларди. Бирдан сўраб қолди:

– Энахон қаерда? Уни киргизишадими?

– У ҳаммавақт Зебининг ёнида.

– Бўлмаса, ўша билан гаплашинг. Бугуноқ гапла-

шинг. Ҳозир бориб гаплашинг.

– Ҳозир жўнайман бўлмаса.

– Менга қаранг!

Икки қўли билан Умринисабибининг икки елкасига ёпишди. Юзини унинг юзига яқин олиб борди.

– Менга қаранг, холажон! Энахон Зебига дўст. Чинакам дўст. Мингбошига хотин бўлишини ҳеч хоҳлаган эмас. Ҳали ҳам хоҳламайди. Қўрқмасдан, очик гаплаша беринг. Гапдан гап чиқади. Гапдан маслаҳат чиқади!

Умринисабиби каттакон белбоғини ун-гуруч билан тўлғазиб, дарров йўлга чиқди.

Энахонларникига бориб кирган вақтида Энахонларнинг бутун оиласи ёйилган қопнинг теграсида жугари уқалаб ўтирардилар.

– Айланай, Энахон. Шошилиб турибман. Сизга икки оғиз гапим бор эди.

Иккаласи бирга ҳовлига ўтдилар. Ариқ бўйига ўтиришган ҳамон Умринисабиби гап бошлади:

– Зебихоннинг аҳволи қалай, айланай? Жиндак гапириб беринг, ҳеч нарса билолмай, юрагимиз эзилиб кетди. Кўзимнинг қорачўгидай яхши кўрардим.

– Уни яхши кўрмаган ким бор, холажон? Ҳамма яхши кўради. Яхши кўриш бошқа экан-у, толе бошқа экан.

– Нимасини айтасиз, айланай? Етти ухлаб, бир тушига кирмаган кунларни кўрди шўрлик...

Бироз тўхталди. Рўмолчасини ариққа солиб ҳўлланган юзини бир қур артиб олди.

– Куйиб кетдим, айланай... Бир жойда ўтиролмайман... Қизим Баҳридан сўрайман, бир оғиз гапни эплаб гапиролмайди. Кеча кечаси ўша ердайди. Шаҳарга ҳам бирга бориб эди. Гап сўрасам, худди тили йўқ соқовдай «и, и...» қилади, холос... Юрагим «тарс» эта ёрилгундай

бўлди. Шундан кейин бу ерга чопиб келдим, айланай.

Содда Энахон бу ёлгонларнинг ҳаммасига астойдил ишонарди.

– Зебихон энди пича дуруст, – деди у. – Кеча кечаси куёв киришга яқин аллакимдан бир ёмон гап эшитиб...

У шошилмасдан ҳамма бўлган гапларни айтиб берди. Бу гаплар ҳаммаси Умринисабибига маълум бўлса-да, эшитмаган одамдай бирушта «вой, товба! Вой, ўлақолай! Вой, шўрлик! Шунақами?» деб турди.

– Энди ҳамма ҳайрон, холажон... Бугун кечаси нима бўларикин? Куёв кирмай туриб, бу шунақа қилади. Куёв кирганда нима бўлар экан?

– Шуни айтаман, айланай!

– Мен ҳеч чиққим йўқ ўша томонга. Чиқмасак, оқибатдан эмас. Бизни деб келиб тузокқа тушди шўрлик. Менга шундай кўзларини мўлтиратиб қараса, юрагим «жиғғ!» этиб кетади...

– Рост, айланай, рост... Ҳамма деганларингиз рост...

– Бу ишни қилган кундош ўлгурлар, энди ўзлари ҳам ҳайрон...

– Яшшамагурлар...

– Султонхон бўлса, у ёқда жиртак¹ чалапти.

– Яшшамагур...

– Азайимхонларга катта-катта сарф қиляпти, дейди... Отаси бой эмасми? Онасида ҳам бисот катта эмиш...

– Яшшамагурлар...

– Бир ўйлаганда, у бечорада ҳам айб йўқ.

– Рост айтасиз, айланай...

– Ана у кундошларда ҳам айб йўқ.

¹ **Жиртак** – жиртак отмоқ (ёки чалмоқ) 1) гап-сўз қилмоқ; майна қилмоқ; 2) ичикоралик қилмоқ.

– Албатта, айланай...

– Кундошлик ўзи бир бало.

– Нимасини айтасиз, айланай...

Энахон оғир бир «ух» тортиб, ўрнидан турди.

– Жиндак туриб яна чиқиб, бормасам бўлмайди.

Юрагим бўлса сира бетламайди. Бу кеча нима қиламиз энди, билмадим...

– Нима қилардингиз? – деди Умринисабиби. – Додвойига қарамасдан, куёвга қўшасиз-да, айланай!

– Менга қолса, бир умр қўшмас эдим, – деди Энахон. Яна қайтиб жойига ўтирди.

Умринисабибига бор-йўғи шу гап керак эди. Дарҳол ўрнидан туриб, арикнинг у юзига ўтди ва Энахоннинг ёнгинасига ўтирди. Устозидан олган таълимини эслаб, икки қўлини унинг елкасига қўйди ва бошини ўз бошига томон тортиб туриб, кўзига маҳкам тикилгани ҳолда сўради:

– Зебихонга чинакам дўстмисиз? Йўқ, айланай. Худойимни ўртага қўйиб айтинг: астойдил дўстмисиз?

– Гумонингиз ҳам борми? Жонимни беришгача борман!

– Бўлмаса, менинг гапимга кириб, Зебихоннинг қулоғига секингина шипшитиб қўйсангиз: ҳар кун ёлғондан бўлса ҳам бир соат, ярим соат ўзидан кетиб турса...

Умринисабиби бирданига овозини пасайтирди:

– Биласизми, айланай, бу куёв шундай нарсаси, ҳар қандай хотин ўзи хоҳлаб бориб бўйнига осилмаса... ўзича ҳеч нарса қилолмайди! Ўзи ҳам қариб, дармони кетиб қолган... Нимага ҳадеб уйлана берар экан, ҳайронман.

– Пул кутуртиради! – деди Энахон.

– Рост айтасиз, айланай, давлат кутуртиради! Ум-

ринисабиби яна овозини пичирлаш даражасига туширди:

– Биласизми, айланай, оқ пошшо етти қирон билан уришаётган эмиш... Ҳамма фуқароси кирилиб тамом бўлипти... Юртида одам қолмапти. Бугун эмас, эртага мингбошиларнинг ҳаммасини урушга олиб кетармиш...

– Оғзингизга ёғ, холажон!

– Рост гап бу... Ҳакимжон айтипти... Мингбошининг мирзаси эмасми? Тил билади у... газет ўқийди...

– Сизга ким айтди?

– Бир жойдан эшитиб қолдим. Ҳакимжон бориб юрадиган жойдан. Сиз, айланай, Зебинисага сал учини чиқариб қўйсангиз бўлди. У ёғини ўзи эплайди... эслик киз... Мингбоши уришга кетдими, ҳамма қутулади унинг дастидан. Ёвлашган қирон жуда каттаймиш... Индамасдан келиб ўлдирадиган ўқи бормиш... Осмондан қанот тақиб келиб уришармиш... Мингбошингиз ўқ тегмасдан туриб йиқиладиган одам... «Урушга борасан», дедими, тамом... юраги ёрилиб ўлади!

– Илоҳим, айтганингиз келсин! – деди Энахон.

Шу пайтда Холматнинг «эна!» деб чақирган овози эшитилди.

Иккала ҳамдард ўринларидан туриб, ичкарига томон юрдилар.

Шундай қилиб, ўша кечадан бошлаб Зебининг тутқалоғи ҳар кун намозшом пайтида мунтазам тутадиган бўлди.

Х БОБ.

Мингбоши ишнинг бу равишга киришини ҳеч бир кутмаган эди. Бошқа ҳамма кишилардай у ҳам Зебининг тутқалоқларини «қизнинг нози», деб билар ва тезда ўтиб кетишига ишонарди. Шу учун кундузларини жуда бесаранжомлик билан ўтказиб, кеч кирганда, энтика-энтика ичкаридан севинчлик хабар кутарди. Беш кунгача ҳар оқшом бир хилда совуқ хабар чикиб турди: «келинчакнинг тутқалоғи тутиб қолди...» Бу беш кун ичида мингбоши, ўз икрорича, беш йиллик заҳмат тортган эди... Маҳкама ишларини Ҳакимжонга ташлаб қўйди, зотан, тўйга икки кун қолганда, ёнидаги муҳр ҳам Ҳакимжон киссасига тушганди. Мирёқуб – бир жойда бир нафас ўтиролмайдиган нарса – олти-етти кундан бери мингбоши ёнидан жилмайди. Жаҳли чикиб, тўнини тескари киймоқчи бўлган мингбошини гап билан совутади ва йўлга салади.

– Ўзингиз айтасизки, – деди Мирёқуб, – сизга «гаҳ» деганда, қўлга қўнадиган тайёргина қуш бўлса... Мунақа қўлга қўнмайдиган ёввойи қушларни овлашга ҳунарингиз йўқ экан. Шундай бўлгандан кейин тишни тишга қўйиб, чидаш керак, хўжайин!

– Чидаб-чидаб шу ерга келдим.

– Оббо-о! Уч кун ўтмай туриб-а! Шунча бардошсизликми? Ёввойи қушни аста-секин алдаб-алдаб ўргатадилар. Қўрқитсангиз, «пирр!» этиб учиб кетади.

– Учиб кета қолсин! Шу топда «бор, кет!» дегим бор.

– Эсингиз жойидами, хўжайин? Менга қаранг... бу нима гап? «Кет», десангиз, жон дейди. Шамолдай учади. Унга сизнинг «кет!» деганингиз ёввойи қушга

кафас даричасини очгандай гап. Ким армонда қолади? Уми?

Мингбоши ўйлаб қолди. Сўнгра юввошланиб, деди:

– Рост айтасан. Қариганда эснинг ҳам мазаси кетганга ўхшайди...

Мирёқуб билан Хадичахон шу беш кун орасида бир-бирларидан қочмайдиган даражага келдилар. Хадичахон уни кунда уч марта чақирса, бу уни беш марта чақирарди. Пичир-пичир гап, пичир-пичир гап... маслаҳат!

Тутқалоқ беш кун батартиб давом этганидан кейин, Мирёқуб мингбошининг жуда ёмон бўла бошлаганини пайқади. Ўзининг икки ғилдиракли сариқ фойтунини олдирди.

– Қани, юринг, хўжайин! – деди. Мингбошининг эътирози ва баҳоналарига қарамасдан, етаклаб олиб бориб, фойтунга ўтқизди ва орқаларида яроғли от қоровул, эрталаб йўлга тушдилар.

Шаҳарда мингбошини энг яхши ва обод самоварга туширди.

– Бошлаб нонушта қилинг, хўжайин, чой ичинг. Тошоша қилиб туринг. Мен тезда келаман! – деди.

Яна фойтунга ўтириб кетди.

Мингбоши қаймоқлар ва ширмон нонлар билан нонушта қиларкан, шаҳарга нима учун келганини билолмасдан боши айланарди. Ўйлади, ўйлади, охири: «Бир қалтис иш чиқиб қолганга ўхшайди. Бўлмаса бунча шошилишч келмас эдик. Бу Мирёқуб бир ишни ўйламасдан қилмайди», деган қарорга келди.

Сўнгра яна ўйлашда давом этди.

«Шу қиронларнинг бир-бири билан урушгани ёмон

булди... Кўп одам кирилди, дейди ноиб тўра. Менинг мирзам Соколов ҳам дараксиз кетди. Уч ойдан бери дараги йўқ. Юрт ҳам, самовардай аста-аста қайнаб ётибди. Бир тошади бу! Ёмон тошади лекин. Одамларнинг юзига қарасам, ўрис-мусулмон ҳаммасининг кўзи бежо... «ютаман», дейди. Қимматчилик борган сари авж оляпти. Шундай оқ пошшонинг хазинаси қокланиб қолдимикин? Оқ пошшо менинг гапимга кирса, юрт берса берардики, тезроқ яраш қилиб одамларни тинчитарди. Аллақайлардаги юртларни деб бошини қазога тутадими киши...»

Бу ўйлар мингбошининг миясига биринчи келаётган ўйлар эди. У бунақа нарсаларни ўйлаб ўрганган одам эмас. Фақат юрт орасида ҳар хил гаплар юради. Ҳамма амалдорларни, шу қаторда мингбошиларни ҳам урушга жўнатармиш, дейдилар. Ҳамма юртни поездга солиб, Германияга қарши ҳайдармиш, деган гаплар эшитилади. Бу гаплар мингбошига таъсирсиз қолмайди. Мингбоши ҳам «замона охир» бўлишига ишонади эмас-ми? «Замона, чинакам охирга етган бўлса керак», деб ўйлайди: «Йўл очик бўлса ҳажга кетардим», деб қўяди. Яна орқасидан: «йўл очик вақтида қайда эдим? Тавфикни¹ ҳам жуда кечикиб бераётир худованди қарим...», дейди ўз-ўзига.

Ўйланиб ўтириб, устунга суянганича ухлаб қолди. Кўзини очган вақтида Мирёқуб тепасига келиб, «қани, юринг, хўжайин!» деб турарди.

Бу сафар Мирёқубнинг ўз фойтуни эмас, киракаш извош билан янги шаҳар қисмида бир қаватли эскирок

¹ **Тавфик** (арабча) – мувофиқлаштириш; яраштириш, келиштириш; ёрдам, мадад; бахт, омад. 1) тўғри йўлга бошловчи дин йўл-йўриқлари, инсоф, диёнат; эътиқод; 2) (кўчма) ноҳўя иш, хатти-ҳаракат ва ўзини тийиш.

бинонинг шийпонли зинаси олдида тўхтадилар. Мингбоши хурсанд бўлиб кулди, бу жой унга таниш эди.

– Қани, юринг, хўжайин!

– Қишлоқда айтсанг бўлмасмиди? Худди зинасининг тагига олиб келгунча ҳеч нарса демайсан.

– Мен сизни ёмон йўлга бошлайманми, хўжайин? – деди Мирёкуб ва кулди.

Мингбоши ҳам маълум кулиши билан кулиб, эски гапини такрор қилди:

– Оббо, бетавфик-ей!

Шаҳарнинг бузуклик ила ном чиқарган машҳур номерларидан бири эди. Бу номерга келадиган кишилар фақат айш-у ишрат учунгина тўхталардилар. Шу учун у бир хонали айрим уйлардан иборат бўлиб, ярим қоронғи уйчаларда бир карт, икки-уч эски курси, бир овқат столи ва бир жовончадан бошқа ҳеч нарса бўлмасди. Одамнинг ҳайвонлик ҳирслари авж олган вақтда ҳар нарсадан гўзал кўринадиган бу хоналарга у ҳирслардан озода бўлиб кирган одамни даъфатан белгисиз бир кўркув ҳисси босарди. У хил ҳирслардан озод бўлиш билан кўпда мақтанолмайдиган бизнинг мингбошидай одам ҳам бурун бир неча марта келган вақтида кутилган хотинлар киргунча, дераза олдида бориб – ифлос ва қуруқ сахннинг хунук манзарасига тикилар ва шу ердан тезроқ чиқиб кетгиси келарди.

Бу дафъа мингбоши хона ичига кирганидан кейин ўз кўзларига ишонолмади. Хоналар яхшилаб тозаланган, деворларга ҳар хил гулларнинг ва яланғоч хотинларнинг суратлари осилган, деворда ликкагини ўйнатиб, катта бир соат чиқилламоқда, кундуз бўлишига қарамасдан, хулёрангли¹ қалпоқ остида ёруғ фонарлар

¹ Хулёранг – пушти ранг.

ёниб туради. Қаторасига икки хона, икковини бир-бирига улайдиган эшиклар катта очик... биринчи уй иккинчидан кенгроқ, унда катта бир стол, оппоқ дастурхон ёпилган, усти тўла ҳар хил овқат, ширинлик ва ичкиликлар... Овқатлар орасида ясама гуллар... Ерда чиройлик бир гилам. Курсилар – янги ва тоза. Бир чеккада ойнали, каттакон кийим жовони, унинг кетида оппоқ чойшаб ва қўш паркув болишли карт... Карт олдида – ерда пояндоз гиламча. Нариги уйда оппоқ чойшабли битта карт, қўш паркув болиш, битта жовонча – бошқа нарсаяўқ. Фақат бунда ҳам карт олди-да пояндоз гиламча... Ҳар уйнинг фонари бошқа ранг берса ҳам, ранглар ҳаммаси одамнинг ҳирсини китиклайдиган аллақандай сирли ва ғалати... Девордаги яланғоч хотиннинг оппоқ ва текис танлари депсиниб тургандай, худди жони бордай жозиб... Кулимсираган кўзлари юқорига томон бироз керила тушган қилдай ингичка қошлари... ҳавас ва ўйнашнинг чопарлари! Кўкраклари олмадай кичкина ва таранг...

Мингбоши кирган ҳамон хурсандлигини очик билдириб кулди ва Мирёқубнинг елкасига қоқиб туриб, деди:

– Ўлма, бетавфиқ! Боплабсан!

– Камарни ечинг, хўжайин, – деди Мирёқуб, – иккала уй сизники. Ҳеч нарсани ўйламанг. Ёнг, ичинг, кайф қилинг. Сассиқ сўфининг нозли қизи ахир бир кун шайтонлашлардан чарчайди. Қачон бўлса ҳам у сизники! Уни ўйламанг сира, ундан қолишмайдиганлар бор бу ерда.

Шу ерда мингбоши шодлигидан бўлсамикин очилмоқчи ва кўнглидаги бир сирни Мирёқубга очмоқчи бўлди:

– Биласанми, Мирёкуб? Мен у қизга қиз деб, хотин деб талабгор бўлсам экан...

Мирёкуб кўзларини кенг очди ва мингбошининг ёнига келиб ўтирди.

– Нима дейсиз, хўжайин? Нима, нима? «Эски оғиздан янги сўз?»

– Ўзим ҳам ҳайронман. Ашуласини эшитсам бўлди, дейман ўз кўнглимда. Ашуласига, овозига ишқим бор, унака итлик йўқ...

– Оббо! Итлик йўқ! Сизда-а? Э тавба...

– Нон урсин агар... Мирёкуб ирғиб ўрнидан турди:

– Бўпти бўлмаса! – деди у. – Итликни шу ерда қолдириб, унинг ёнига одам бўлиб қайтасиз. Унда қиз сизники! Бўлди, хўжайин! Мана бу ер ҳар қанча итлик қилсангиз кўтаради...

Шу топда ўзининг негадир «одамлаша бошлагани» тўғрисида ўйлаб кетиб, Мирёкубнинг сўнг сўзларини эшитмаган бўлса, мингбошини айблаш керак эмас. Бу қабих одам сўнг вақтларда ўзининг ўзи эканига ҳам унча ишониб етолмайди.

– Мен бир айланиб келаман, хўжайин.

– Қаерга бормоқчисан?

– Сўраманг, хўжайин. Сиз айшингизга қаранг. Ҳамма итликни шу ерга кўмиш керак-а! Биласизми? Керак бўлса, ўзингиз биласиз, мана тугма, шуни босилади. У ёқдан одам кирганда, тортинмай буюра беринг, ҳамма нарсабор...

Чиқа бошлади. Сўнгра эшик олдидан яна орқасига қайтди.

– Хўжайин, – деди унга томон эгилиб. – Ҳаммасига бир стакандан қуйиб берасиз. Ундан кейин биттасини

танлаб ёнингизга оласиз. Бошқалари чиқиб кетади... Тартиб шу!

– Биттасига кўзим тўймаса-чи?

– У ёғини ўзингиз биласиз. Итлик ҳам тоза жойида экан, хўжайин!

У ердан чиқиб, Мирёкуб номер эгасининг ўз уйига кирди. Хўжайин ўн битта хотинни унинг олдидан – ясов тортдириб тўрт мартадан ўтказди. Қизик, Мирёкуб биринчи сафарда уларнинг юзларига қаради. Иккинчи, учинчи ва тўртинчи сафарда фақат юришларига назар солди. Сўнгра еттинчисини кўрсатиб туриб, деди:

– Менинг номеримга юбор. Мен келгунча жилмасдан ўтирсин. Бировга кўрсатма! Ҳа! Ванна бор-а? Ваннага туширтир. Қолганлари нариги номерга кириб, бизнинг хўжайинга кўриниб чиқсинлар.

Мирёкубнинг ҳалиги икки хонали уйдан бошқа ўзи-га хос алоҳида бир хонаси бор эди. Унинг ички зийнати олдида нариги икки хонали уй ип эшолмаса, бунга таажжуб қилиб бўлмайди. Чунки Мирёкуб – Мирёкуб, мингбоши эса – бир Акбарали, холос... Акбарали деган бир одамнинг ёнида ҳукумат муҳридан, зоти паст бир итликдан бошқа нарсаси йўқ. Мирёкубнинг каттакон мияси, ўткир ақли бор! Мингбоши ўйлайдики, Мирёкуб унинг қуйруғи... Мирёкуб ишонадики, мингбоши – туя, бурнига ип ўтказилган, ипнинг учи – сарбонда¹, яъни туячида, сарбоннинг номини Мирёкуб кўйганлар... Ана, Акбарали деган одам мингбоши бўла туриб, арзимас хотинлар орасида итлик ролини ўйнаб ётади. Шу топда юрт куйса, иши йўқ, парвойифалагига! Мирёкуб деган киши мингбоши ҳам эмас, савдогар ҳам эмас, деҳқон

¹ Сарбон (форсча) – туя боқувчи, туя ҳайдовчи; бошлаб борувчи. Карвонбоши; туякаш.

ҳам эмас, шундай бекорчи бир одам – ўн биттанинг энг аълосини танлаб қўйиб, ўзи мингбошликнинг ишлари, яъни юрт қайғуси билан пиёда ҳаллослаб ноиб тўраникига кетиб боради. Мирёкубга маъкул бўлмаган ўнта хотин кириб мингбошининг теварагини ўрайди... Мингбоши одам шаклидаги ит бўлгани учун бирдан ҳаммасига чанг солади, ҳаммасини бирдан чангаллари орасига олмоқчи бўлади, кутуриб терисига сиғмаган шердай, ҳаммасини баравар парчаламоқ истайди... Ниҳоят, мастлик билан ва ҳам ўта кеткан ҳайвонлардагина бўладиган олчоқ¹, очқўз, мечкай ва ямловчи ҳис билан кўзи кўр бўлиб, хушёр вақтда қаралсанг, кўнгил айнайдиган биттасини илинтиради-да, ўзи ифлос, чангалларидаги ови ифлос, икки ифлос бир-бирига суйканиб, тагсиз ботқоқ ичига ботиб кетишади! Мастликда хотин танлаб бўладими? Мастнинг кўзига мушук – фил, фил – мушук бўлиб кўринади... Кампирни – пари қиз қилиб кўрсатадиган тилсимли ойна ичкиликдан бошқа нарса эмас! Мирёкуб – ит эмас, одам! У ёш бир хотинни баззоз дўконидан ўзига тоза қўйлақлик танлагандай қилиб танлади. Еттинчиси чакки эмас... юзининг тозалиги биринчи қарашдаёқ барқ уриб туради. Мирёкубнинг ўша танлаш чоғида электрикни ўчиртириб қўйиши ва намоёйишни дераза ёнига келтириши ҳикматдан холи эмас. Буни – белида кумуш камари борларгина тушунолмаса мумкин!

Номер эгаси Мирёкубни яхши танийди, унинг жуда мулки писанд гумашта, инжиқ харидор, завқи қайралган шинаванда эканини яхши билади. Шу учун еттинчисининг танлаганини кўриб, ошнаси Мирёкубнинг елкасига қоқди ва «Ўлма, Мирёкуб! Сарт боласи – фран-

¹ Олчоқ – ўтакетган разил, паст; ёвуз, номард; хонн.

цуз...», деб қўйди. Чунки ўн бир хотин орасида еттинчиси бўлиб қўлга кирган Мария Острова ҳали ёш... Яқиндагина яхши ва нажиб бир оиланинг эрка қизи бўлган... Хўжайиннинг айтишича, бир хиёнат уни бу қўйларга келтирган... Хўжайин ҳам уни кўз қорасидай саклайди. Мирёкубга кўрсатди, бошқа анча-мунча одамга кўрсатмайди... Хотин ўзи одам танлайди... Йўк, одам эмас, пул танлайди! Унга бир ярим минг сўм пул керак, шуни топади, сўнгра йироқ бир мамлакатга кетади. У ерда турмушини бошқа асосларда қуради. Гуноҳларига аччиқ-аччиқ йиғлайди. Ҳозир мўлжалланган сумманинг ярмидан қўпи бор. Уч киши билан «кўришиб» саккиз юз сўм тополди. Бирор ҳафта-ўн кундан сўнг мўлжалланган сумма қўлга киражак ва ёш хотин янги турмушга қараб йўл солажак!

– Ана, ошнанг ваннага кетаётир! – деди хўжайин айвондан ўтаётган ёш хотинни кўрсатиб.

– Битта яхши оқсочни тайин қил, ювинтирсин.

– Хотиржам бўл, Мирёкуб, унинг ўз хизматчиси бор.

Мен сендан хафаман...

– Йўғ-е!

– Хафаман...

– Рост айтасанми, Мирёкуб?

– Рост...

– Сабаби?

– Ўзинг биласанки, бунақа хотинга пул аямайман.

– Биламан.

– Билсанг, нега бошқа хотинларга қўшиб кўрсатдинг? Ҳатто уларнинг орасига қўйибсан...

Хўжайин хохолаб кулди:

– Завқингни синамоқчи эдим, жинни! – деди. –

Узим билардимки, ўшани танлайсан!

Мирёқубнинг менлик ҳисси қонган эди. Кулди.

– Саккиз юз сўм ишлади, дегин?

– Саккиз юз сўм!

– Сен қанча ишладинг?

– Мен бироз ортиқроқ...

Мирёқубнинг миясига бир фикр келган эди. Бир нафас тўхтаб ўйлади ва дарҳол қарорини берди.

– Чакки эмас... У бир ярим минг сўм ишлаганда, сен икки мингга еткизмоқчисан. Инсоф ҳам керак!

– Инсоф керакку-я. Лекин, бунақа фурсатлар ҳам кам учрайди. Бизнинг касбимиз шу, фурсатни қўлдан чиқариш ўз касбига хиёнат қилиш, демак...

– Мендан қанча оласан?

– Сендан юз эллик сўм, холос!

– Унга қанчасини берасан? Эллик сўминими?

– Йўқ! Унга ўзинг билиб берасан.

Мирёқуб ўрнидан турди. Дўстининг елкасига қокди.

– Шайтонсан, дўстим, шайтон! Етти дўзахга кунда бўладигансан!.. – деди ва тез-тез қадам қўйиб, кўчага чиқди.

Ноиб тўра Мирёқубдан узр сўради.

– Мени ҳоким тўра чақираётир. Ҳозир бормасам бўлмайди.

Кечроқ уйга келсанг, яхши бўларди.

Хўп бўлади. Ортиқча ишим ҳам йўқ. Қоғоз-моғоз бўлса, ола кетай, деб эдим. Ундан кейин, сизга бир нарс топиб келдим.

Ёнидан газетга ўралган бир нарса олди.

– Жуда яхши, жуда соз! – деди тўра. – Уйда берарсан. Акбарали қаерда?

Мирёкуб ҳалиги нарсани яна қайтиб қўйнига соларкан, жавоб қилди:

– Шу ерда.

– Шаҳарда?

– Ҳа, шаҳарда.

Телефон жиринглади. Ноиб телефон қулоғини олди:

– Мен, менман, Александр Васильевич. Ҳозир бо-
раман... ҳозир...

Телефон қулоғини яна жойига қўйди.

– Шаҳарда, дегин? Нима қилиб юрибди?

– Гап кўп, тўра.

– Яхши, уни ҳам уйда айтиб берарсан. Хайр, ҳозир-
ча.

Эшикни очиб, саркотибни чақирди:

– Игнатюк! Акбаралига тегишли қоғозлар бўлса,
бериб юбор!

Ноиб шошилиб чиқиб, фойтунга ўтирди. Мирёкуб қоғозларни олгандан сўнг битта-битта босиб, ҳаммомга кетди.

Ювиниб, соқол-мўйловларини «фасон» қилиб олдириб, номерга қайтган вақтида мингбоши ичкари уйда ўзи ёлғиз ухлаб ётарди. Стол усти, ерлар – эгаси кўчган уйдан нишон берарди. Уйнинг ҳавоси ҳам бузила тушган...

У ердан чиқиб, номер хўжайинига учради.

– Мингбошига овқат берилдими?

– Ҳалигача берилгани йўқ.

– Хайр, майли. Ўзи уйғониб сўраса, берарсиз. Аммо уйни йиғиштирмасанг бўлмайди. Одам буюр!

У ўз хонасининг эшигини секингина очиб кирган вақтида ёш жувон кийимларини ечган, картда ухлаб ётарди... Боши ёстикдан тушган, сочлари тарқалган...

Мирёкуб яна секингина қайтиб чиқиб, хўжайиннинг ёнига кирди.

– Бориб уйғот, дўстим. Туриб, ювиниб, кийимларини кийсин.

Мен у билан тўппа-тўғри картда учрашмоқчи эмасман...

Сенга нима бўлди, Мирёкуб? – деди хўжайин, кулди.

– Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Менинг одатим шу... мен ошначиликни картдан бошламайман...

Хўжайин кула-кула чикди. Хотиннинг безаниши бир соатга яқин чўзилди. Бу орада Мирёкуб бардош қилиб ўтирса ҳам, хўжайин тажангланиб беш-ўн марта бориб келди.

Ниҳоят, Мирёкуб ўз хонасининг эшигини иккинчи марта очиб кирди. Ёш жувон ҳарир ва чиройлик кийимлари билан ювинибтараниб уйнинг ўртасида турарди. Электрикнинг билинар-билинемас қалтировчи ўткир ёруғида унинг оқ юзлари, айникса, порлоқ кўринарди. Мирёкуб кирган ҳамон салом қилди ва худди эски бир ошнаси билан кўришаётгандай кулиб туриб кўришди. Хотиннинг қўл беришида шу хил хотинларда бўладиган бир лоқайдлик бор эди. Совуқ қўл совуқлик билан узалади: «Ҳа, эски танишимнинг янги харидори», дегандай... Мирёкубнинг одатда ҳамма қўлни маҳкам сиқиб кўришадиган қўллари бу кичкинагина, оппоқ ва юмшоқ қўлларни ҳам куч бориचा сиқдилар. Фақат бу қисишлар ҳам оловсиз ва ҳароратсиз эдилар: «Ҳа, чуқур чўнтагимнинг очкўз меҳмони!» дегандай... Бутун бу кўришувлар, қўл сиқишувлар ва кўз тутувларда, шунингдек, бу кўришувни ўраб турган шароитда маъни деган нарса топилмасди. Бу иккала «савдогар»дан бир

маъни излаш, айниқса, шу топда беҳуда уриниш бўлади. Фақат иккаласининг икки жуфт кўзи бундан мустасно... Хотиннинг қовоқларига оғир бир алам ва изтиробиинг кўлагаси тушгани ҳолда ёшлик ва жувонликиннинг кучи билан беришмай, бўш келмай турган, ёз осмони каби тиниқ ва тоза мовий кўзларида кучли бир савол аломати бор эди, «Бошқаларига ўхшамаган харидор, кимсан ва нима қилмоқчисан?» дегандай... Мирёкубнинг ҳар қандай хотинни лоқайдлик ҳолатидан чиқара оладиган қоп-қора ва думалоқ кўзларида эса бир андиша ва ўйланиш ҳоким эди; «тили кўнглидан жудо бўлган махлук, нега сен бу ердасан?» дегандай... Мирёкуб фонарни ўчириб, унинг қаршисига келганда ва иккаласи бир-бирига ҳавонинг табиий ёруғида индамасдангина бир-икки минут тикилишганда, иккала томон ҳам бир-бирининг кўзида ҳалиги маънини равшан кўрди ва ўкиди. Мирёкуб ҳали боя номер эгасининг уйида берган қарорини қувватлаш учун хотиннинг мовий кўзларидан қувватли далиллар топган эди. Хотин эса ҳозирга қадар қилган ишлари ва муомалалари билан ўзга «харидорлар»га кўпда ўхшамаган бу Осиё одамининг, ўз ақидасича, айёр кўзларида оддий «харидорлик» доирасидан чеккароқ чиқадиган аломатларни мушоҳада этарди: «Бу одам ҳам, – деб ўйлади хотин, – бошқалар каби чўнтагининг кучи билан мени олаётир... Бу ҳам бошқалар каби ёш гул бундан бир гулни сотиб олиб, дарҳол узажак, узган ҳамон яна ўша гул буннинг оёқлари остига – чанг ва тупрокка ташлаяжак, сўнгра совуқ кўлини узатиб, лоқайд хайрлашажак, балки хайрлашиб ҳам ўтирмасдан, бурилиб кетажак. Бир умр учрашмаслик учун кетажак!.. Чунки... Лодзли вояжер каби». Шундан сўнг, бир онда, ўтган ҳафтадаги учрашув-

ни кўз олдидан кечириб олди.

Шу номернинг шу хўжайини кечаси соат иккиларда бунинг эшигини чертиб очтирди. Бу ечиниб ётган эди. «Туринг, Мария Степановна, – деди, – учинчи номерга кириб. Тез! Айтган суммангизни тез тўлатадиган бир олижаноб киши бор. Сизни кутиб ётибди!»

«Хўп, ҳозир кийиниб-тараниб бораман». «Йўқ, – деди хўжайин, – йўқ! Айвонда ҳеч ким йўқ. Чойшабни ёпиниб ўта беринг. Кийимсиз ҳам гўзалсиз!» Кулди ва хайрон бўлиб турган хотиннинг елкасига картдаги чойшабни ташлади-да, кучоқлаб айвонга олиб чиқди. Янги «касб»нинг мунақа дағал талабларига ўрганмаган ёш жувон ўшанда бутун танининг дир-дир қалтираб борганини сизди. Унинг ёш ва тароватли танидан ҳали софлигини сақлаган, ейилмаган руҳидан норозилик фарёдлари юксаларди. «Увишдингизми?» деди хўжайин маҳкамроқ кучоқлаб! «Йўқ, – деди ёш жувон, лаблари титраган ҳолда. – Кўнглим айниди! Бу қадар олчоқлик!..» Хўжайин дарров тўхтади, айвон устундаги хира чирокнинг шуъласида ёш жувоннинг кўзига тикилди. «Олчоқлик? – деб такрор қилди хўжайин. – Меҳнатсиз, осон пул топомқчи бўлганлар менлик ҳисларини ўз оёқлари билан тепкилашга мажбурлар... Дунёнинг устун – пул, пул топиш – қийин! Осон пул топиш олчоқлик бўлса, мардикорлик қилишга нафсингиз кўнадими? Ана, кўчада Турсунбой деган сарт қоровул бор, ҳали ҳам кўча супуриб юради. Олти сўм ойлик олади... Ўшанинг ишини қилишга ўзингизни кўндира оласизми? Хурсанд! Вақти чоғ! Қачон кўрсангиз, ашула айтади.

Менинг оқсоч хотинларим билан ўйнашади. Топганини ўшаларга сарф қилади. Ўзи доим оч...» Ёш жувон бошини қуйи эгиб, юзини чапга бурган ва борган сари

қалтираши кучайган лабларини ўткир ва оппоқ тишлари ўртасида қисарди... «Беҳуда гапларни ташланг! Ярим соатдан сўнг қўлингизда банкнинг кўп суммали чеки бўлади. Ўшани сўриб-сўриб ўпингиз (орка томонини ўпинг, йўкса номери ўчиб кетмаги мумкин)! Она – боласини, ошиқ – маъшуқини, булбул – гулни, бадавий – теvasини, сарлашкар – қиличини ўпгандай ўпингиз! Негаким, ҳамма гап – ўша чекда, чек – банкада, банка – пулнинг маркази, пул, агар ҳақиқатга тобингиз бўлса, «оллоҳ! Қози-ю хожат!...»

Эшикни очиб, бу ёш хотинни ҳатто бир даража қўполлик билан учинчи номерга киритиб юбориб, хўжайин эшикни астагина ёпди-да, «Шунака хотинларни кашкарлик мардикорлар билан бирга гўза чопиғига юборсанг, айна саратон иссиғида!» деб ғудуранди.

Бу хотин шу топда фақат бир нарсага муҳтож эди – исиниш! Ёзнинг дим ва илиқ кечасида пайдо бўлган бу ғайритабиий титрамани тўхтатиш! Бу – бир. Иккинчидан, уҳдага¹ тушган «вазифани» наридан-бери бажариш... Бу ерда, «вазифа»нинг гўзаллиги, мулойимлиги ва ёқимлигини суриштириб турадиларми? Бу ернинг қонуни қаттиқ, унга эътироз қиладиган, гап қайтарадиган кишиларни у ўз доирасига олмайди. «Кирдингми, бўйсунсун!» дейди ва ўзича у ҳам – ҳақли!

Кўнгилни ғаш босадиган кичкина ва яланғоч хонанинг фонари ўчирилган, ҳеч нарса кўринмайди. «Қандай яхши! Кечанинг битта фазилати, қоронғиликнинг бир яхшилиги шу!» Айвондаги хира фонардан бир сиқимгина хира шуъла тушиб, эски ва бўёғи ўчган картни, карт ёнидаги курсини, курси устидаги босма айилли – тасмали шимни, курси оёғидаги бир жуфт ранги бел-

¹ Уҳда (арабча) – масъулият, жавобгарлик; қафиллик.

гисиз ярим ботинкани зўрға-зўрға ёритарди. Эшик очилиши билан картда яланғоч ётган эркак бошини кўтарди, бир қимирлади, ёнидан жой бўшатган бўлса керак... Ёш хотин картни кўрган ҳамон ҳеч ўйлаб турмасдан чойшабни ерга ирғитиб ёт эркакнинг бегона қўйнига кирди.

– Бунча совуксиз! – деди эркак хирқироқ овоз билан. – Худди муз!

Хотин индамади. У ҳали ҳам лабларини тишларди...

Тонг отиб, уй ичи ёришганда, хотин ўрнидан турди ва дарров чойшабини ёпиниб, орқасига қайрилди-да, усти очилиб ётган эркакка кўз ташлади: тарвуз сингари юм-юмалоқ, семиз қорни солиниб тушган, икки бети сергўшт – бўртма, кичкина ва маъносиз кўзларга эга бир махлук! Пишиллаб нафас олади, хуррак тортиб ухлайди! Ана, у ҳам уйғонди, жойидан турмасдан, бошини биров кўтарди. Кулди. Бунча хунук кулади! Иккита тилла тиши ўчаётган чўкка ўхшайди. Жуда сийрак бўлган сочлари чала ўрилган экинзор каби...

«Нечук мен бутун бир кечани шу билан ўтказа олдим?..» деди хотин ўз-ўзига, яна лабларини тишлади.

– Бериқроқ кел-чи! – деди эркак.

Хотин қон чиқар даражада шиддат билан лабларини тишлагани ҳолда, ўйлаб ўтирмасдан, қўмондага итоат қилган солдатдай, картга яқин борди.

– Эгил биров!

Хотин эгилди.

– Чакки эмас! – деди эркак, хурсанд бўлиб кулди. Сўнгра қўли билан дераза тоқчасига ишорат қилиб:

– Ана, чек! – деди. Яна бошини ёстикка қўйди. Хотин тезгина чекни олиб, хайрлашмасданок уйдан чиқди.

Ўз уйига келганидан сўнг дарҳол ойнага қаради, ўз афтидан кўркиб кетдими, билмадим – ўзини картга ташлаб, хўнгур-хўнгур йиғлашга тушди... Уч юз сўмлик чек қўлидан тушиб, аллақайларда тўнтарилиб ётарди...

Шу учун Мирёқубга бошқа «харидорлар» каби қараёлмаслигини бу ёш хотин ўзи ҳам билди. «Бу, ҳеч бўлмаса, олган молини қадрлай оладиган савдогар муомаласини қилди-ку, – деб ўйлади у. – Хотин кишига нозик тарбияли бир француз каби яқинлаша билди-ку! Кошки, ҳамма харидор шундай бўлса!» Бу хотин ўзича ҳақли, албатта. Қўлларини урмасдан яхши гапириб ишлатадиган, урганлар кунда ўн беш соат ишлатса, яхши гапириб кунда йигирма соат ишлатадиган хўжалар ҳам бўлади-ку...

– Ўтир! – деди Мирёқуб сенсираб. Фонарни яна ёқди. Столнинг паст томонига ўзи ўтириб, тўр томонидан унга жой кўрсатди. Ўтирдилар. Хотин ўз «вазифа»сини яхши билганлигидан, шу топда гап эмас, «иш» кутарди ва бу таҳқирланишнинг сабабини англаёлмасди... «Қар қандай оригинал тип бўлса ҳам, мақсади белгили. Бу жойда ўзга мақсад бўлиши мумкин эмас!» деб ўйларди у. Мирёқуб бўлса, нима дейишга ҳайрон бўлиб, боши қотиб ўтирарди. Бу одам халқ орасида закончи ҳисоблангани билан рус тилини мақсад англатарлик билмайди. Қаршисида – Осиё билан яқинда танишган бир нозик рус хотин, Осиё билан яхши танишганда ҳам сарт тилини ўрганишга танаффур¹ қиладими? Зоҳирда бу

¹ Танаффур (арабча) – нафрат.

нарсага далолат қиладиган ҳеч бир асар йўқ! «Бу хотин, мен билан французча гаплашса гаплашадики, сартча бир сўз ҳам билмайди», деди ўз-ўзига Мирёкуб... Ҳолбуки, айтадиган анча сўзлар, сўрайдиган анча гаплари бор. Бу хотинга бошқа шу хил хотинларга қараган сингари қараёлмаслигига унинг ўзи ҳам ишониб қолган. Бошида бошқача планлар айланади...

Ниҳоят, ширин майдан бир қадахчага тўлдириб, унинг олдига қўйди. Ўзи ярим қадах ароқ қўйди.

– Ич! – деди Мирёкуб яна сенсирашида давом этиб.

Биринчи марта сенсираганида, негадир кунт қилмаган хотин бу сафар хайрат аралаш ранжиб қўйди. «Бу осиели ҳам «сен» билан бошлади», деди ўз-ўзига. Чўқиштириб ичдилар. Мирёкуб энди бир иш қилиб мақсадини англатишга бел боғлади. Русчага сира ўхшамаган бир тил билан, кўпроқ қўлларига ва юз-кўзларга зўр бериб, мақсадини англатишга киришди. Хотин қотиб-қотиб кулар, юзлари чўғдай ёниб қизарар, Мирёкубнинг кистови билан ширин майдан бироз-бироз ҳўплаб қўйиб, сўз тингларди. Сўзлар бошда Мирёкубнинг ғалати саволларидан иборат бўлди:

– Қачон жўнайсан? – деди у. Бу биринчи айтилган сўз эди.

Хотин англамади. Бошини чайқади. Сўнгра Мирёкуб қўл ишоратлари билан бирга ҳалиги сўзни яна такрор қилди.

– Қаерга? – деди хотин.

– Мен билмайман. Ўзинг биласан.

Бу нарса хотинни бутунлай гангратиб қўйди. «Нима демоқчи бу севимли азиат?» Мирёкуб мақсадини англатолмасдан, саволни бошқача қилиб берди:

– Бир ярим мингга етдими? Ё ҳали ҳам саккиз юзми?

Хотин тушунди, у шошиб қолди. «Нималар дейди бу ғалати азиат? Менга бир ярим минг сўм пул кераклигини, ҳозир фақат саккиз юз сўм йиғилганини қайдан билади? Муаммо, муаммо!...»

Бора-бора керакли сўзлар осонроқ топиладиган, бошқачароқ сўзлар билан айтилган мавҳумлар ҳам икки томонга англашиладиган, қўл ва юз-кўз ҳаракатлари кўзга таниш кўринадиган бўлиб қолди. Хотиннинг ёқимли жаранглаб чиқадиған қувноқ овози Мирёкубнинг танларига игна ботгандай ботар, лекин ниҳоят даражада кайфини келтирарди.

Мирёкуб номер хўжайинининг уйида берган қарорини мустаҳкамлади, яъни бу жувонни ўзи билан бирга, бир-икки ой ўйнатиб, келиш учун Қримга олиб кетадиган бўлди. Қримдан сўнг қўлига икки минг сўм пул беради ва мумкин бўлса, Петроградгача олиб бориб қўяди. Ундан нари бу хотин ҳалиги пулнинг кучи билан Германияга (душман мамлакатига!) қочади ва унда бадавлат акасига ковушади. Бу сирларни у Мирёкубга «кўнглининг яқинлигидан» айтди ва – «сирларнинг очилиши унинг ҳалокатига сабаб бўлишини» ҳам қайд қилиб ўтди. Мирёкуб дераза тоқчасидан эски бир кулгили журнални олиб, ундан туя суратини топди ва «Туя кўрдингми? Йўқ!» деган чучмал мақолни англамоқчи бўлди, шекилли:

– Кўрдингми? Йўқ! – деди хотинга. Бу сўз русчада «Видел? Нет?» шаклида чиққанлигидан хотин:

– Кўрганман (видела)! – деб жавоб берди. Хотин унинг жон куйдириб гапирган гапини англамаган эди. Мирёкуб қизиди, бармоғи билан туя суратини бир неча

марта туртиб, яна ўша саволни такрорлади. Хотин бу дафъа:

– Ҳа, ҳа, кўриб турибман (вижу), кўриб турибман! – деб жавоб берди.

Мирёқуб тажанг бўлиб ўрнидан турди, тезгина хотиннинг ёнига ўтиб, туя суратини яна қаттиқроқ туртиб кўрсатди, бармоғини оғзига қўйди, бироз шу кўйича жим қолгач, яна ўша саволни такрорлади.

Хотин Мирёқубнинг шу қадар зўр беришлари ила мақолнинг мазмунини англаёлмас-да, унинг нима дёмқчи бўлганини англаган эди: «Айёр, лекин, бу азиат! – деб ўйлади у. – Демак, сирни ҳеч кимга айтмайди. Туя каби доим жим қолади». Шу учун ўтирган жойида бошини кўтариб Мирёқубга қаради, кўзлари ўйнаган ва мулоийм кулган ҳолда:

– Тушундим, тушундим. Раҳмат сизга! – деди. Шу билан Мирёқуб ҳам тинчланиб, яна ўз жойига ўтирди.

Бу хотин ўзи ёш бўлса ҳам эси жойида эди. Кўп эркакларнинг ширин тиллари... биринчи ётоққача қалдираганини, ётоқдан турар-турмас юзлари буришиб, ҳалиги тилнинг аксига айлана бошлашини яхши биларди. Гимназиянинг сўнг синфини битиролмай қолган бу қиз гимназияда француз тилини тузук-қуруқ ўрганиб, ҳандасани¹ дурустгина ўзлаштириб чиқмаган бўлса-да, ишқий романларни кўп ўқиган эди. Арцибашевнинг² тарақлаган даврларида ўртоқлари билан бирга бутун кеча ухламай, ўша «севимли» ёзувчини ўқир ва кечалари пойтахтнинг кенг паркларида ҳар бир учраган эркакни бир «ошиқ» ҳаёл қилиб, ҳар бир – она сути оғзидан

¹ Ҳандаса (арабча) – геометрия.

² Арцибашев М.П. (1878-1927) – XX аср бошларида ахлоқий бузуқлик ташвиқ этилган асарлари билан машҳур бўлган рус ёзувчиси.

кетмаган тентак гимназистни бир «озитқи» деб биларди... «Бу яна-тагин, ёввойи бир азиат... Бунинг гапи, ваъдаси борми? Эртага унутади! Эртагаёк ўзининг кирк-та (!) хотиндан иборат ичкарисига (ўзича айтсак, «гаремига» – ҳарам) киради кетади! Топиб бўладими уни – номи йўқ ва номери йўқ, бир-бирига ўхшаган иланг-пиланг кўчаларда?» деб ўйларди хотин. Бироздан сўнг бу фикрга ўзи қарши бўларди: «Бунинг мақсади карт бўлса, ана – карт, мен – амрига ҳозир, нима учун сўз қилади-ю, «иш» қилмайдими? Йўқ, бу бошқа эркакларга ўхшамайди!» Шундай бўлса ҳам қўлда бир дастак бўлиши керак. Хотин ўйлади ва деди:

– Сизнинг бу яхши гапларингиз мени қондирди. Фақат бу гапларнинг эртага эрта биланок кул бўлиб учмаслиги учун бирорта дастак борми?

– Дастакми? Билмадим... Сиз кўрсатинг, мен ё «хўп», ё «йўқ» дейман?

– Гапларингиз рост бўлса, мени ишонтиргунча... менга тегмайсиз!

– Бошқаларнинг ҳам тегмаслиги шарти билан! Хотин «Минг бир кеча»даги золим ҳукмдорларга ўхшаган бу «мутаасиб мусулмон»нинг шу қўйган шартидан шу топда жуда рози эди. Фақат бу жойда, бу бинода у шартни бажариш мумкин эмас.

Шу учун у эртаси куни – Мирёқуб ҳисобига – шаҳарнинг энг аъло номерига кўчадиган бўлди. Мирёқуб қаттиқ ваъда олди, ўзи ҳам қаттиқ ваъда берди. Бир ҳафтага қолмай, жўнаб кетишга жазм қилдилар.

* * *

Кеч кирган эди. Кўча фонарлари ёкила бошлаган, уйларига қайтаётган извошчилар чарчаган отларини

эринибгина камчилардилар, отлар ҳам куруқ аравани шошмасдан аста-секин ғилдиратардилар... Мирёкуб битта-битта кадам босиб, ноиб тўранинг уйига томон юрди. Унинг миясида аллакандай бесаранжом фикрлар айланарди.

«Мирёкуб – бурунги Мирёкуб эмас, нега бу қадар секин юради? Унинг шу чоққача санаб қадам босганини кўрган одам борми дунёда? Нима бўлди ўзи унга? Ўзи ҳам хайрон! Акбарали мингбошида бўлган итлик бунда йўқмиди? Бу қутурмаганми? Бу сувдан ҳам муло-йим, сутдан ҳам ок, чумолидан ҳам беозор, мусичадан ҳам сўфими?»

«Йўқ! Бу ҳам Акбаралига ўхшаган мингларча итларнинг бири! Фақат бу билан Акбарали мингбоши ўртасидаги фарқ шуки, бу ўзини ундан юқори олади. Шу юқорилик ҳисси, шу ғурур – унинг ўзидан итликни тўиб туради, ўзига кўрсатмайди, унинг ўзини алдайди...»

«Йўқ! Бу билан Акбарали ўртасида тоғ қадар фарқ бор! Ана, Петрограддан келган мовий кўзли дилбар бунга гувоҳ! Мирёкуб, Акбаралига қараганда, фаришта! Буни Петроград гўзали ҳам тили билан тасдиқ қилади. Мирёкубда итлик йўқ!... Бўлмаса, шу топда ҳеч нарса қолмади... Ҳаммасини ана у мовий кўзли гўзалнинг билинмас кучи юлиб ташлади, таг-томири билан юлиб ташлади!...»

«Юлиб ташладими? Таг-томири билан юла олди-ми? Йўқ! Бекор гап! Неча йиллардан бери илдиз ёйган, шох тарқатган, қулочлаб ўсган нарсани бир қарашда юладиган куч йўқ ва топилмайди! Унинг илдизлари Мирёкубнинг баданида ҳали жуда кучли! Ана ўша куч эмасмики, уни кетаётган йўлида бирданига тўхтатди. Тўхтаган жойида бир уйнинг зинасига ўтиришга ажбур

килди. «Итлик» бош кўтариб келарди...»

«Нима беҳудагарчилик бу? Машҳур бир номерда маълум «касб» билан шуғулланадиган бир хотинга йўлиқди. Ори рост: бу ўша жойдаги ўзи сингари хотинларга ўхшамасди. Бошқача кўринарди. Ёш, тароватли ва тоза эди. Нима бўпти? Ҳар қанча танноз бўлса ҳам – яна ўша жойнинг ўшанақа хотини. Бунинг уйига нега кирди? Нега киргани маълум. Бу келганда, ечинган кўйи мунинг картида ётиши – нега кирганини кўрсатиб туради. Очик кўз билан ўйлаганда, бунга нима қилиш керак? Белгили, бориб эшикни очиб кириб, фонарни ўчириб, индамасдан картга тортиш... У ўзи ҳам эрта биландан бери шуни кутиб ўтирмайдими? Шу учун ювиниб-таранмадими? У – Лайли, бу Мажнунмидики, «оҳ, оҳ» деб тоғ-тошларда, ваҳший ҳайвонлар билан улфат бўлиб юра берса? Тоғ-тош қани? Бу – шаҳар.. Маданийлашган, «европалашган» шаҳар. Ҳар бурчакдан – ҳар минутда бир танноз бурилади ва сузгун кўзлари билан егундай бўлиб одамга қарайди! Шу замонда мажнун бўламан деганларни ўлганларидан кейин туғ кўтариб мазор қилмайдилар. «Жинни эди, ўлиб қолибди», дейдилар ва бир кулиб кўйиб, ўтаверадилар; ўлиги ҳам кўчаларда қолиб кетади. Ўлигини итлар еса, эгаси хурсанд бўлади. Бекор чириб, сасиб ётгандан кўра...»

Итликнинг шу хилда осий ўйлари билан Мирёқуб қандай қилиб ўрнидан турганини ва номер зинасидан шошилиб юқорига чиқаётганини ўзи билмай қолди. Юзлари, кўзлари куларди ва бу кулиш қондирилмаган нафснинг бирданига хуруж қиладиган шўхликларидан ўзга эмасди. Ўз хонасига яқин етган, деразадан юпқа тўр парда орқали айвонга тушиб турган мулойим шуълани кўрганидан кейин негадир юраги ўйнаб, қадам

босишини бирданига сусайтирди. Итлик фикрлари яна орқага тисарила бошлаган каби бўлди. Эшик олдига етгач, қабзага¹ қўл узатолмасдан, тўхталди... Ичкаридан ёш хотиннинг ширали бир овоз билан оҳистагина айтаётган ашуласи эшитиларди. Бу хотиннинг гапирганида жаранглаб чиқадиган ширин овози энди ашула айтаркан, чолғу торидай дарров кўнгилга таъсир қилди.

«Бу қандай овоз? «Итлик» асари борми шу овозда? Шу овоз билан каравотга чақириб бўладими? Ўхшамайди-ку сира! Бояги бир туш эди... бир босириқ келиб кечди... У оғир босинқирашдан уйгонмоқ учун шу кушчанинг сайрашига эҳтиёж бор экан! Ана, сайраётир! Ўзи билган, ўзи таниган, ўзига ёққан овоз! Ўзига ёққани учун ваъда бериб, ваъда олган!...»

«Ҳай, кет! Кет, шайтони малъун! Мен Акбарали эмасман! Менинг кумуш камарим, подшоҳлик муҳрим йўқ! Мен – Мирёкубман,

Мирёкуб!...»

«Ҳай, Мирёкуб! Писмиқ Мирёкуб! Айёр Мирёкуб! Тулки Мирёкуб! Шайтон Мирёкуб! Нафсининг бандаси, бузук, шарманда Мирёкуб! Умрингда бир марта салгина, пичагина, киттаккина итликни ташлаш, одам бўлиш фурсати топилибди-ю, шунда ҳам мағрур бўйнингни жиндаккина эгнинг келмайдими? Шунда ҳам-а! Сен ит бўлсанг, шошма, итлик қилишга ҳали улгура-сан! Итлик – топиладиган нарса. Пул бўлса – бўлди! Пул ҳар қайда ҳар қанча, ҳар қандай итликни амрингга омада қилиб бера олади. Пулинг бўлса, бутун умрингни итликларнинг бир-бирига уланиб кетган занжирига айлантириш ҳеч гап эмас!...»

¹ Қабза (арабча) – чангаз; ховуч; тутқич, даста; қўлга киритиш. 1) тутқич, даста; 2) бир кафт тутимига тенг узунлик ўлчови.

«Ёттинчи сеники, ахир! Сеники! Сендан бошкага йўқ энди у мулойим махлук! Сеники у хотин! Ҳеч бўлмаганда, шу биттани фоҳиша каби тасарруф қилма! Ҳеч бўлмаса, унинг кўнглини ўлдирма! Умидини синдирма. У сенга одам, деб қарайди, «харидор» деган фикрини ташлади, ташлата олдинг. Овозини эшитасанми? Бу овоз чўнтагида пули бор харидорни кутган бузуқ хотиннинг ўз ёзмишини қарғаб айтадиган аламлик ашуласидаги овоз эмас! Бу овоз бузуклигидан завқ оладиган хотиннинг айнама қўшиғи эмас! Бу, оқшом чоғи куёвини кутиб ётган, ёш келинчакнинг маъсум ашуласи! Севганига қовушган ёш махлукнинг севинч қўшиғи! Жуфти уясига қайтган она қушнинг шукрона куйи! Мирёкуб! Мирёкуб! Мирёкуб!...»

Мирёкуб иккита эди: бири қочди, бири қувлади, шу қочиш ва қувалаш суръати билан ноиб тўранинг уйига етиб бориб, жинғироқнинг тугмасини босган вақтида... чўзиб-чўзиб, хансираб-хансираб нафас оларди....

* * *

Уй бекаси – хоним йўқ эдилар. Катта залда ноибнинг ўзи овқат столи кетида чой ичиб ва газет кўриб ўтирарди.

– Ҳа, келдингми, Мирёкуб? Марҳамат!

– Келдим, тўра. Қалайсиз! Омонмисиз? Бола-чақа?

– Шукур. Ёмон эмас. Қани, ўтир! Мана, чой, марҳамат қилиб ўзинг қуйиб ич. Нондан ол. Мана, сарёғ, нонга кўшиб е. Конфет, ширин кулча... булардан ол. Ўз уйинг, таклифни кутма.

– Қуллук, тўра, – деди Мирёкуб ўтираркан. – Ўзим қуйиб ичаман. Янги гаплар, янги хабарлардан гапириб беринг бизга. Каттакон газетларни ўқийсиз...

Тўра кўзидан тилла ойнагини олиб, стол устига қўйди ва ўз тиззаси билан стол ўртасида ёйилиб ётган газетага караб, деди:

– Катта газетларда катта хабарлар бор, бир-биридан ёмон...

Мирёкуб курсини яқинроқ жилдирди, чиройли бир чинаёққа¹ самовардан куюққина чой қуйгач, чинаёқ ликопчасига иккита конфет олиб қўйди. Сўнгра, қўйнидан газетга ўралган нарсани олиб, оча бошлади.

– Нима у? – деди тўра. – Боя маҳкамада айтган нарсангми?

– Ҳа, тўрт хат форсча байт экан. Шаҳобиддин домлага кўрсатиб эдим, Умархон замонида қози бўлиб ўтган Адо деган бир шоирнинг байти, ўз қўли билан ёзилган, дейди.

– Ундай бўлса, кўп ҳам эски нарса эмас, – деди тўра қўлёзмани олиб туриб. – Лекин чинакам мавлоно Адонинг хати бўлса, табаррук нарса. Раҳмат сенга, Мирёкуб.

Тўра яна кўз ойнагини кийди.

– «Ўмихарририху...» Чиройлик хат... Мавлоно Адо шунча хушхат эканми? Шарқда, ислом Шарқида сураткашлик дин томонидан ман қилингани учун ривож топмасдан, дин томонидан тарвиж² этилган бу хаттотлик³ санъати яхши тараққий қилган эди. Хўп, қани... ўқиб кўрайлик...

«Гул рангли кўз ёшлари ва саргайган юзлар ажиб

¹ Чинаёқ – чашка, ликопчали кружка

² Тарвиж (арабча) – тарқатиш, ёйиш, сотиш; муомалага киритиш. Оммалаштириш, амалга ошириш.

³ Хаттот (арабча) – хуснихат ёзувчи; хуснихат муаллими. Чиройли ва аниқ ёзадиган одам; каллиграф. Хаттотлик – асарларни хуснихат билан кўчириб, китоб ҳолига келтириш билан шуғулланиш, хаттот касби.

гўзал бўладилар, худди зар юргизилган ёқут каби гўзал бўладилар. Сен агар бодом сингари бошдан-оёқ кўздан иборат бўлсанг, ҳеч нарса кўролмайсан, аммо севги сурмаси ила очилган кўз равшан бўлади».

Тўра ерли халқнинг тил ва адабиётини жуда яхши биладиган маъмурлардан эди. Айниқса, форс тили ва адабиётини яхши билар, Туркистон тарихига оид қўлёзма асарларни ҳар йўл билан қўлга туширишга тиришарди. Унинг бу ҳавасини билгандан кейин Мирёкуб ҳар қаердан қўлёзма асарлар топиб келтирадиган бўлди. Ўзининг яқин ошнаси бўлган Шаҳобиддин мударрис орқали уч-тўртта қимматбаҳо нарсалар топиб берди. Ноиб тўра Мирёкубнинг бу хизматларини сира унутмайди. Буни Мирёкуб ўзи ҳам яхши билади. Иккови ҳам бири-бирининг катта-кичик илтимослари бўлса, қўлдан келган қадар бажарадилар. Шунинг учун совғасалом, тансиқ қўлёзма асарлар ва баъзан оз-кўп пул хусусида тўра Мирёкубга миннатдор бўлиб туради, амалдорнинг қўлидан келадиган баъзи бир хил ҳимоят ишлари тўғрисида Мирёкуб тўрага миннатдор бўлиб туради. Ишқилиб, қарс икки қўлдан чиқади ва ҳамма иш гўзаллик билан битиб боради. «Дунёда ҳамма одам болалари бизнинг иккимиздек бўлсалар, дунё жаннат бўларди», деб ўйлайди тўра. Мирёкуб ҳам шундай ўйласа керак: иккови бир жон, бир тан эмасми, ахир!

– Мавлоно Адонинг бу байтига ҳеч қайда дуч келмаган эканмиз.

Бу жиҳатдан ҳам бу ёзманинг қиммати бор.

– Байтнинг маъноси нима, тўра? Тўра тушунтириб берди.

– Гўзал шеър... Умуман, Умархон, эслик подшо бўлган эди. Мулла одам, ўзи ҳам шоир. Вазирлари ҳам

шоир эдилар. Ундан кейингиларнинг мазаси бўлмади... Шаҳобиддин мударрис бунинг мавлоно Адодан бўлганини қайдан билган бўлса?

– Тагида қозининг муҳри бор, дейди. Ўша мавлоно Адо экан...

– Э, дарвоқе бунда муҳр ҳам бор... шошма... ҳа, мана, мана: «Қози Абдиллатиф... Саййид ал-муслумин Амир Умар»... Чинакам, бу хат Умархон даврининг асари экани маълум бўлди. Аммо буни ёзган Адо бўлмаса керак. Мавлоно Адонинг номи Султонхон бўлса керак... Мен ўқиб эдим. Абдиллатиф эмас. Шаҳобиддин хато қилибди. Сизнинг домлаларингиз мунақа нарсаларни яхши билишмайди...

– Мен билмадим, тўра. Шаҳобиддин махсум шундай дедилар.

Мен яна суриштириб-юрибман, топсам олиб келиб бераман.

– Ҳали ҳам кўп қимматбаҳо нарсаларни бердинг, Мирёкуб. Сенинг маданиятга хизматинг катта... Ўтган йил бир тарих китоби берган эдинг, у тўғрида Петрограддаги каттакон мажмуаларга мақолалар ёздим. Сенинг номингни ҳам кўрсатдим. Ҳозир у китоб тўғрисида Англистон, Фарангистон ва Ламса (немис) мамлакатларида каттакон мажмуаларга кўп нарсалар ёзилди. Раҳмат сенга, Мирёкуб!

Катта хизмат қилдинг.

Иккови ҳам жим бўлишди. Бироздан сўнг Мирёкуб гап очди:

– Газет хабарларидан гапириб беринг, тўра. Тўранинг бу чокқача кулиб турган башарасига бирданига ғам чўқди. Қовоқлари солинди, лаблари безгакдай, енгилгина қалтираб учдилар. Қўлёзмани столга қўйди.

– Шунақа, дўстим, ишлар ёмон. Бизнинг, адади ҳамманикидан кўп бўлган мудҳиш ўрдумиз бир-бир устун енгилаётир... Энг уста ва эслик кўмондонларимизнинг бутун тадбирлари натижасиз қолаётир... Мустаҳкам қалъалар бир-бир кетин душман қўлига ўтмоқда, қанча вилоятлар, ўлкалар, шаҳарларни душман эгаллади...

– Оқ подшо каердалар? Бир чора кўрмайдиларми? Ҳаммамиз севган оқ подшо...

– Бу саволни, Мирёқуб, биз ҳаммамиз бир-биримиздан сўраймиз. Ҳеч қайсимиз жавоб тополмаймиз. Ўз-ўзимиздан сўраймиз. Тажангланиб, хафа бўлиб, қизиб сўраймиз, шошилмай, тааммул¹ билан, ўйланиб туриб сўраймиз. На ўзимиздан жавоб бор, на бошқадан! Бу – малъун савол. Мирёқуб!

– Унақа деманг, тўра... Биз, сартия халқи, худодан кейин оқ подшога ишонамиз.

– Ишонганларинг яхши. Биз ҳам ҳаммамиз сизлар сингари ишонамиз, фақат... оғзингга эҳтиёт бўл... фақат... ишониш бошқа, иш, амал, воқеа – яна бошқа. Бир-бирига зид! Биласанми, Мирёқуб, рус халқининг ўқи-ганлари орасида маъюслик бор, оғир бир маъюслик бор. Улар бутун бу бахтсизликларни оқ подшонинг ўзидан кўрадилар...

– Оқ подшодан? Ҳеч бир подшо ўз юртини ёвга бергиси келадими?

– Сенларнинг хонларинг билан бизларнинг подшохимиз юртларига кўп ҳам ачинмайдилар, шекилли... Сенларнинг Худоёрхонингга «Ўруслар Оқмачитни олиб қўйди», деганлар. Худоёрхон «У юртим неча кунлик

¹ Тааммул (арабча) – кўриб чиқиш, муҳокама; мушоҳада; ўйлаш, фикр, мулоҳаза юритиш. Андиша, фикр, мулоҳаза. Тааммул қилмоқ, ўйламоқ, ўйлаб қолмоқ.

йўлда?» деб сўраган, «Бир ойлик йўлда», деганлар. «Ундай бўлса, менга унақа олис жойдаги юртнинг кераги йўқ. Олса ола берсин!» деган... Бизники ҳам, валлоҳи аълам, ундан қолишмас.

Мирёкуб нима дейишини билмай қолди. Бунақа сиёсатларга сира аралашмаган ва бу тўғрида шу чоққача ҳеч бир бош қотирмаган киши бундай катта сиёсий масалалар олдида бирданига шошмасдан иложи ҳам йўқ эди. Қуруқ бўлмасин, деб гапга аралашиб қўйди:

– Илгари бир ойлик йўл бўлса, энди поезд билан уч кунлик йўл бўлиб қолди...

– Ҳаво кемаси билан эртага уч соатлик йўл бўлади. Умуман, эртага – масофанинг аҳамияти қолмайди, Мирёкуб. Бизнинг катталаримиз асрнинг суръатини англамоқ истамайдилар. «Шошилмасанг етасан» деган мақол бошимизга бир бало бўлди.

– Германия нега кучлик?

– Сиз биласиз, тўра.

– Мен, албатта, биламан, сен ҳам билиб қўй. Германия суръат билан ютади. Суръат машина билан ҳосил бўлади. Германия биздан неча баробар кичик, одами бизнинг учдан биримизча ҳам келмайди! Аммо бир қарич ери темир йўлсиз, тош йўлсиз эмас. Бугун, айтайлик, Самарқандда бўлган аскарини эртага Окмачитга олиб бориб тўқа олади. Бизникилар бир излик темир йўл билан судралиб боргунча иш тамом бўлади... Нимага германлар Фарангистонда¹ қаришлаб олдинга жиладилар? Чунки Фарангистон ҳам Германия сингари суръат деган нарсани билади. Техникага бой. Бизнинг шалдирама аравамиз, сизнинг анови девсифат араваларингиз бутун-бутун халқларни ухлатадиган нарса...

¹ Фарангистон (форсча) – Франция, Европа.

– Чора нима, тўра?

– Чорани ўйлашга ҳам кўрқаман, Мирёкуб, шошма биттадан ичиб олайлик.

Тўра ўрнидан туриб, жовонга томон бора бошлади. Шундаги оёқ босишидан Мирёкуб унинг бироз ширакайф эканини англади. Демак, бу қадар зўр масалаларни ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, оғиз ели билан чиқариши ичкилик таъсири билан эди.

– Кел, ичайлик, Мирёкуб. Биз, руслар, ароқ ичишни ҳаммадан яхши биламиз... Сенлар ҳам истеъдодли халқ экансан, биздан ўтказа бошладинг...

Чўкиштирдилар. Тўра алланарсанинг соғлигига кўтарди. Фақат Мирёкуб «...соғлигига» деганинигина англаб қолди. Сўзнинг бош қисми, ғолибан, ичда айтилган эди.

– Сен чора нима, деб сўрайсан, – дея бояги сўзини давом эттирди тўра. – Чорасини топишдан биз, амалдорлар, ожизмиз. Дуруст, ичимиздаги душманга, қора халққа қарши бўлса – тадбир осон. Қозоқ ўрисимиз, миршабимиз, жандармамиз, аскаримиз бор... фюшт!.. Хориждан келаётган ёвга биз ожизмиз, нима қилишимизни билмаймиз. Биз билан бирга бизнинг томондан жанг майдонига тушган қиронлар ҳам бизга ишонмай бошладилар. Бу – ёмон, бу жуда ёмон ҳол, Мирёкуб. Кел, яна битта ичайлик...

– Чорани айтмадингиз, тўра. «Чорасиз дард йўқ», дейди бизнинг ҳақимлар... «Ўлим билан ишқдан бошқа ҳамма дарднинг чораси бор» дейдилар.

– Сафсата ҳаммаси, сафсата... Чорани бизнинг ички душманларимиз, яъни инқилобийон деган тоифа кўрсатади. Лекин ўзича кўрсатади...

– Қани, нима дейди у тоифа?

– Подшони ҳам ҳайда, амалдорни ҳам ҳайда. Миршабларни йўқот, жандармларни ўлдир, урушни тўхтат, бойлардан ер-сувни, фабрикачилардан фабрикаларни, заводчилардан заводларни тортиб олиб, халққа бер, – дейди. Уларнинг «халқ» дегани – қора халқ, ялангоёқлар... Юртни ўшалар сўрасин, дейди.

Мирёкуб хохолаб кулди.

– Номаъкул отнинг тезагини епти ўшалар! Саводи йўқ, оми бир ялангоёқ келсин-у сўрасин эмиш... Бойлардан ерни тортиб олиб, камбағал экар эмиш... Камбағал шунча сўкиб уришсангиз ҳам ерингизга бундай бир ҳафсала қилиб ишламайди-ю... хўжайин бўлмаса, ишлар эмишми? Ўша урушни тўхтатсин, дегани дурст... Уруш чиққандан бери юрт қимматчилик бўлиб кетди. Ўзига яраша давлати, савдо-сотиғи бор одамларни жин ҳам ургани йўқ-ку-я... қайта, молларнинг нархи ошиб, бири беш бўлди. Аммо шу қимматчилик бўлгандан бери одамларнинг кўзига қарасангиз, кўрқиб кетасиз, тўра.

– Ҳаббаракалло! Бизнинг ҳамма хавфимиз ўша «кўзлар»дан... У кўзлар кўп хунук қарайлар. У кўзларнинг сони-саноғи йўқ. Германни енгсак, кўзлар ювошланади. Худо сақласин, агар шу хилда кета берсак – у кўзлар бизни еб ташлаши мумкин...

Тўра жим бўлди. Мирёкуб ҳам жим қолиб, унга тикилган эди. Тўра олис хаёлларга кетиб туриб, бошини чайқади. Сўнгра бошини оғир тебратиб туриб, деди:

– Хулласайн калом, бу улуғ кема... бу улуғ кема... бу буюк «империя» даҳшатли тўлқинлар ичида зулматга, белгисизликка, йўқликка қараб кетаётир. Уни тўхтата оладиган ва кутқариб қоладиган ҳеч бир куч кўринмайди... Балки, ундай куч аслида йўқдир ўзи...

– Бир сўз айтдингиз, тўра... «импери»ми, нимаиди?

– Ҳа, империя, империя.

– У нимаси, тўра?

Тўра бироз ўйлаб тургач, подшонинг девордаги суратини, сўнгра ўзининг елкасидаги погонини кўрсатди.

– Мана шу империя...

Мирёкуб ҳеч нарса англамади. Сўнгра тўра оғир бир нафас олгандан кейин:

– Менга қара, Мирёкуб, – деди, – қўй энди бу гапларни!

– Ҳа, қўйинг, тўра, одамни хафа қиладиган гапларни гапирмайлик. «Эртанинг ғамини эшак ейди». Эртага худо пошшо эгам...

– Ҳали «Акбарали шу ерда», дединг. Уйланганига бир ҳафта бўлмай туриб нега тушди? Биронта иш биланми?

Шундан кейин Мирёкуб ўзининг ғамхўр отахонига бутун воқеани гапириб берди:

– Эҳ-ҳе, хали шунақа дегин!

– Ҳа, шунақа, тўра.

– Акбарали аҳмоқ! Эшшак!

– Рост айтасиз, тўра, бироз эси пастрок...

– Сизнинг шариятингиз тўрт хотин олишга йўл қўяди. Бу қонун, аслида, чакки қонун эмас... Ҳар бир эркак буни билади... Фақат, у бундан юз йил, эллик йил бурун дуруст эди, замон кўтарарди. Энди замонлар бошқа, Мирёкуб. Ҳозир тўрт хотин олиб, тўрт ташвишни елкага ортишнинг нима ҳожати бор. Одам дегани, албатта, биттага қаноат қилолмайди... бу маълум. Лекин бунинг учун уйланиб ўтириш керакми? Бекорчи хархашани кўпайтириб нима қилади киши?

Тўра овозини пасайтира тушди:

– Ҳай-ҳавас учун мутлок уйланиб ўтириш шарт эмас. Сен ўзимизникисан, сенга ишониб айтганда, менинг бир ошнам бор: урушга кетган офицернинг хотини. Ёш, чиройли нарса. Яқинда, зиёфатда, бир савдогар бойнинг хотини билан танишдим... бу окшом ўшаникига бормоқчиман... очик, дилкаш нарса. Мана холос! Аҳмоқ. Акбарали аҳмоқ!..

– Рост айтасиз, тўра, рост. Мана, мен ҳам биттага «қаноат» қилиб ўтаётirman-ку... ҳай-ҳавасларим қолиб кетаётгани йўқ...

– Ҳаббаракалла, – деди тўра. – Хотининг битта, айшинг жойида...

Кейин бармоғи билан «ҳап сени» қилиб туриб:

– Сен, Мирёкуб, ёмонсан лекин... – деди. Мирёкуб аввал бироз қизаринди, сўнгра кулимсираб тўрага қарагач, жавоб берди:

– Худованди каримнинг раҳмат дарёси кенг, дейдилар, тўра.

Шунга ишониб, унча-мунча эркалик қиламиз-да. Унча-мунча...

– Тоғдай-тоғдай гуноҳлар ҳам унча-мунча бўлар экан-да!

Мирёкуб хохолаб кулди:

– Тоғдай тоғдайини энди сиздан ўрганамиз, тўра, худо хоҳласа... Сиз, ахир, мулла одамсиз...

Тўра ҳам «қаҳ-қаҳ» солиб кулди. Схнгра девордаги соатга қаради:

8 дан 15 минут ўтган эди. Ўрнидан турди.

– Сен ўтириб тур, мен кийиниб олай. Биргалашиб чиқамиз.

Тўра кийиниб чиққандан кейин Мирёкуб ҳам ўрнидан турди.

– Қани, юр буёққа. Боқча томондан чиқайлик. Хоним келмаган, кампир ухлаб қолибди. Эшикни берки-тиб оладиган киши йўқ.

Айвонга чиқдилар. Саҳнга тушгач, тўра тўхтади.

– Мирёқуб, янги гапдан хабаринг борми?

– Йўқ, тўра.

– Тоғ томондан оломон қўзғалон кўтариб, бир-икита амалдорникига ўт қўйибди. Эртага тушдан кейин, ёнимга аскар олиб, чиқиб кетаётирман. Бугун ҳам ўн етти кишини ушлаб келтирдилар.

Оломон қутурган, дейди.

– Қачон келасиз?

– Икки-уч кун қолсам керак. Сен Акбаралига айт, тезроқ жойига борсин.

– Хўп, жоним билан. Биз ҳам эртага чиқиб борармиз.

– Ҳозир ҳар бир мингбошига яна еттидан йигит бериш масаласини кўтардик, эҳтимол яқинда рухсат бўлиб қолса.

– Яхши бўларди.

Буларнинг овозини эшитиб, ошхона томондан тўранинг ошпази Зуннун келди. Мирёқуб билан кўришди.

– Мирёқуб ака, чиқиб кетаётирсизми? Бизникига бир кириб чиқинг. Битта чой дамлаб берай. Сизга бир гапим бор эди...

Мирёқуб тўрага қаради.

– Жуда яхши! Бироз чой ичиб, гаплашиб борарсан. Зуннунбой зериккандир.

Тўра кумуш бошли ҳассасини ерга ура-ура панжара эшикдан чиқиб кетди. Булар ошхона томонга бурилдилар.

* * *

Зуннун аканинг уйи ошхона билан дон омборининг ўртасида эди. Бу бир қаватли, тор деразали, хом гаштдан ёпилган бостирмалар эса, саҳннинг тўғрисида, ноиб тўранинг ўз уйлари ўрнашган пишиқ ғиштли яхши бинонинг каршисида бўлинарди. Бу бостирмаларнинг кети боқча ва гулзор. Ошхонанинг деразаси саҳнга – олдинга қарагани ҳолда, Зуннун ака турадиган уйнинг фақат боқча томондан бир кичкина дераза ва эшиги бор эди. У уйга ошхона орқали ўтса ҳам бўларди. Ошхонадан ҳам саҳн, ҳам боқча томонга эшик очиларди.

Зуннун аканинг уйига кирмасдан, гулзорда бир скамейкага ўтирдилар. Мирёкуб тезроқ бориб ўзининг янги юлдузини яна бир кўрмоқчи ва ўз бошига ёлғиз қолдирилган мингбошидан ҳам хабар олмоқчи эди. Мингбоши боладай нарса... уни кўп ҳам ёлғиз қолдириб бўлмайди. Шу учун Мирёкуб чой қўймоқ учун тураётган ошпазни тўхтатди:

– Зуннун, мен шошилиб турибман. Гапингни айт. Тезроқ бормасам бўлмайди.

Мирёкубнинг овозида аллақандай бесаранжомлик ҳам йўқ эмас эди. Буни Зуннун пайқади.

– Нима бўлди сизга, Мирёкуб ака! Овозингизда бир безовталиқ бор...

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ, шошилиб турибман.

– Ундай деманг. Бари бир, мен биламан. Бизнинг тўра ҳам жуда хафа. Хоним бўлсалар тез-тез «Русияга кўчиб кетсакмикан?» деб қўяди. «Сен ҳам кетасанми?» деб сўрайди. Улар дунёнинг ҳамма ҳол-у аҳволини билиб турадиган одамлар, бир нарсани сезишгандирда, мен бу ерда ҳар хил ўруслар билан гаплашаман. Ҳаммаси ҳар нарса дейди. Ўйлаб кўрсангиз,

ҳаммасининг гапи бор: «Бир бало бўладиганга ўхшайди».

Мирёкуб бошини кўтарди.

– Ўруслар шунақа дейдими? Қани, гапир, яна нима дейишади?

– Айтдим-ку, ҳамма ҳар хил гапиради. Лекин гапнинг таги бир жойдан бориб чиқади: «Бир бало бўладиганга ўхшайди». Нима бало экан, бизнинг ақлимиз етмайди. Ҳар қалай, бир балоси бор.

Мирёкуб аҳволдан бу даража хабардор бўлган одамдан сир яширишни лозим кўрмади:

– Рост айтасан, – деди. – Тўра менга кўп гапларни айтди. Бири-биридан ваҳималик... Унинг гапларини эшитиб, мен ўз-ўзимга «Замона охир бўпти. Қиёмат яқин, шекилли», дедим...

– Шунинг учун мен сизни чакириб эдим. Зуннун Мирёкубнинг ёнгинасига ўтирди.

– Мен қиркка бориб қолдим. Ҳалигача битта бошим иккита бўлгани йўқ. Кенг кўрпада ёлғиз ўзим қалтираб ётаман... Менинг ҳам орзу-ҳавасим бор. Уйлансам, бола-чақа кўрсам, дейман.

– Жуда яхши. Ўзингга лойиқ бир киз топилади, албатта.

– Қиз тайёр... қишлоқда менинг бир холам бор, ўша дарак солиб топган экан. Энди қистаб ётибди.

– Уйлана бер, нимаси бор? Тараддудингни қила бер, тўйни биргаллашиб ўтказамиз.

– Мен хўжайиннинг олидан бир ўтиб қўйсаммикан, деб эдим.

– Тўғри, сенинг отахонинг бўлиб қолди. Сўраганинг яхши.

– Шуни айтаман.

Зуннун кулди. Мирёкубга томон яна ҳам яқинрок бурилди.

– Шу тўғрида хўжайин билан гаплашиб берсангиз, деб эдим...

– Ўзинг-чи?

– Ўзим... бетлаёлмайман.

– Нега? Айта бер.

– Сиз айтсангиз, дейман.

– Яхши, мен айтай.

Мирёкуб бирдан суҳбатдошига томон бурилди:

– Хоним билан қалайсан?

– Жуда қалин...

– Бўлмаса, унга айт, эрига ўзи айтади.

Зуннун кулиб юбориб, ўрнидан турди, икки қўлини чаккасига қўйиб, суҳбатдошидан беш-олти қадам йироқлашди. Унга орқасини ўтурган ҳолда қуйигароқ этилган бошини қаттиқ-қаттиқ чайқаб, сўнгра бирданига югуриб Мирёкубнинг ёнига келди. Ҳамон қизариб кулишини давом эттиргани ҳолда, Мирёкубга эгилиб, деди:

– Сиз билмайсиз, хўжайин!

– Албатта, билмайман. Сенинг кўнглингни мен қайдан билай? Гапир! !

Мирёкубнинг бу сўзларида бироз қаттиқлик асари бор эди. У, ғолибан, ўзига тенг бўлмаган бир киши билан ортиқча бачканаланишни истамас эди. Ваҳоланки, Зуннуннинг қилиқлари бачканаликка қараб кетди. Зуннун суҳбатдошининг овозидаги ўзгаришни пайқади ва дарҳол унинг ёнига ўтирди.

– Ҳамма бало хонимда-да! – деди у. Мирёкубнинг кўзлари олайди. Яна суҳбатдошига томон бурилди.

– Нималар деяётирсан?

– Хоним бўлмасалар, эрта қачон уйланиб олардим, ака!

– Оббо худо урди! – деди Мирёкуб, ирғиб ўрнидан турди.

Бошини чайқади: иккала қўлини Зуннуннинг елкасига қўйди. – Нима бало, сенга кўнгли тушиб қолганми?

Зуннун зўр бериб куларди.

– Ҳой, тентак, гапир, дейман! Нима бало бор ўртангизда?

Зуннун ҳали ҳам куларди.

Шу онда бирданига ҳовли томондан хотин кишининг чорлаш овози эшитилди: «Зуннун! Зуннун!...» Бу хонимнинг овози эди.

Зуннун ирғиб ўрнидан турди.

– Туринг, дарров менинг уйимга киринг! Чироғни ёқмасдан дераза олдидан томоша қилинг...

Нафас ўтмай, Мирёкуб дераза олдида ўтириб, ташқарини кузата бошлади. Зуннун гулзор ўртасидаги электрик фонарни ўчирди, ўзи югуриб ошхонага кирди. Ошхонадаги ёруғ фонарнинг шуъласи эшик тирқишидан уй ичига тушиб турарди. Ташқарида – гулзор томонда эса ола қоронғилик ҳукм суларди. Мирёкубнинг ўткир кулоқлари ошхона томонни тингларкан, икки кишининг пичирлашиб гаплашганини аниқ эшитди, юраги обжувоз¹ ликопидай ура бошлади:

– Шошма, Зуннун, шошма, Зуннун, дейман! Бу ер яхши эмас...

– Бу ерда яхши эмас, дейсиз... Уйимга киргали унамайсиз.

¹ Обжувоз (форсча) – сув + ёғоч ёки тош ўғир) 1) Сув кучи билан юрадиган, шоли оқлайдиган қурилма; 2) Шундай қурилма ўрнатилган хона; обжувозхона.

Хоним секин жавоб қилди:

– Мендан уни кутма! У тўғрида гапирма ҳам! – Сўнгра овозини бироз пастлаб деди: – Ўзинг бир яхши менинг уйимга кела биласан... Шошма, Зуннун! Сурсан! Шошма, дейман сенга!

Хўжайининг қани?

– Бир жойга кетди. Кеч келаман, деди. Зарур иши бор экан...

– Бас, дейман! Кармисан? Вақти бор ҳар нарсанинг! Хафа бўламан бекор! Яна ярим кеча-саҳарларда келади, десанг-чи! Оҳ, бу эрлар!..

– Ҳа, кечроқ келаман, деди.

– Бунча сур бўлдинг? Мастмисан, нима бало? Юр, бокчага ўтайлик. Дарранда...

Бирдан ошхонадаги фонарь ўчди.

– Учирма! Зуннун, ёкиб қўй, жоним... Ёқ, дейман! Аввал «чўлп» этган кучли бир ўпиш эшитилди.

Сўнгра фонарь ёнди. Ундан кейин ой қоронғисида қўлтиклашган икки киши дераза олдидан бир-икки марта у ёқ-бу ёққа ўтдилар.

Сўзлари эшитилмасди. Зуннун ўз хунарини кўрсатмоқчи бўлди, шекилли, худди дераза қаршисига келганларида, хонимни маҳкам қучоклади-да, деразанинг пастгина супачасига ўтқизди. Мирёқуб ичкарида юрагини ховучлади: тўранинг хотини лабларини ошпаз Зуннуннинг лабларига қўйиб, унинг кучоғида ҳансирарди...

Бирор минутдан сўнг хоним ирғиб ўрнидан турди, шу онда ошхонанинг эшиги очилди. Сўнгра ошхонинг ҳовли томонидаги эшиги олдидан хонимнинг сўзлагани эшитилди:

– Ўзим айтаман... мана шу вақтларда... ўзинг биласан-ку...

Ошхонанинг у эшиги ҳам ёпилди. Бироздан сўнг Зуннун кириб, ўз уйининг фонарини ёкди. Мирёқубнинг ранги ўчган эди...

– Тоза бўлган экан бўлгулик! – деди у. – Ҳали гап шу дегин?

– Бир-икки йилдан бери аҳвол шу... Қани, юринг, гулзорга чиқайлик.

Гулзорга чиқиб, яна скамейкага ўтиргач, Зуннун давом этди:

– Мана шу аҳвол. Гапини эшитдингиз-а? Бугун хўжайиннинг чиқиб кетганини билмай қолди, ўзи уйда йўқ эди. Ўзи уйда бўлса, бундай ҳолларда, хўжайиндан сўрайди: «Қачон келасан?» дейди. «Яна ярим кеча-сахарларда келармикансан? Кутиб ўтирайликми? Самоварга бир қоп кўмир ташлайликми?» деб ўшқириб ҳам олади. Хўжайин – «Бугун иш жуда муҳим. Гарнизон бошлиғи иштирок этади. Шунинг учун кеч келсам керак. Соат 2 дан аввал кела олмасман... Сизлар, бемалол ёта беринглар», дейди. Хотинидан узр сўрайди, бечора! У кетган ҳамон хоним мени чақиртиради. Онаси олдида буйруқ қилади: «Хўжайиннинг келгунча залда ўтир. Келганда чиқиб эшикни оч. Секин юр! Бизнинг уйқумизга халакит берма!» дейди. «Хўп», деб залда қоламан. Залнинг бир ёнидаги эшик хонимнинг уйларига очилади, бир ёнидагиси йўлакка, йўлакдан – кўча эшигига. Онаси бўлса, бола билан бирга, хў... нариги чеккадаги уйда ётади. У мана бу вақтларда данг қотиб ухлаб қолади. Бола ҳам ювош, мўмингина... Мен залда қоламан. Зал билан ётоқ уйи ўртасидаги эшикнинг бир қаноти очиқ... Хуллас, хўжайин чанғироқ чалганда, секингина ўрта эшикни ёпиб, йўлакка чиқаман-у, уйқусираб, эснаб, пайпасланиб, эшикни очаман. Хўжайин аксари

маст келади, ҳеч нарсани билмайди. Ҳушёр келганда, «Бор, энди, жойингга чикиб ёт! Секин юр, хонимни уй-ғотасан. Шу чокқача тахталик полда юришни билмайсан. Ҳўкиз!» дейди...

Мирёкуб ҳайратлар ичида қолган эди. Шунча гапни эшитишга вақти бўлмаса ҳам шошилганини унутиб, диққат билан кулоқ солди ва бирушта бошини чайқаб ўтирди. Бироз ўйланиб турганидан сўнг бошини узун-узун чайқаб:

– Империяси тагин ҳам ботмасинми? – деди у. – Неча минг, неча лак¹ фуқаронинг жони шуларнинг қўлида. Буларнинг жони эса мана шунақа манжалақилар қўлида экан!..

– Нима дейсиз энди, Мирёкуб ака?

– Қайси тўғрида? Сенинг уйланишинг тўғрисидами?

– Ҳа.

Хаёли бошқа томонда бўлган Мирёкуб:

– Яхши, уйлан! – деди. – Қайлиқ олиш яхши нарса.

– Уни биламан. Ҳўжайинга айтиш маслаҳатини сўраб ётирман.

– Ҳа, у тўғрини айтасанми? Яхши. Ўзим гаплашиб бераман.

– Лекин ҳали эмас, бир-икки ойдан кейин...

– Унгача киш келиб қолади-да?

– Хотин деган қишда керак-да. Ёзда хотинсиз ҳам иссиқ ўзи...

– Бор бўлинг, топдингиз! Мен сизга ишониб тураман, бўлмаса.

– Эртагаёқ сўраб берардим. Тушдан кейин хўжайининг тоғ томонга чикиб кетар экан. Икки-уч кунсиз ке-

¹ Лак (ҳиндча) – юз минг.

лолмайман, дейди. Ундан кейин бирор хафта ўтказиб, ўзим ҳам Қримга жўнайман. Тўйни бизсиз ўтказма, Зуннун!

– Ҳа, албатта, албатта! Мингбоши тоғам билан сиз икковингиз бўлмасангиз, тўй татийдими?

– Бўпти. Зуннун яна кулди.

– Эртага хўжайин уйда бўлмас эканми?

– Шундай деди.

– Менга қаранг, Мирёкуб ака.

Мирёкуб бурилди. Зуннун эгилиб туриб, сўради:

– Бизнинг хоним қалайлар? Тобингиз борми шу кишига?

Мирёкуб бирданига жавоб бермади. Ўйланиб қолди.

– Айта беринг, ака. Мен ўз кишингизман...

– Ўзи қалай, деб сўрасанг, чакки эмас, семизгина, лўппигина, бадани оппок, тароватини сақлаган, анча ёш кўринади... Ўзи ҳам, 27-28 дан нари эмасдир?

– 27 да бўлса керак.

– Ҳа, мен адашмайман. Энди «тобингиз борми?» деб сўрайсан. Нима дейишга ҳайронман... Биз эркак халқини ўзинг биласан. Итмиз! Шайтон ҳамма вақт елкамизда... Тизгинни доим чапга буриб туради...

Лекин, Зуннунбой, икковингиз ҳам етиб ортасиз бечорага...

– Нега икки киши бўлсин? Бир киши, холос...

– Нима демоқчисан?

– Эри – номига эр. У бошқа хотинлар билан юради. Унинг ўйнашлари кўп.

– Сен қайдан биласан?

– Мен ҳаммасини биламан. Баъзи бирларини ўз хотини ҳам билади. Унинг менга бунча осилиши ҳам бе-

сабаб эмас. Икки киши деманг, бир киши. Менман, холос! Эҳтимол, ташқарида бўлса... Йўқ, агар бўлса сездим, албатта. Сиз менга қаранг, эртага хўжайин уйда бўлмаса, кечлатиб келинг. Аллақайси бир мингбоши тўрага бир тўққиз илварсин юборган экан. Учтасини алоҳида тузлаб қўйдим. Яхши палов қиламан. Хоним ҳам бўлади. Тобингиз бўлса, у ёғи осон...

Мирёкуб индамасдан ўрнидан турди. Ёнидан пул олиб Зуннунга узатди.

– Яхши. Шомдан кейин келаман. Мана бу пулга ичкилик ол... Кўрамиз.

Зуннун пулни олмоқ истамаса-да, Мирёкуб қўймаганидан кейин, ноилож олиб, стол устига ташлади ва ўша мактанчоқ кулиши билан кулиб туриб:

– Эртага кутаман, – деди.

– Хўп, – деди Мирёкуб. Яна бояғидай бош чайқаб уйдан чиқди.

Номерга қайтиб бораркан, ҳамон бошини чайқаб ўз-ўзига сўзланарди:

«Империяси чирибди... Йиқилса ҳам ҳеч ким танкир қолмайди. Менинг миямда шу бугун ғалати фикрлар қўзғалди. Нималигини ўзим ҳам билмайман... Илгари ҳеч бунақа гаплар йўқ эди. Аллакимдан алланималарни сўрагим, билгим, ўргангим келади. Бир пирни топиб – тариқат сўрасамми? Бир закончини топиб – закон сўрасамми? Ё бир муаллимни топиб – масала сўрасамми? Ҳайронман...»

«Империяни кемага ўхшайди, дейди... Йўқ, кема, дейди, кема... Нималигини билсам эди! Империя, нима десам, оқ подшони, ўзини, погонини кўрсатди. Оқ подшонинг нималигини ўзи айтиб берди, ўзининг кимлигини ўзим биламан, бугун яна ҳам очикроқ билдим,

эртага жуда равшан билсам керак... Энди, елкасидаги погони қолди. У бир латта, зардан тикилган бўлса ҳамки, бир латта... Машиначи тикади. «Эшагига яраша тушови», деган гап бор. Эгасига яраша – погони... Демак, империя ботишга боради».

«Биз нима бўламиз? Фуқаро нима бўлади? Бизнинг топган-тутганларимиз, ордирган давлатимиз нима бўлади? Азбаройи худо, кимдан сўрасам? Шошма, янги ошнамдан, мени занжирсиз боғлаб қўйган айёрдан сўрайман! У, ҳар ҳолда, ўрус-ку... ўқиган-ку, билади. Йўқ, шошма, у ўзи нима бўлади? Ўзи? Шундай катта империя ботади-ю, у соғ қоладими? Нима, азбаройи худо, бу империя? Кимдан сўрайман энди? Кимдан?!»

* * *

Соат ўн бирларда номерга келиб, мингбошининг ёнига кирди. У икки хотинни ёнига олиб, иккаласининг бўйнига баравар қўл ташлаб, мудрамоқда эди... Кирган ҳамон баланд овоз билан кичқирди:

– Туринг, додхо! Хирмонга ўт кетди!!! Мингбоши сесканиб уйғонди, ирғиб ўрнидан турди.

– Қаерда қолдинг, ноинсоф? Мени ёлғиз ташлаб?

– Ким ноинсоф? Икки таннознинг ўртасида ўтирибсиз-ку, яна ёлғизман, дейсиз...

– Зерикдим буларингдан... кўнглимга урди. Юр, кетайлик!

– Қуллук бўлсин, итликнинг йўқолиши! Худога шукур, минг қатла шукур, одам бўлибсиз.

– Ўтир! – деб бақирди мингбоши.

Иккала хотин чўчиб тушди. Мирёкуб ёйилиб-ёйилиб кулди.

– Қаерда қолдинг?

– Нимага?

– Империяга ўт кетган экан. Ўчиришгали бориб эдим...

– Нимага?

– Империяга... Империя... Хотинларнинг бири унинг ёнига ўтди.

– Сиз империя дедингизми? – дея гап бошлади хотин. – Бизнинг шахримизда «Империял» деган бир номер бор эди. Тоғнинг шундоққина тепасида, пастда – дарё. Номернинг олди – боғ, боғнинг олди – пастлик, жар...

– Империя ўзи ҳам жар бўйига келиб қолган эмиш, – деди Мирёқуб.

Хотин унинг ёнига суқилиб кириб:

– Нима дедингиз? Англамадим, – деди ва қўлини Мирёқубнинг елкасига ташлади. Мирёқуб унинг қўлини мулойимлик билан ўз елкасидан олиб қўйиб, ўрнидан турди-да, мингбошига юзланди:

– Мен кетаман! Эски шаҳарда ишим бор.

– Шошма! – деб бакирди мингбоши. – Мен ҳам бирга кетаман!

– Сиз бугунча шу ерга ёта тулинг. Қорнингиз тўқдир, албатта?

– Қорним тўқ, аммо зерикдим. Қачон кетамиз?

– Индинга эрта билан, сахар, худо хоҳласа. Зериккан бўлсангиз, эртага бошқа номерга кўчираман. У ер – яхши.

– Индинга кетадиган бўлсак, менга бир дутор чалиб, ашула айтадиганини топиб бер. Бу – тил билмасларинг билан зерикиб кетдим...

– Хўп, хўжайин. Эртага кундузи ҳаммаси бўлади. Индингача империяни бостирамиз...

– У нима деганинг?

– «Итликни ўлдирамиз!» деганим... Яхши туш кўриб ётинг, хўжайин! Хайр энди, хонимлар!

Тез-тез хатлаб ташқарига чикди. Айвонга ўтиши билан ўз уйидаги қизил фонарнинг шуъласи кўринди. «Демак, менинг уйимда».

Эшикни секингина очди. Ёш хотин стул кетида китоб ўқиб ўтирарди... Мирёкубни кўргач, ўрнидан туриб жой бўшатди ва тўрга таклиф қилди. Мирёкуб соддагина кўришиб, тўрга уни ўтказди ва ўзи пастга ўтирди. Аввал ёш хотиннинг кўзларига қаради: хорғинлиги, уйқусираганлиги очик кўриниб турарди. Картга қаради: одам ётгани билинмайди. Шундан сўнг кўнглида бир севинч кўзғалди, бутун баданини бир завқ ўраб олди... Яна ёш хотинга тикилди: у бир бет қолган китобни охирига етказмоқ учун уринарди. Бу дафъа Мирёкуб худди ўзининг неча йиллик синоқта хотинини кўргандай бўлди. Бу хотин гўё неча йилдан бери ҳар кун шу равишда буни кутиб умр ўтказган... Империя эсидан чикди. Хотин китобни битиргунча, эҳтиёт билангина эснаб олдида, сўнгра бу ишдан ўзи уялди, шекилли, юзини қўли билан тўсиб кулди. Юмшоққина кулди... Бетларига қизил қон оқинлари югурган эди. Мирёкуб ҳам кулди ва секингина ўрнидан турди.

– Хўп, ётиб ухла, бўлмаса, мен Эски шаҳарга тушиб кетаётirman.

– Яхши, бора беринг. Бугун хўжайин эшикни чертиб келган эди, «тобим йўқ», деб киритмадим.

– Нима дейди?

– «Бир сарт бойвачча келди. Беш юздан кам олмайсиз.

Мақсадингизга етдингиз... Ўзи ҳам ёш, чиройлик,

оригинал...», дейди. «Яхши, индинга келсин. Тобим кочиби турибди, ваннада совук олдирибман...», дедим «Аттанг, аттанг...», деб қайтиб кетди.

Ўзи хохламасдан, бўлиб-бўлиб, оддий овоз билан бу воқеани сўзлаб берган хотин энди бу сафар худди ёлворишга яқин бир овоз билан деди:

– Эртага шу ердан кетармиканмиз?

– Албатта, эрта билан келиб ўзим тўғрилайман.

– Нарсаларни қандай қиламиз?

– Нарсаларинг кўпми? Хотин кулди.

– Бир чамадон, холос.

– Осон экан. Эрталаб шу уйга чиқариб қўяласанми?

– Эрталаб бўлмаса, кечаси бир иш қилиб эпларман.

– Ундай бўлса, хотиржам сен кийимингни кийиб чиқаверасан, тамом!

Мирёкуб чиқиб кетишга мўлжаллай бошлади.

– Йўк, шошманг! – деди хотин. Мен бу паспортим билан у ерда туrolмасман...

– Оббо! – деди Мирёкуб. – Ҳали бу масала ҳам бор экан.

– Нима қиламиз? – деб сўради хотин. Мирёкуб ўйланиб туриб, деди:

– Бир йўлини топармиз... шошма.

Бироздан сўнг юзлари кулиб, кескинлик билан деди:

– Хотиржам бўл, паспорт топаман. Эртага эрта билан қўлингда бўлади.

– Ташаккур этаман.

Мирёкуб ташаккурга жавоб қайтаришни билмасди... Лекин у шу топда негадир ўзи ҳам хурсанд бўлиб алланечук чарақлаб очилиб кетди. «Мирёкуб эпақа ҳар ишни эплайди», деган хаёлга бордимиз ё бошқа бир

ёқимли хаёлга бордим, ҳар қалай, таъбининг чоғлигидан бўлса керак, ёш хотиннинг ёнига бориб, пешонасидан бир ўпиб олмоқчи бўлди. Фақат яна дарров ўзини тўхтатди: «Йўқ, қизиган оловмиз икковимиз ҳам... Қанча йироқ бўлсам, шунча яхши...», деди ўз-ўзига.

– Хўп, ёт, ором ол, бўлмаса. Эшикни ичидан беркитиб ёт!

Мирёқуб ўрнидан турди.

– Табиий, – деди хотин, у ҳам секингина ўрнидан туриб, эшик томонга юрди.

Мирёқуб айвонга чиққач, ичкаридан калитнинг шириклагани эшитилди. «Мен учун очиладиган эшик бошқалар учун ёпилди!» деди у ўз-ўзига. Хурсанд, кўнгли очилган, алланечук енгиллаган кўзлари, юзлари, бутун борлиги билан кулгани ҳолда илдам-илдам босиб, кўчага чиқди.

Муюлишда ухлаб ётган извошчини уйготиб, икки отни чоптирганича ярим кечада, ноиб тўра маҳкамасининг котиби Игнатюкни қидириб кетди.

* * *

Кеча кечаси кўча эшиги зинасида арвоҳ Игнатюкнинг қуруқ чангалига қистирилган ўн сўмлик қоғоз ўз вазифасини бажарган эди: эрталаб соат 10 да маҳкамага келиб кирган Мирёкубнинг қўлига Игнатюк бир янги паспорт узатди, 24 яшар Евдокия Захаровна Кобилина номига ёзилган бу муддатсиз паспорт ёш хотиннинг кечаги ташвишини тамоман бартараф қила оларди. У ёзлик кийимини кийиб чиқиб, тўппа-тўғри биринчи класс номерга борди ва ўзи учун ажратилган кичкинагина чиройлик ва соз уйига ўрнашди. Бир соат ўтар-ўтмас, нариги номернинг йўғон гавдали, девсифат, узун соқол

хизматчиси бир коп ичига солиб, хотиннинг чамадони-ни келтириб берди. Унинг нариги номердаги хонасида энди ҳеч нарсадан хабари йўқ хизматчи хотиндан бошқа нарса қолмаган эди...

Мирёқуб мингбошини ҳам бошқа бир номерга кўчиргандан кейин, ўз номерининг ҳисобларини тамомлаб, номер эгаси дўстига қўл узатди:

– Хайр энди, мен қишлоққа жўнайман.

– Хайр, Мирёқуб, келиб тур, дўстим. Хотин қалай?

– Сўрама. Бир-икки кундан кейин яна келаман...

– Арзийди... арзийди, чёрт возьми! – деди хўжайин. Ўзидан хурсанд бўлиб кулди.

Сўнгра сўради:

– Қанча бердинг?

– Ишинг нима?

– Айта бер... ҳимматингни билайин, дейман. Кечадан бери ўзи ҳам сеникидан чикмайди.

– Меникидан чиқмагани рост, фақат нотоб ўзи...

– Сен уни совуққа олдириб кўйгансан. Кеча бир бойвачча келган эди. «Нотобман», деб чикмади. Сен менга катта зарар келтирдинг. Вагончи бойнинг ўғли эди... Ваҳоб... Биласанми? Ана, пул деган нарса ўшанда! Бир кучок!

– Бу хотин шу ерда бўлса, вагончи бойваччалар кўп келади ҳали... Шошма!

– Албатта, албатта! Ҳар ҳолда қанча бердинг? Айт!

– Кўп эмас, фақат... минг сўм!

– Минг сўм? Ростми?

– Нега ёлғон бўлсин? Минг сўмлик чек бердим. Банкага кетди.

– Чёрт возьми! Бир ярим мингдан ошиб кетибди... «кетаман», деб қолмасин.

– Пул ширин... Қанча кўпайса, яна шунча кўпайтиргиси келади.

– Рост айтасан. Бир иш қилиб яна бир-икки ҳафта олиб қоламан.

– Қўяманми мен?

– Сен қўймайсан, биламан. Хайр энди!

– Яхши бор!

Мирёқуб ўз дўстининг аҳмоқлигидан кулиб, кўчага чикди.

– Эртага эрта билан кишлокқа жўнайман, – деди у кўнгли илинган хотинга. – Кўп бўлса, беш кун туриб қайтаман. Ўша кун жўнаб кетишимиз керак.

– Мен сизга кўп ташаккур қиламан, азиз дўстим. Сиз чинакам азиз дўстим бўлдингиз. Келинг, мен сизни бир сингил сифатида ўпиб қўяй...

Мирёқуб бу сўзларнинг маънисига тушунгунча ёш хотин келиб пешонасидан ўпди. Бу ўпиш ҳар қандай ярамас ҳисдан узоқ ва эҳтиётли бўлса-да, хотин кишининг бу қадар яқинлашиб келиши Мирёқубни дир-дир титрашга мажбур қилди. Унга нисбатан хотин жуда тинч ва лоқайд эди. Ўпиб бўлгандан сўнг, Мирёқубнинг ёнидан унча узоклашмасдан, унинг қоп-қора ва бесаранжом кўзларига тикилиб турган хотин, ғолибан, унинг шу топда кечираётган талвасаларидан хабардор эмасди. Мирёқуб бир-икки қадам орқага чекинди.

– Эски паспорт қани?

– Номерда қолди.

– У керак эмасми?

– Йўқ, йўқ, йўқ! Яхши бўлди, жуда яхши бўлди. Мен бутун қора кечмишимдан қутулдим. Раҳмат сизга, мен, бундан сўнг, Мария Степановна Острова эмасман, Евдокия Захаровна Кобилинаман. Хунук ном, хунук

фамилия... ўзим ёқтирмайман. Лекин менга бундан на-ри шу номдан кадрли нарса бўлмаяжак! Йўқ, кечири-нгиз, бу номни менга берган киши, албатта, ундан кадр-лироқ! Раҳмат сизга, азиз дўстим.

Яна келиб, Мирёкубнинг бир қўлини иккала қўли орасига олди ва силкитиб-силкитиб сиқди. «Қандай қи-згин ва ёкимли қўллари!..» – Раҳмат, азиз дўстим!

«Арзимаиди», деб қўйишни билмайдиган бу гўл «азиат» бутун вужуди билан яна қалтирай бошлаган эди. Тагин икки қадам орқага чекилди. Эшик олдига етиб олдилар. Бун пайқаган хотин орқасига қайтди ва уни ўтиришга таклиф қилди.

– Йўқ, мен кетаман. Эшикни ичидан беркитиб ўтир, ташқарига чиқа кўрма... – деди Мирёкуб.

Орқаси билан эшикни очиб йўлакка чиқди. Эшик яна ичидан беркитилди... «Бошқалар учун ёпилди, мен учунгина очилади бу эшик!» деб ўйлади Мирёкуб яна. Ўзида йўқ хурсанд югурганича зинадан туша бошлади. Ичкарида ўз ихтиёри билан қамалган ёш жувоннинг кўзлари шу топда севинч ёшлари билан ҳўлланган эди...

* * *

– Келинг, Мирёкуб ака. Кечикиб қолдингиз?

– Ҳа, эртага эрталаб қишлоққа жўнаймиз. Ишларни битиришим керак эди.

Ошхонадан уйга ўтдилар. Зуннуннинг уйи жуда чиройли қилиниб йиғиштирилган эди. Ерда катта янги гилам, деворларда суратлар, ўртада катта стол, оппоқ дастурхон, стол тўла ноз-неъмат, ичкилик... Деразада чиройлик тўрпардалар. Стол тевараги тўла курси.

– Уйингни таниб бўлмайди, Зуннун. Зуннун ўша бурунги кулиши билан кулди.

– Ҳаммаси хонимнинг ишлари...
– Бўлмаса, сен уйланиб нима қиласан?
– Бола-чақа, рўзгор кўргим келади.
– Боласи йўқлар болага қизиқади. Лекин боланинг «бало» бўлгани ҳам бор...
– Йўқ, Мирёкуб ака. Мен болани яхши кўраман!
– Хўп. Мен курортдан келай, дарров тўйингни қиламиз.
– Тезроқ келинг, ишқилиб...
– Қани, ҳеч ким йўқ-ку?
– Келишади. Хоним келадилар...
– Бошқа?
– Бошқа йўқ. Хўжайин жўнаб кетди. Уни ҳам чақириб эдим, узр айтди. «Бизнинг кичкинагина бир ҳайитчамиз бор, хўжайин, Мирёкуб акамлар келадилар», дедим; «Менинг ўрнимга хоним бориб, бир пиёла чойингни ичиб, Мирёкуб билан гаплашиб келади», деди. Хонимга менинг ўз олдимда тайинлади. Хоним, мен сизга айтсам, эрининг олдида ноз қилган бўлди. Пешонасини уқалаб, бўшашган бўлиб, «Бошим оғриб турибди...», дейди. «Бошинг оғриси, пирамидон ичиб, жиндак ухла, кечгача ёзилиб кетасан. Зуннунни ўкситма!» деди хўжайин. Бўлмаса, ундан илгари хоним билан гаплашиб, гапни бир жойга қўйганмиз...

– Шошма, – деди Мирёкуб, – сени у яхши кўради... сеники бўлиб қолган. Мен нима қиламан бу ерда?

– Қизиқ экансиз, Мирёкуб ака. Мени севса, эрим деб севармиди? Ё мен ўша билан умр ўтказармидим? Шунчалик гап-да... эрмак... Ана, келаётир. Жиндак кайф қилгандан кейин ёнига ўтиб, дадил-дадил тегиша беринг. Бу кеча мен бу ерда йўқман! Тузукми? – деди Зуннун.

Чопиб чиқиб кетди. Хоним, унинг боласини кўтаргани ҳолда онаси кириб келдилар. Дераза, эшикларнинг охистагина тарақлаб ёпилгани эшитилди.

Ҳаммалари Зуннунни кутладилар ва стол атрофига ўтириб, унинг соғлиғига қадах кўтардилар. Хўжайиннинг йўқлиғига ачиндилар. «Ундай олижаноб ва кўнгилчан кишининг бу замонда камёб эканини» сўзлаб ўтдилар. Хоним икки гапнинг бирида ўз оиласи аъзоларининг одам болаларига меҳрибон ва улфат бўлганини қайд этиб ўтдилар.

Хоним ҳирсли ва майлли кўзларини суза-суза Зуннунга қараб олиб:

– Биз ҳаммамиз Зуннунни яхши кўрамиз, – деди. – Бу бизнинг оилада энг қадрли киши. Бизнинг ҳовлимизга келган вақтида 12–13 яшар бола экан. Энди, мана, кап-катта киши бўлди. Яқинда уйлаб қўймоқчимиз... Шундай-а, Зуннун, азизим?

Зуннун уялиб қизарди.

– Валя, уялтирма Зуннунни, – деди онаси. Зуннун тез-тез ичкилик қуйиб, уларни ичишга қистарди.

Хоним стол устидаги бир чиройлик шишани Мирёкубга кўрсатиб:

– Энг севган ликёрим¹, – деди. – Маст бўлгунча ича бераман...

Жуда нафис нарс.

– Атайлаб сиз учун олдим! – деди Зуннун.

– Зуннун менинг завқимни яхши билади... Хоним катта бир сир айтгандай қилиб, тоғ воқеасини айтди:

– Биласизми, биз бунда ичишиб ўтирибмиз. Хурсандмиз. Яхши дўстлар тўпланишганмиз. Федя шўрлик

¹ Ликёр (французча) – спирт, шакар шарбати ва мева ёки резавор шираси аралашмасидан тайёрланган ширин ва ўткир спиртли ичимлик.

нима ҳолдайкин? Биласизми, юз элликта солдат билан, тўп-тўпхоналар билан кетди. Тоғ одамлари жуда мерган келади. Менинг Федям, сиз билмайсиз, жуда дов-юрак нарса. Солдатлардан олдинда ўзи чопиб кетади... киличини суғуриб! Бирорта сартия қирғиз мергани отиб қўямасин деб қўрқаман. Хотя сартлар уни яхши қўришади... Ўзингиз биласиз, тилни жуда яхши билади. Сарт¹ китобларини ўқийди. Сартча ёзади. Сартлар уни «Парпи тўра» дейишади... Биласизми, у ўзи ҳам сартларни жуда яхши қўради. Ювош, қўйдаи халқ, дейди. Қанча жабр қўрса, қийналса ҳам «худо» деб тура беради, дейди. Сартларнинг шу диндорлигини, айниқса, яхши қўради...

Зуннун хўжайиннинг соғлигига кўтарди. Қадахларнинг жаранглашидан мукаммал бир симфония ҳосил бўлди.

– Илоҳим, эсон-омон қайтиб келсин... Илоҳим. Юрагим узилиб кетаётир... Биласизми, сартлар ҳам энди айниб қолишди. Кўп ичкилик ичишади. Мастлик қилишади. Янги шаҳар бузукхоналарида бир-бирига пичоқ солганлари кўп бўлар экан. Маст бўлиб қолса, сарт жуда ёмон ёввойи бўлармиш... Қани, кўтаринг, Мирёқуб, сартларнинг соғлигига...

Ичдилар. Хоним бироз алжий бошлади.

Бирор соат ўтгач, хонимнинг онаси ўрнидан турди.

– Бола ухлаб қолди, энди мен кетай. Яхши қолинглар! – деди.

Хоним ҳам турди:

¹ **Сарт** (форсча) – карвонбоши, савдогар. 1) Қадимда Ўрта Осиёдаги шаҳар ва кишлоқларда яшаб, деҳқончилик, савдо ва хунармандчилик билан шуғулланиб келган туркий халқлар (жумладан ўзбеклар); 2) Чор Россияси ҳукмронлиги даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги маҳаллий халққа европаликлар томонидан берилган ном..

– Энди мен ҳам борай. Кундузи кўп юриб чарчабман... Кечир, Зуннун!

Зуннун «йўқ, йўқ» деган маънода қўлини чайпиди: – Сизга жавоб йўқ, хоним! Сиз хўжайин томонидан вакилсиз. Ўтирасиз биров. Ҳали кўп гаплашамиз. Эртага кундузи ухларсиз.

– Ҳа, шундай бўлсин! – деди Мирёқуб. Кампир қизга юзланди:

– Сен ўтир, Валя, гаплашиб борарсан. Вақт ҳали эрта, уйга борганинг билан уйқунг келмайди. Ўзинг ёлғиз зерикасан.

– Хайр, майли, – деди хоним, – бўлмаса, беш минутга рухсат беринглар. Уйларни беркитиб, эшикларни қараб келай.

Чикдилар.

– Бунча сергап экан бу хотин? – деди Мирёқуб. – Грамафон-а!

– Энди билдингизми? Жуда очикқўнгил нарсасиз. Ичиб қизигандан кейин ўзи ҳам очилиб кетди...

Мирёқубга яқин келди:

– Уйни беркитиб келаман, дедими – бўлди? Энди ҳамма гап ўзингизда!

Мирёқуб ҳам ароқ қуввати билан қизиша бошлаган эди...

Хоним келиб кириб, уйнинг калитини дераза тоқчасига қўйганда, иккала эркак уни чапак билан олқишладилар.

Яна ичиш бошланди. Мастлик авж оларди. Хоним бир тўхтамай гапирарди. Мирёқуб ўзига таниш «империя»ни яна неча марта эшитди. Фақат энди ундан осонроқ бўлган гапни ҳам англайдиган ҳолда эмасди. Кўзлари чўққа айланганди. Хонимнинг кўзлари эса сузилиб

юмила бошлаган эдилар. Фақат айёр Зуннун бошқаларни кўпроқ ичириб, ўзи камроқ ичар, хушёрлигини қўлдан бермас эди.

– Туринг ўрнингиздан, Мирёкуб ака! – деди у. – Хонимнинг ёнларига ўтинг. Зерикмасинлар...

Мирёкуб бироз довдираниб хонимнинг ёнига ўтди.

– Мумкинми, хоним?

Хоним кўзи билан ёнидан жой кўрсатди!

– Пожалюста...

Мирёкуб ўтирар-ўтирмас қўлини хонимнинг елкасига ташлади. Хоним оғирлашган бошини буриб, маст кўзлари билан эшик томонга қаради. Зуннун уйда эмасди. Шундан сўнг яна Мирёкуб томонига бурилиб, қўлини унинг елкасига ташлади. Яна ичдилар... Хоним, ҳамон сўзларди. Фақат сўзлари, томчилаб томизилаётган дори сингари, битта-битта тўкилиб борарди. Хоним тамам маст бўлган кўзлари билан гоҳ-гоҳ эшик томонга қарар. Зуннуннинг киришини кутарди. Зуннун кирмади. Яна ичдилар... Яна ичдилар...

Мирёкуб шарпа сезиб кўзини очган вақтида, хоним ойна қаршисида сочларини тузатмоқда эди. Мирёкуб ўрнидан турмоқчи бўлиб ёстикдан бошини кўтарди. Хоним дарров орқасига бурилиб уни кўргач... қизариб кулди.

– Шошмай тур, Мирёкуб, азизим, – деди. – Мен чиқиб кетай, сўнгра турарсан. Қарама менга...

Сўнгра секин келиб, картга ўтирди:

– Энди мен уйга борай. Кўп ичиб қўйибмиз, бошим оғриб ётир...– дея лабини Мирёкубга узатди.

– Кўришиб турайлик, – деди Мирёкуб. Хоним очиқлиб кулиб:

– Жоним билан... – деди эшикдан чиқа туриб. Мирёкуб кийиниб ташқарига чикқан вақтида тонг ёришиб келарди. Ошхонадан Зуннуннинг бесаранжом хурраги, йироқлардан хўрозларнинг чўзиб-чўзиб чақиришлари, ҳовли томондан очилаётган эшикнинг шарпаси эшитиларди...

Ҳамма уйқуда...

* * *

Мирёкуб кўчага чикди. Доим бир-иккита извош тўхтайдиган жойга – уезд маҳкамасининг нариги муъолишига борди. Ўндан ортиқ извошчиларнинг қатор-қатор чизилиб турганларини кўрди. Тўғри биттасига чикди. Извошчи унга томон бурилиб:

– Тушинг, ака, биз бандмиз, – деди. Наридан рус миршаб қичқирди:

– Ким у? Туш аравадан!

Мирёкуб извошдан тушди. Ҳайрон бўлиб у ёқ-бу ёққа қаради. Миршаб етиб келиб, извош фонарининг мазасиз ёруғида унинг юзига қаради. Таниган бўлса керак, сизлаб гапирди:

– Бу ерда турманг, ака. Бу извошлар банд. Ярадор солдатларни лазаретга олиб боришади.

Мирёкуб бошини чайқай-чайқай, Эски шаҳарга – ҳаммомга томон пиёда йўл солди. Боши оғирлашган, гаранг, ковоқлари тошдай қотиб кетган, тиззалари ўз-ўзидан букилиб борарди. Унинг миясида яна иккита Мирёкуб пайдо бўлди: бири – терговчи, яна бири – жавобгар.

Эски шаҳар билан Янги шаҳарнинг ораси йироқ эди. Уюшган мажолсиз ва бўшанг оёқларини судраб, энг яқин ҳаммомга етиб боргунча тонг отиб, кўча-кўйда

одамлар ўрмалаша бошладилар. Лекин қанча эзилган бўлса ҳам Мирёкуб йўлнинг узоқлигини сезмади. Чунки мияси ажиб бир қувват билан ҳаракатга келган ва золим терговчи борган сари забтини ошириб тергарди:

– «Хўш, Мирёкуб, кайфинг қалай?»

– «Жойида... Кайфим жойида...».

– «Ёлғон гапирма, Мирёкуб. Сен терговчи қошида-сан. Биз кўнглингда ёзилганларни барала ўқиб турибмиз. Вексилдан ё ер васиқасидан сен қандай копия олсанг, биз ҳам сенинг кўнглингдан ўшанақа копия олганмиз. Шунинг учун ростини айта берсанг, ўз хайриятинг. Барибир, бизни ёлғон гапга ишонтиролмайсан. Хўш, гапир: кайфинг қалай?».

– «Кайфим унча жойида эмас...»

– «Ҳаббаракалла, гапир, гапир!»

– «Таъбим кир, кўнглим айниган, алланарсадан жирканган кабиман...»

– «Алланарсаданми? Ё аллакимданми?»

– «Билолмадим».

– «Яхшироқ ўйла. Аллакимдан бўлмасин?»

– «Аллакимдан десам ҳам бўлади. Лекин кимлигини билолмайман».

– «Билмасанг биз ёрдамлашамиз. Менга қара, кимдан жирканасан? Мирёкубдан эмасми? Нега индамайсан? Нега даминг чикмай кетди? Биз тўғри айтган эканмиз, бўлмаса? Шундайми?»

– «Тўғри айтдингиз, Мирёкубдан жирканаман...»

– «Ҳақкинг бор, ҳақкинг бор! Мирёкуб, қанча баландпарвоз бўлгани билан, ўз бўйидан ортиқ кўтарилолмайди. Чунки, у бир ит! Олчоқ ва аянч бир ит! У ўз-ўзини гоҳ арслон рангига, гоҳ қоплон рангига, гоҳ шер ва гоҳ эр бўёқларига бўяб кўрсатади. Фақат оҳақка

ағанаб, каптарлар орасига киргач, яна ўз овози билан «ҒО-ОҒ, ҒО-ОҒ!» деб юборган гўнг қарға сингари унинг асил итлиги барала кўриниб туради. Доим кўриниб туради. Мирёкуб Акбарали мингбошини ҳақир кўради, хўрлайди, унинг итланишидан кулади. Уялмайди Мирёкуб, хижолатидан етти қат ер остига кириб кетмайди. А... уни ер ҳам ўзининг маҳрам қўйнига олишдан тортинади, чекинади!..»

– «Мен ўзимни терговчи олдида деб билиб, фақат, саволларга жавоб беришга тайёрланган эдим. Энди кўраманки, ўша терговчининг ўзи қораловчи сифатида чиқа бошлади. Мен нима қилдим энди? Қайси бирига нима дедим?»

– «Сен жим тур, Мирёкуб! Биз керак бўлганда, сўроқ сўраймиз, керак бўлганда қоралаш нутки билан ўртага чиқамиз. Сен чидаб тур, Мирёкуб! Сенга Мирёкубни ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Сен, ҳали сўз оласан, гапирасан. Шошилма! Шошма! Вақтини, соатини кут! Ҳар нарсанинг вақти бор!!!»

– «Мен бундай терговчи ва бундай қораловчига жавоб бермасликка ўзимни ҳақли санайман!»

– «Нима дединг, қаҳрамон Мирёкуб? Ҳали терговчи билан қораловчига эътирозинг, норозилигинг ҳам борми? Сабаб?»

– «Кўп одамлар, от билан ҳачирни ажрата олмайдилар. Бунга ҳеч нарса деб бўлмайди. Бу мумкин, чунки улар бир-бирларига ўхшаб кетадилар.»

– «Хўш, хўш? Қани, гапир-чи!»

– «Аммо от билан эшакни ажратмайдиган одамлар адолат мансабига ўтириб, бировни тергамасин ва қораламасинлар. Бунга уларнинг ҳақлари йўқ!»

– Хўш, Мирёкуб, гапир! Бу хилда гапиришинг бизга ёқади... Хўш, нима демоқ истайсан?»

– «Акбарали мингбоши билан тенглаштирилувимга, ҳатто у билан – қай даражада бўлса ҳам муқояса¹ қилинувимга қаттиқ норозилик билдираман! Ҳақорат бу, сўроқ эмас!...»

– «Кўнглингни тўқ тут, азизим: Мирёкуб билан Акбарали мингбоши ўртасида ер билан осмон қадар фарқ борлигига биз қаттиқ ишонамиз! Акбарали бошқа одам. Мирёкуб бутунлай бошқача одам...»

– «Бу изоҳдан сўнг мен қоникдим. Сўроғингизда давом этингиз!»

– «Сен қоникқан бўлсанг, у – ўз ишинг. Қоникувингда бўл!

– Аммо биз ҳали қоникқанамиз йўқ».

– «Яъни?»

– «Биз Акбарали мингбошини Мирёкубдан кўра одамроқ деб биламиз...»

– «Нима, нима?!» – Мирёкубнинг нафаси бўғзига келиб тикилди.

– «Афсуслар бўлсинки, бу – шундай!»

– «Нега шундай бўлади! Нега!» – Мирёкуб шердай ўкиради.

«Мирёкуб! Сен шу кечани қайда ва кимнинг қўйнида ўтказдинг?» «Мирёкуб тутилиб қолди. Қизарди, бўзарди... қочмоқ истарди. Ўзидан ўзи қочиб кетмоқчи бўларди...» Йўқ, киши ўзидан йироқлашолмайди!

– «Гапир, Мирёкуб! Кўнглингдан олинган копия кўз олдимизда... Гапирганинг, икром қилганинг яхши!»

– «... Мен бу кечани ноиб тўранинг ҳовлисида ўтказ-

¹ Муқояса (арабча) – таққослаш; баҳолаш, қиёс қилиш, солиштириш, чоғиштириш; қиёс.

дим...

Унинг ошпази Зуннун ака зиёфатга чақириб эди.

– «Шу холосми? Ё яна борми?»

– «Шу холос... эрталаб маҳкама олдида чиксам, тоғ томондан ярадор солдатлар келганини айтдилар...»

– «Раҳмат, Мирёкуб! Шу хабарни биз хали эшитишга улгурганимиз йўқ эди... Раҳмат сенга. Фақат, сен бизга айтиб бер: кечани кимнинг қўйнида ўтказдинг?»

– «Мен англаёлмадим... Тонг ёришганда, уйқудан кўзимни очсам... Ўзим картдайдим, яқинимда ноиб тўранинг хотини турган эди. Кечаси кўп ичган эдик, нима бўлганини билмайман...»

– «Сен демоқчи бўласанки, у ишлар ҳаммаси ихтиёрсиз бўлди, сен ўзинг истаганинг йўқ. Шундайми?»

– «Шундай!»

– «Сени – килич яланғочлаган миршаблар ўраб келиб, ўша хотиннинг қўйнига ташлаб юбордиларми? Бечора Мирёкуб! Сенга жабр бўлибди. Зиндонга ташлабдилар сени! Шундайми?!»

– «Йўқ! Ўзим – ўз оёғим билан келдим... Ўзим истаб отилдим у хотиннинг қучоғига!»

– «Ичкилик олиш учун пул ҳам бердинг?»

– «Бердим!»

– «Хотин кийиниб чиқиб кетаркан, «Кўришиб турайлик», деган ким эди? Билмайсанми?» – «Мен эдим».

– «Хотин «Жоним билан» деганда, севинган ким эди?»

– «Мен эдим».

– «Мирёкуб! Адолат тилида шу феълни «босқинчилик» деб таъриф қиладилар; «ўзга кишининг хотинига босқинчилик қилиш!» Акбарали мингбоши бутун умрида шундай бир иш қилганми?

- Билмайсанми!?»
- «Қилмаган бўлса керак. Билмайман...»
- «Баракалла! Акбарали мингбоши сенга ким бўлади?!»
- «Отахон. Валинеъмат...»
- «Ўшанинг орқасида катта давлатга эришдингми? Кўнглингдан олинган копия қўлимизда, гапир!»
- «Эришдим».
- «Хўп. Пошшахон деган номни эшитганмисан?»
- Билмайман. Йўқ!»
- «Яхшилаб ўйла. Жуда яхши биласан!»
- «Ҳа, биламан!»
- «Ким у?»
- «Акбарали мингбошининг, агар янглишмасам, иккинчи хотини».
- «Тўғри айтасан. Энди сендан эшитмоқчимиз: у ҳам бировнинг хотини эди, унинг эри, ўз иқрорингча, ҳатто отахонинг, валинеъматинг эди. Уни нега йўлдан урдинг?»
- «Сиз менга тухмат қиласиз! Мен уни йўлдан урган им йўқ!»
- Қизимай гапир. Биз сенга кулоқ берамиз. Нечук сен уни йўлдан урмадинг? Сен билан ўйнашиб юрганидан тонасанми?»
- «Тонмайман. Ҳақиқатда мени йўлдан урган у ўзи бўлди...»
- «Нечик?»
- «Рухсат этсангиз, мен биринчи воқеани айтиб берсам».
- «Бизга ҳақиқатни билиш керак. Бўлган гапни айтиб бер!»
- Мирёкуб бир-икки йўталди, у ёқ-бу ёққа қараб ол-

ди, сўнгра сўзга бошлади:

«...Мингбошининг бошқа ҳамма хотинлари каби, у ҳам менинг оилам билан бориш-келиш қилиб юрарди. Ўзимизнинг сартия расми бўйича, ҳар бир зарурат қўрилганда, дастурхон қилиб келиб, бир-бирларини йўқлаб турардилар.

Бундан, чамалаб айтганда, тўрт-беш ой бурун, эрта баҳор фасли эди, шекилли, хотиним менга – «Мингбоши додхонинг иккинчи хотинлари Пошшахон бунча яхши жувон экан! Бизга шундай меҳрибонки, сира қўя қолинг. Тез-тез дастурхон қилиб келади. Ўтириб, гаплашиб, баъзи кунлари ётиб кетади», деди. Мен «Мингбоши додхо бу бечорага жавр қилди. Ёш нарса, эри ҳеч хабар олмаса... зерикиб сиқилганидан келади-да», – дедим. Хотиним бу фикримни тўғри топди.

Бир кун кеч пайт – шомга яқин, бошида дастурхон, дарвозадан кириб келди. Мен ташқарида – меҳмонхона ичида бўлганимдан тезгина деразага яқин келиб қарадим. Паранжисидан ва юришидан билдимки, ўша эди. Мен кавишимни кийиб, ташқарига чиққунимча, у ичкарига ўтиб кетди. Орқасидан думма-дум кирдим. Ичкарида ҳеч ким йўқ эди. У ёқ-бу ёқни қаради.

– Вой, ҳеч ким йўқ-ку! Булар қаерга кетишиб қолдилар экан? – деди.

– Болаларини олиб онасиникига кетди, – дедим мен.

– Вой, ўла қолай, сизмисиз? Мен билмабман, бир бориб, гаплашиб ётиб келай, дебман. Эсизгина...

Ташқарига томон чиқа бошлади. Мен ҳам орқамга бурилиб, ундан бурунрок, ташқарига чиқдим ва айвонча олдида тўхатдим. У ҳам ташқарига чиқиб, деворга яқин бир жойда тўхтади.

– Эсизгина... Гаплашиб ётиб келай, деб келиб эдим,
– деди яна. – Зерикдим... Айтганча, қачон келишади?
Эндиёқ келишиб қолмасмикан?

– Келса, эртага кечқурун келади. Ундан бурун келмайди.

– Қачон кетиб эди?

– Кеча кечқурун...

– Товба! Билмабман... аттанг... Яна қайтиб, ўша уйга бораман экан-да. Ўла қолсин...

У ёқ-бу ёққа қаради.

– Вой, ўла қолай, қоронғи тушиб қолди. Энди қандоқ қилиб уйга кетаман экан? Ёлғиз ўзим кўрқиб ўламан...

– Мен бирга олиб бориб қўйсам бўлмайдими?

– Вой! Кўча-кўйда кўрганлар нима дейди? Шундан кейин бу хотиннинг тўғри ният билан менинг уйимга келганига гумонсираб қолдим. Шу гумон менга дадиллик берди. Энди гап бошлайман, деб эдим, у ўзи сўраб қолди:

– Ўзингиз ёлғиз қолдингизми?

– Қандоқ қилайлик?..

– Бечора... Ёлғизлик курсин! Ўзингиз биласиз, бошимдан ўтгани учун айтаман.

– Дастурхонингизда нима бор?

– Жиндак манти қилиб келиб эдим.

Бу хотиннинг бир ғарази борлигига борган сари ишончим ортди.

Мен ҳамўзларингга ўхшаган одамман... итлигим кўзгалди.

– Мантига жуда устасизлар... биламан. Аттаниг биз еёлмас эканмиз-да, – дедим мен.

– Нимага еёлмайсиз? Манг, меҳмонхонангизга олиб

кириб енг.

Ош бўлсин! Сизга деб пиширганман...

Дастурхонни олай деб унга томон бора бошладим.
Бирдан:

– Вой ўла қолай! – деди. – Дарвозангиз кап-катта очик! Кўчадан ўтганлар гаплашганимизни шундоқкина кўришиб турибди. Беркитиб қўйсангиз бўлмайдими?

Холбуки, уни дарвозанинг бир қаноти тўсиб турар, кўчадан ўтганлар фақат менигина кўра олардилар. Бундан ташқари, ўша пайтда кўчадан ҳам ҳеч ким ўтгани йўқ. Мен кўриб турибман.

Шу гап, шу муомала, шу ҳимоялардан кейин мақомига яраша жавоб қилмасам... ё фаришта бўлардим, ё жинни! Дарвозанинг нариги қанотини ҳам ёпиб, ичидан занжирлаб қўйдим. Шайтоннинг ҳам кўлидан келмайдиган бир кулиш билан кулди:

– Вой, ўла қолай, қамалиб қолдим-ку... – деди. Бошидан дастурхонни олдим.

– Қани, юринг, – дедим, – чарчагандирсиз... жиндак дам олинг. Овқатни биргалашиб ейлик. Ундан кейин бирор маслаҳат топилиб қолар...

Бир-икки қадам босиб, тўхтади.

– Ҳай, шошманг. Ўзингиз ёлғизмисиз?

– Ҳа, ёлғизман.

– Ростдан-а?

– Нон урсин!

– Қарғанманг... ёмон бўлади. Ёлғиз бўлсангиз, сизга бир-икки гапим ҳам бор эди... Отахонингиздан дод демоқчи эдим...

Дадил босиб орқамдан кирди. Меҳмонхонада чироғ ёқилмаган, қоронғи эди. Эшикдан киргач, тўхтади.

Дастурхонни токчага қўйиб:

– Қани, ўтиринг! – дедим.

– Вой, ўла қолай! Эшигингиз, деразангиз катта очик, ўтириб бўладими бу ерда?

Дарров бориб деразани беркитдим. Меҳмонхона эшигини ҳам ичидан занжирладим. Чирогни ёкиб эдим, яна қичқирди:

– Хотинингиз хотин эмас экан! – деди. – Дераза деган пардасиз бўладими? Шундай кўриниб турибди...

Деразага парда тўсдим.

– Мана, энди ўтиринг!

– Мана энди... Энди... энди...

Шу сўзни чўзиб-чўзиб уч марта қайтарди, сўнгра бирданига:

– Сиз ўз акамсиз-ку! – деди. – Сиздан қочиб ўтираманми?

Тоза паранжисини ифлос обреза¹ ирғитди. Эртаси куни тушга яқин дастурхонни кўтариб, менинг меҳмонхонамдан чиқиб кетди».

– «Пошшахоннинг мен билан биринчи учрашуви шу хилда бўлди. Мен бўлган гапни гапирдим».

– «Бу ҳикояда ёлғони йўқ. Биз унга ишонамиз. Биз...» Бу «биз» сўзи терговнинг бошидан бери жуда кўп такрорланди. Бу ҳол натижасида Мирёкуб ўзини чинакам суд сўроғи олдида тўхтагандай сеза бошлади. Унинг ҳумор билан куйиб ёнган мияси, шошилиш поезднинг ўтхонасидай, тез ва соат механизмидай, мунтазам ишларди. Суд олдида тўхтаганига ўзи ишонган ва суднинг ҳар ҳолда ўзига ҳайрихоҳ кишилардан, яъни бадавлат одамлардан иборат бўлганини билган Мирё-

¹ Обрез (форсча) – қуйилувчи, тўкилувчи: обтова, обдаста; хожатхона. Уйнинг пойгагида ёки даҳлизда ювиниш, юз-кул ювиш учун махсус ясалган, усти берк ўра; ханик.

куб энди дадилланди, ҳар бир саволга очик ва ўзича тўғри жавоблар бера бошлади. Бадавлатлар суди бунга ёмон кўз билан қарамаслиги маълум, негаким бадавлат одамлар қанча кўп давлатга эга бўлсалар ҳам яна пул-давлат деган нарсага лоқайд қараёлмайдилар. Пул деган нарса Мирёқубда оз эмас. Ҳали бу терговчиларда ҳар бир бандада бўладиган «муҳаббат» (муллажиринг муҳаббати) йўқ, деб ким айта олади?

– «Биз Пошшахон воқеасида, шу биринчи кўришувнинг ҳозирланиши ва юзага чиқиши устида сени айбламаймиз. Худди шу бир парча воқеада сенинг айбинг йўқ! Аммо-лекин биз Пошшахонни ҳам айбламочки эмасмиз. У шундай қилишга мажбур эди. Бошқа иложини тополмай у ёш жувон... сенга келмаса, бошқа бировга борар эди. Ҳолбуки, сенга келиш осонроқ... Бу ерда айб бошлича мингбошига тушади. Шу билан бирга Пошшахон ишида биз сени бутунлай айбламасдан ўтолмаймиз...»

– «Нима, нима?»

– «Тинч бўл, Мирёқуб! Аввало, сен мингбошига, унинг машруъ¹ хотинига хиёнат қилган бўлмасанг, ҳар ҳолда, ўз хотинингга хиёнат қилгансан...

– «Бу фоний дунёда ўз хотинига хиёнат қилмаган эркак борми ўзи? Бизнинг сартия ўртасида ўз хотини, ҳатто икки-уч хотини устига «бола» асраганлар камми? Хотинимга хиёнат – биринчи эмас, мингинчи!.. Кўнглимнинг копиясини яхшироқ ўқингиз!»

– «Яхши, у жиҳатга ҳам кўз юмайлик. У тўғрида ҳеч биримизнинг пешонамиз оқ эмас... Фақат, Пошшахонни ўша номашруъ муносабат йўлидан тўхтатиб қо-

¹ Машру (арабча) – очик-ошкор, қонуний. Шариат қонунлари йўл қўядиган, шаръий.

лиш, унга, мингбошидан чиқиб кетиб, бошқа – ўзи тенг бир эрга тегиб, роҳат яшов имконини бериш сенинг кўлингдан келарди... Сен шуни қилмадинг! Сен...»

– «Шошманг, тақсир, шошманг! Нечик, менинг кўлимдан келарди?»

– «Бизнинг саволларимизга калта-калта ва тўғри жавоб берсанг, масала ўз-ўзидан очилади. Бутун дунёда мингбошига гапи ўтадиган бир киши бўлса, у ҳам сенсан, деб ўйлаймиз биз. Тўғрими?»

– «Тўғри!»

– «Пошшахон бир одам орқали мингбошига ёлворди: «Менга жавоб беринг, бошқа эр қилай. Ҳали ёшман, кўнглимда орзу-ҳавасларим бор. Қолган умрим хазон бўлмасин!» деди. Ўша одам шу гапни мингбошига эшиттирганда, сен ҳам бор эдинг. Ёлғонми?»

– «Рост!»

– «Ўшанда мингбоши нима деди?»

– «Эсимда йўқ!»

– «Кўнглингда ёзилган гапларни эшит бўлмаса: мингбоши жуда кескин жавоб берди: «Менга хотин бўлган киши бошқа бировга ҳам хотин бўлса, мен эл-халқ орасида қандай бошимни кўтариб юраман? Менинг кўлимга тушибди, тақдирга тан бериб ўтирсин.

Мендан жавоб йўқ! Мендан бежавоб кетиб кўрсин, қани?» Жавобини тугатар-тугатмас келган одамни ҳайдаб чиқарди.

– «Ёлғонми?»

– «Рост!»

– «Сен ўшанда бирор оғиз бир нарса дедингми? Десанг, мингбоши кўнармиди?»

– «Демадим, эҳтимол кўнарди...»

– «Нега демадинг?»

– «Очик айта берайми?»

– «Албатта!»

– «Пошшахон билан танишганимдан кейин мен уни мингбошидан чиқмасликка кўндирган эдим...»

– «Албатта, лоақал, ҳафтада бир марта кўришиб турар эдингиз. У сендан хурсанд эди. Фақат сен нима учун уни мингбошидан чиқмасликка кўндирдинг? Мақсадинг нима эди?»

– «Отахонимнинг кўп узоқ яшаёлмаслигини яхши билардим.

Юрагида касали бор... Сўнг вақтларда қийналиброк нафас олади...»

– «Биламиз, биламиз. Сўзингни калта қил!»

– «Қазо етиб ўла қолса, Пошшахонга уйланмоқчи эдим... Чунки, мингбошидан тегадиган мерос чакана бўлмас эди...»

– «Яхши, жуда яхши... Катта меросга эга бўлишни ҳаммамиз ҳам истаймиз... Бу машруъ ният. Фақат мингбошининг у катта давлатига, ҳар ҳолда, беш меросхўр бор. Биргина Пошшахонга теккани сени қаноат қилдирармиди? Сен, ахир, ўзинг ҳам бадавлат одамсан!»

– «Менинг ҳеч бир касбим бўлмаса, савдо-сотик қилмасам, қизил қоғоз олган бўлмасам... озгина ер-сув билан нечик бадавлат бўлайин?»

– «Бизни алдаёлмайсан, Мирёқуб! Биз сени ниҳоят даражада ҳурмат қиламиз. Бугун ҳузуримизга олиб келиб сўрок қилганимиз учун сендан кечирим сўрашгача борамиз. Сен – бизнинг оламимизда улкан кишилардансан. Ўрислар сенга ўхшаганларни китобларда мақтайдилар. Сенинг ҳамма хунаринг, энг ичида иш кўриб, шунча пул топишингда. Сен завод паррақларини айлантираётган кишисан. Фақат бир жойга бир чақа солиқ

тўламайсан. Шундай бўлгандан кейин, сендай улуг бир одам бир ишни чуқур ўйламасдан қилмайди. Ҳалиги масалада бизга ҳақиқий планингни айтиб бер!»

– «...Нима десам? Ҳайронман... Борингки, мингбоши ўлишига яқин унинг Пошшахондан бошқа меросхўри қолмаслиги керак эди. Ё, бўлмаса, васиятнома бўйича ҳамма нарса ўшанинг номига ёзиларди...»

– «Биз ишонамизки, бу нарса сенинг қўлингдан келарди! Яхши,

Пошшахон масаласида биз сени айблашдан воз кечдик. Бизнинг оламда шундай дадил ниятларни қоралаш эмас, оклаш керак!»

– «Раҳмат! Энди менга рухсатми?»

– «Йўқ. Жиндак шошма! Биз сени ноиб тўранинг хотини тўғрисида чинакамига айбламоқчимиз! Биз...»

– «Йўқ, тақсир! Пошшахон масаласида мени оклаган маҳкама бу масалада қоралаёлмайди. Мантиқ деган нарса бор...»

– «Хўш, гапир!»

– «Пошшахон масаласида хиёнатим катта эди, ҳам мингбошига, ҳам унинг тўрт меросхўрига... Унутмангизки, шу тўрт киши ичида Фазилатой сингари балогатга етмаган киз бола, умр бўйи мингбошига хизмат қилиб ўтган Хадичахон бор... Бу катта хиёнат эди! Бу ишда мени оқладингизми?»

– «Оқладик!»

– «Ундай бўлса иккинчи иш тўғрисида бир эмас, иккинчи марта оқлашингиз керак! Нега десангиз, империя – оқ подшодан, ноиб тўрадан ва унинг погонидан иборат экан. Шунча минг фуқаронинг ва ҳам биз сингари бебузот бечораларнинг ихтиёри, ўзингиз биласизки, ноиб тўрада, яъни «погон» эгаларида, уларнинг бутун

инон-ихтиёри эса – хотинлари кўлида бўлар экан. Пошшахон – катта меросга эга бўлиш учун бир қурол эди, мерос – давлат демак, давлат – пул демак. Империя – «погон» демак, «погон» шундай нарсаси, доим «пул, пул!» деб туради. Кўплар унинг сўраганини, яъни пулни берадилар, қайтиб ҳеч нарса олмайдилар. Ҳолбуки, иш билган киши погон «пул» деганда беш сўм бериб, уни – ўша погон ёрдами билан – беш юз сўм қилиб олади. Мен шунақа ишларга ўзимни эпчил, деб биламан... Кеча кечаси ноиб тўра хотинининг маст лабларига қўндирилган маст ўпишнинг ёлғиз биргина маъноси бор эди: пул! Тақсирлар, мен ноиб тўранинг хотини билан айш-у ишрат қилмадим, ўлай агар! У, бизнинг иш устидаги биринчи учрашувимиз, ўз тилимизда айтсак, биринчи «бай очишимиз» эди!..»

Шу сўзлардан сўнг бояги терговчи ва сўроқчилар гўё ўз-ўзларидан эриб, йўқ бўлдилар. Суд зали бўшаб қолди. Мирёкуб кўзини очди:

Ҳаммом миён¹ хонасининг ён гумбазларидан бири. Ходимгарнинг бўз лунгиси танга дағал-дағал уринади... Бошида муштдай қаттиқ лунги-ёстикча... Ёнида бир чойнак кўк чой... Мияда суд мажлиси, ноиб тўра хотини, номерда кутиб ётган мовий кўзли дилбар...

Аллақайда мунгли, ҳасратли бир ашула овози ҳаммом акси садоси билан жаранглаб эшитилади:

«...Мусулмоннинг иши кофирга тушди-ей, ёр-р, ёрларим...»

¹ **Миён** (форсча) – ўрта, марказ; ич. 1) ўртаси, ўрта; 2) мўрча миён (айнан чумоли бел) хипча бел, бели ингичка.

XI БОБ.

Кун ботишга бораётган вақтда «отахон» билан «болахон» катта дарвозадан кириб бордилар. Айвонда ағнаб ётган Ҳакимжон мингбошини қўйиб Мирёқубга арз қилди:

– Юртда ҳали-ҳозир тинчлик. Унақа зўр дегундай иш йўқ. Майда-чуйда аризалар кўп, албатта. Уларнинг кўпини ўзим тўғрилаб юбордим. Беш-тўртта каттароқ аризалар бор, уларни ўзимча ҳал қилишга ботинолмадим.

Ичкарида аҳвол тузукка ўхшайди. Янги келиннинг отаси икки кеча ётиб, бугун сахар жўнаб кетди. Қизи, афтидан, анча юмшарган, шекилли: катта кундошлари томонидан ҳам ҳаракат катта... Ҳар кун қорилар келишиб, «чиллаёсин» ўқилиб туради... Хўжайин кетганларидан бери келинчак ўзи ҳам тинчиб қолганга ўхшайди. Тутқалоқ тутмас эмиш. Билмадим, хўжайин келдилар, яна бошланмаса... Кундуз кунлари кулиб, дуторни сайратиб, ашулани баланд қўярмишлар.

Айтганча, хўжайиннинг учинчи хотинлари – Султонхон ҳам отасиникидан келиб қолибди. «Ҳамма балонни ўша қилди», дердилар, ўзи ҳам жуда бўғилиб, нима қилишини билмай, ўтирадиган жой тополмай юрар эканмиш. Энди бирданига жуда бошқача бўлиб келибди. «Ҳамма ҳайрон», дейди. Катта кундошлари унинг бу хилда ўзгаришига сабаб тополмасдан ҳайрон бўлишар эмиш. Дарвозадан худди якин ўртоғини кўргали келган қиздай кулиб ва қувнаб кириб, тўппа-тўғри кичик келиннинг ёнига кирган эмиш. Кечагина қарғаб, сўкиб «ўлдирсам!» деб юрган кундошини ўпиб, кучоқлаб, силаб-сийпаб бир нафасда иккаласи «қалин дўст»

бўлган эмишлар. Энди кичик келин ҳам тез-тез «Султонхон аям қанилар?» деб сўраб турармиш. Бу кичик келиннинг келиши ўша Султонхоннинг бошида бўлаётган найранглар эмасми? Нега бу хотин бундай қилади? Ҳайронман, Мирёкуб ака!

– Ҳайрон бўлмай қўя қол! – деди Мирёкуб. – Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Бирданига бундай ўзгарган бўлса, тагида бир гап бор. Ишқилиб бундан кўрккулик!..

– Шунга ҳайронман-да! – деди яна Ҳакимжон.

– Мен бошқа нарасага ҳайронман, – деди Мирёкуб. – Мен Ҳакимжоннинг мингбоши додҳога бешинчи хотин бўлиб тегмаганига ҳайронман.

– Тилингиз курсин, Мирёкуб ака! Шу ҳам гапми энди?

– Қаердан билдинг бўлмаса бундай икир-чикирни? Бу ҳаммаси хотин киши биладиган гаплар.

– Э, Мирёкуб ака! Сиз хўжайин билан бирга юрасиз шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ – кайф қилиб! Мен бўлсам, қоққан қозикдек шу жойдан бир қарич жиллолмайман. Иш бўлса, ҳам шу ердан, иш бўлмаса ҳам. Бўш вақтим кўп... зерикаман. Ўтган-кетган хотин-халаж, қиз болаларни тўхтатиб, гапга соламан. «Бирга минг қўшиб» узатишади. Айниқса, менинг бир дўстим бор: Умринисабиби деган. Бахрининг онаси бор-ку? Кўп гапни ўшандан эшитдим.

– Қўй энди, кечқуруннинг маслаҳатини қилайлик. Бугун кечқурун куёвни бир иш қилиб суйганига қовуштирмасак бўлмайди. Жуда алангаси осмонга чиқиб кетди! Ўзи ҳам хунук иш бўлди. Эл оғзига тушса, ёмон бўлади.

– Албатта. Ҳали ҳам унча-мунча гап-сўз йўқ эмас.

Янги келинни анча бўшашиб қолган, дейишади. Хадича холам билан гаплашиб кўринг.

Мирёкуб дарвоза олдига бориб, Хадичахонни чакирди. Хадичахоннинг айтган гаплари Ҳакимжон берган маълумотнинг айна ўзи эди. Мирёкуб кулиб қўйди... Мирёкубнинг фикрича, энди нозли келинга – мингбошининг шаҳарда изҳор қилган фикрини, яъни унинг фақат дотор ва ашулага ошиқ бўлганини, итлик туйғулари тўғрисига келганда, уларни астойдил ниқталашга бел боғлаганини эшиттирилса, балки, қиз ҳам «йўк» демасди, биринчи учрашув тутқалоқсиз ўтиб олса, ундан кейин осон бўларди. Бу мулоҳазани Хадичахонга эшиттирди. Буни эшитгач, Хадичахон узил-кесил ўз фикрини билдирди-қўйди:

– Ундай бўлса иш жўн, – деди. – Ҳозир кириб гаплашаман. Кечгача хайриятлик хабарини эшитдираман. Сиз айвонга, куёвнинг ёнларига боринг: жиндек овқат бор эди, ҳозир чиқараман.

Ўрнидан тургач, бир кўзининг бир чеккаси билан Мирёкубга қаради:

– Сизга жавр бўлди, Мирёкуб! – деди. – Мингбоши додхо худди бир гўдак бола; сиз – она... Сиз бўлмасангиз, очидан ўлади у киши...

Овқатдан сўнг бир-икки чойнак чой ичилди. Ҳакимжон бир-иккита ариза кўтариб келиб, мингбошидан фикр сўради.

– Сира эсинг кирмади-да, Ҳакимжон! – деди мингбоши. – Шу топда ариза қулоққа кирадими? Қулоғим – ичкарида! Эртагача тура тур, бир-икки кун кечикса, ҳеч бало бўлмас! Жуда шошилсанг, ана у бетавфиқдан сўрай қол!

Хадичахоннинг чакириши билан эшик олдида бориб бир нафасда яна қайтган Мирёқуб мингбошининг елкасига қокди. Мингбошининг икки кўзи ундан узилмасди.

– Суюнчи беринг, хўжайин! Бугун, мана, ашула эшитасиз.

– Шукур-ей! Шукур-ей! – деди куёв. – Огзингга кант-у новват!

– Билиб қўйинг, хўжайин, – деди Мирёқуб жиддий бир чеҳра билан: – менга берган ваъдангиз бора-а! Дутор, ашула! Итликни ташқарида қолдириб кирасиз...

Сўнгра овозини пасайтирди ва мулойим қилиб, деди:

– Рост айтаман, хўжайин. Дастлабданоқ чўчитиб қўйманг... Ёш нарса.

Мирёқуб уйига кетди. Мингбоши, кеч киргунча ўтадиган «бир неча йиллик» вақтни қисқартмоқ учун қоронғи меҳмонхонага кириб, кўзини юмди.

* * *

Мирёқуб тўппа-тўғри ўз уйига бориб, зарур бир иш билан икки ойлик сафарга чиқаётганини айтганидан кейин, хотинининг қўлига етарлик пул берди. Баъзи бир гапларни тайинлади. Гузарга чиқиб, ўзига қарашли баққолга уйдан хабар олиб туриш вазифасини юклади. У ёқ-бу ёққа бориб, ўзининг хусусий ишларини тўғрилади. Хуфтон пайтларида мингбошиникига келиб, аҳволдан хабар олди. Куёвнинг ичкарида эканини, биринчи кўришув тутқалоқсиз ўтганини, лекин ҳали ҳозирча дутор ва ашула овози эшитилмаганини айтдилар. Бу тўғрида ҳам кўнгли жойига тушди. Ҳакимжонга мингбоши додхонинг мансабига оид баъзи ишларни тайинлагач,

эртага эрта билан яна шаҳарга тушиб чикмокчи бўлганини айтиб, у ердан чикди.

Ичкарида хотини йиғлаб ўтирарди. Болалари ухлаган эдилар. Товокдаги ошнинг кўпи ейилмай қолганлиги кўриларди. Дастурхон устида гуруч доналари кўп эди. Демак, ошни болалар ўзларигина еганлар. Оналари емаган...

– Нимага йиғлайсан? – деди Мирёкуб.

– Шаҳардан бугун келдингиз. Энди икки ойга кетаман, дейсиз... Ёш-ёш болаларингиз бўлмаса ҳам майли эди...

– Болаларимга етарли пул қолдирдим. Баққолга тайинлаб қўйдим, нима десанг, бериб туради. Икки ой узоқми? Лаҳзада ўтади кетади. Иш бўлмаса, юрмас эдим, иш бор, ночор-ноилож юраман. «Иш қилма, пул топма!» де, ишни сен қил, пулни сен топ, мен уйда ўтирай, жон дейман...

Хотини жим бўлди. Фақат йиғидан тийилмаган эди.

– Гугурт бер. Меҳмонхонанинг чироғини ёқай.

– Мен сизга ана у сўрига жой қилиб қўйдим. Кетадиган кунингиз болаларингиз билан бирга ётинг энди.

– Сен ўзинг биласанки, мен ичкарида ётолмайман. Ичкарида ётсам, кечаси билан кўзимга уйқу келмайди. Гугуртни бер, чикиб ташкарида, айвончада ётай. Тинч ухласам, сахар туриб, жўнаб кетаман.

Хотин гугуртни узатди.

– Тур, ўрта эшикни занжирлаб ол.

Хотин индамасдан ўрнидан турди ва узун енги билан кўз ёшларини арта-арта эрининг орқасидан дарвозагача келди.

– Қачон уйғотай? Йўлга нималарни туғиб қўяй? – деб сўради хотин хўрликдан овози тутилган ҳолда.

– Ҳеч нарсa керак эмас. Ўзим уйғонаман.

Ўрта эшик жуда оҳисталик билан ёпилди. Сўнгра яна ўшандай оҳисталик билан занжир солинди. Ундан кейин, айвончага етиб қолган Мирёкубнинг кулоқларига яна ўша томондан ҳўнграб йиғлаган бир овоз эшитилди...

Меҳмонхона эшигини очиб, гугуртни чаққан вақтида меҳмонхонанинг ўртасида икки қулочини кенг ёзиб... Пошшахон турарди!

Бу дафъа Мирёкуб, бир томондан, номерда қолган олтин сочли дилбарни ўйлаб, яна, бир томондан, мудҳиш суднинг сўроқларини эслаб, Пошшахонга совуқ муомала қилди. Уни ҳали вақт ўтмасдан уйига қайтиб кетишга қистади. Насиҳат қилган бўлди...

Фақат у насиҳатлардан ҳеч нарсa чиқмади. Ҳаётида шу номашруъ эрдан бошқа ҳеч бир юпанчи бўлмаган ёш хотин унинг бўйнига маҳкам осилди, шу қадар ҳирс билан осилдики, Мирёкуб унинг иродасига бўйин эгишга мажбур бўлди.

«Бу фоний дунёда машру йўл билан битадиган бирор нарсa борми ўзи» – деди Мирёкуб ўз-ўзига.

XII БОБ.

Мирёқуб эрталаб уйқудан кўзини очган вақтида аллақайси станциядан жўнаган поезд у издан бу изга дўқиллаб ўтмоққа эди. Вақт ҳали эрта бўлганлигидан биринчи класс вагоннинг юмшоқ йўлаги томонидан ҳеч қандай оёқ товуши эшитилмади. Демак, ҳали ҳамма йўлчилар уйқуда. Эҳтиёт билан босиб ўтган бир оёқ шарпаси бир нафасгина эшитилиб, сўнгра узун йўлакнинг чуқурликларига ботиб, йўқ бўлди...

Поезд станция чегарасидан ўтиб, экин далалари орасига кирган эди. Бир терилган пахталар яна чаман-чаман очилиб ётардилар. Аллақайда бир сигирнинг мунгайиб маъраши эшитилди. Эшак минган бир йўлчи станцияга томон намланган тупроқ устида, болаларнинг олма парра кегайчалари сингари, кўзга илашар-илашмас кимирлардилар. Ундан кейин орқаларида чанг булутларини қолдириб, отликлар ўтдилар. Сўнгра аравалар, пиёдалар, яна эшак, яна отлар бир-бирини таъқиб этди.

Эрта биланнинг совуқ шабадаси сур тупроқ чанглари аста-секин вагон деразаси орқали ичкарига томон сура бошлади.

Мирёқуб бир нафасга кўзини юмди. Поезд кескин бурилиш билан чапга қайрилди, чанг булутларига қўмилган кишлок кўчаси ўнг томонда қолиб кетди. Олисдаги тоғларнинг нил рангли суратлари гавдаланди. Баланд-паст дарахтларнинг учларида ҳамда кенг даланинг бир қисмида эрталабки қуёшнинг парчавага ўхшаб ёйилган шуъласи кўринди. Қалин дарахт ораларидаги номаълум кишлоклардан кўтарилган тутун устунлари у жойларда одамлар яшаганини кўрсатарди. Поезд

чапга бурилгандан кейин совуқ шамол далаларнинг хуш ёкадиган салқинини олиб келиб, юзларга урди...

Шу топда кўзлар ихтиёрсиз пастга қарайди...

Ўз ёзмишини бегона бир осиеликнинг қўлига топшириб қўйган ва машру номи ташланиб, қалбаки ном берилганига хурсанд бўлган мовий кўзли гўзал юмшоқ ўринда силкина-силкина ухламоқда эди. Шу кеча айникса бахтли бўлганми бу жувон ёки ширин тушларнинг сеҳрли қучоғида сузадими – нима бўлса бўлсин – шу топда мулойим кулимсираб, жуда чиройлик ухлайди. Бу ухлашнинг чиройлилигини Мирёкуб тушунолмайди, албатта!

Бу хотин бутун кеча бўйи жуда тинч ва хотиржам ухлаганга ўхшайди. Бир оёғи тиззадан қуйиси букилиб, сўричадан пастга осилибди, бир оёғи унисини қувлаб бориб сўричанинг қирғоғида ухлаб қолибди. Узун қўйлаги бутун баданини кам-кўстсиз ёпиб туради. Фақат бир енги тирсаккача шимарилиб қолган... Оппок қўллари ва билаклари ўз ёнида – ўз онасининг тўқлисидай – бир чиройлик ухлайди. Мирёкуб ундан кўзини ололмайди. Юқоридан туриб, шу бир сиқим вужудни томоша қилади. «Меники, шу гўзал махлуқ меники, бутун меники», дейди ва қувонади. Фақат қулоғи остида қапа тикиб ётган терговчи дарров ўз борлигини билдиради:

– «Мирёкуб! Қайси кўзинг билан шу чиройлик манзарага қарайсан? Ҳақкинг борми унга бу хилда қувониб қарашга? Сен билан кўришганидан бери, бу жувон бошқа ҳар нарсани унутди. Берлиндаги севимли акаси ҳам эсига келмайди. Биласанми, тушида ҳам сени кўраётир у! Сен нонкўрни! Сен бевафо дўстини! Сен уста савдогарсан, биламиз, ҳурматлаймиз! Сен пулни ўйнатасан, пул билан ўйнашасан! У сенинг қўлингдан келади, ор-

тиғи билан келади! Пул билан ўйнашсанг, пулни ўйнатсанг, яхши бўлар эди. Сен чакки – мунақа гўзал махлуқларнинг кўнгли билан – ўйнаша бошладинг гўзал хотинларнинг кўнгли жонон пиёлага ўхшайди, сендек кўпол кишилар унинг жаранглаганини эшитмасдан туриб синдирадилар. Сингандан сўнг улардан аянч нарса қолмайди дунёда!»

– «Мени беҳуда айблайсиз. Мен уни ифлос жойлардан ўғирлаб олиб чиқдим. Энди ҳеч бир ҳаром қўл, номаҳрам қўл теголмайди унга! У ҳозир номусли бир эркакнинг номусли хотинидай тоза...»

– «Сен ўзинг-чи? Сен ўзинг? Эндигина қилинган янги гуноҳларинг билан?»

– «Янги гуноҳ қилганим йўқ. Ҳали ҳам эски гуноҳларим кетимдан қувалаб юрибди. Ўшалардан кутулай, деб қочдим. Қочиб кетаётирман. Бас энди мунча таъна».

– «Ҳар, нима десанг, де, икки кун аввал ноиб тўраинг хотини, бир кун аввал мингбоши додхонинг хотини сенинг қўйнингда эди. Энди бугун-эрта бу оқ кўнгил махлуққа ҳам чанг соласанми? Қандай ботина оласан?»

– «Мен мунга тегмоқчи эмасман, тегмайман ҳам. Сиз билмайсиз, шу хотин билан кўришганимдан бери ўз-ўзимни таний олмай қолдим!»

Мирёкубнинг бу сўzlари тўғри эди. У, чинакам, ҳамма вақт бу хотиннинг ёнида ўтириб, у билан бир хонада ётиб боришга мажбур бўлса ҳам, унга қўл узатиш деган васвасали фикр билан доим курашиб келарди. Белгисиз бир жойда, белгисиз бир замонда, белгисиз шартлар ичида улар иккаласи, ўз-ўзларидан қўшилиб қолишлари керак эди. Хотин ҳам шу хилда ўйлаб, шу хилда тушунгани учун ўзини она қўйнида кетаётган

каби сезарди. Шу учун бўлса керак, Мирёқубнинг мумкин қадар ўзини четга тортишга уринишларини англаёлмасди.

Хайфки, улар иккаласи бир-бирининг тилини яхши англаёлмаганлари учун йўл бўйи ўйлаб ва ўйланиб боришга мажбур бўлсалар-да, ҳар кунги ўйлари ва иштибоҳларини¹ бир дафтаргача ёзиб боришни эсларига келтирмадилар. Улар иккови биттадан «кундалик дафтарча» юритган бўлсалар, мана бунга ўхшаган яхшигина саргузаштнома ҳосил бўлар эди.

Ж а к о б.

(Хотин томонидан Мирёқубга берилган ном.)

«Билмадим, бу поезд мени қаерга олиб боради? Қримга деб йўлга чиқдим. Билетлар Москвагача. У ерда нима бўлади? Унгача нима бўлади? Билмайман. Билмайман. Нима учун бу сафарга чиққанимни ҳам билмайман... Қишлоққа жўнаганимда, тўрт-беш кун турарман, деб ўйлаган эдим. Бир кеча ётдим, холос. Саҳар туриб, халиги бўйнимга осилган илонни чиқариб ташлагач, ичкарига кирдим. Хотиним ичкарини супураётган эди. Кўзига қарадим, туни бўйи ухламагани кўринарди. Мен ҳам туни бўйи ухлаёлмай чиқдим... Илон кирган эди кўйнимга! Илонни ўпган ҳаром лабларим билан ухлаб ётган болаларимни ўпай деб қуйига эгилдим, кўнглим чидамади. Кўрпанинг қирғоғини ўпдим. Хотиним кўриб турган эди. «Бу одам биздан кечиб кетаётганга ўхшайди. Ҳатто ўз болаларини ҳам ўпкиси келмайди», деб ўйлагандир, тўлиб-тошиб йиғлаганди. Бечора хотин, билмайдики, болаларимни ўпмаслигим уларни севганлигимдан эди».

¹ Иштибоҳ (арабча) – шубҳа, гумон, шак.

М а р я м.

(Мирёқуб томонидан хотинга берилган ном, хотиннинг асл номи Мария эмасми).

«Ё раббий! Ё раббий! Нима бу? Тушимми, ўнгимми? Қайдаман? Нима ҳолдаман? Кечам нимаиди? Бугуним нима? Эртанда нима бор?

Жакоб номернинг эшигини очиб чиқиб кетди. Мен дарҳол ичдан қулфлаб олдим. Унинг ўз кўзига қараб лоақал беш кун ўзимни қамоққа ҳукм қилган эдим. Беш кунда беш марта кечаси ҳамма ухлаганида ташқарига чиқиб келишни чамалардим. Бошқа вақтларда доим уйда, доим шу кичкина, ширин ва ишончли уйда! Беш кун ичида нималар бўлмас эди, дейсиз? Кўнглимда ташвишларим йўқ эмасмиди, балки, келмай қолади? Балки, мендан айниди? Балки бир ойдан, бир йилдан сўнг келар? Балки, тез орада келар, лекин ўйлари ва ниятлари ўзгариб, оддий бир «харидор» каби келар, бир соатга келар, ярим соатга келар... Шундай бўлса, мен нима қиламан? Яна ўша ифлос муҳитга қайтаманми? Йўқ! Йўқ! Ўлим ундан енгил... анча енгил.

Нима учун мен унга ишондим? Нима учун? Нима учун ёт бир одамнинг қуруқ сўзи билан бутун ниятларим, қасдларим ва ҳуяларимдан кечдим? Қандай эси паст хотин эканман мен! Яна қайтиб ботқоққа сакрамоқ учун баландроққа чиқибман...

Баландроқ ерга чиқиб туриб, худди денгизга ўзини ташлайдиган ҳопитувчилар каби, ўзимни яна ўша хандакқа ташламоқчи бўлибман! Билмабман, ўйламабманки, хандакнинг ичида турган вақтингда одам унинг ҳавосига кўнасан. Фақат бир марта у ердан чиқилгач, очик ва соф ҳавога чиқилгач, тоғ ҳавоси каби тоза ҳаволи тепаларга чиқилгач... қайтиб хандакқа тушиб бў-

ладими? Телбаман мен! Телба! У пули кўп бир савдогар эди, шуни билардим. Нима учун мен унга «Минг сўмга чек ёзиб бер, шунда ишонаман!» демадим? Ёзиб берарди. Ундан кейин истар келсин, истар келмасин эди. Ман кўлимда пулим билан йўлда бўлардим... Мақсад йўлида бўлардим. Ёзиб бермаса, севмаганлигини билардим, унга ишонмас эдим. Алданишдан қутулардим. Мен телба!

Икки кеча, икки кундузнинг қандай ўтганини билмадим. Чунки ҳалиги хилда фикрлар, васвасалар менга кун бермайлар эди. Ўйлардим, ўйлардим, на йиғлашимни билардим, на кулишимни! Йўлакда эшигим ёнида эҳтиёт билан босилган қадамлар эшитила бошлади. Ўз-ўзини қамоққа олган ёш ва гўзал хотинга қизиқувчилар топилди, шекилли. Хизматчи овқат келтирган вақтида «Нимага чиқиб юрмайсиз?» деди. «Мени сўраган киши йўқми?» дедим. «Йўқ, – деди, – Ким келмоқчи эди?» «Эрим», дедим, жим бўлди. Шундан сўнг оёқ шарпалари ҳам эшитилмас бўлди.

Тушиммиди, ўнгиммиди? Оҳисталик билан эшикнинг чертилганини эшитдим. Унинг мен билан хайрлашиб чиққанига фақат икки кеча, икки кундузгина ўтган эди. Бу чертиш хизматчининг чертишига ўхшарди. Хизматчи бўлса керак, деб сўрамасдан очдим. У кириб келди! Оҳ, шу азиат! Биз кўришмадик, нима учундир у кўл узатмади, мен ҳам унутдим. Сўз ҳам айтмади. Соқов каби кириб келиб, кўлидаги билетларни кўрсатди. Хизматчини чақириб, ҳисобларни уздик. Дарҳол вокзалга чиқдик.

Иккимиз бир уйда ётибмиз. Кўнгилларимиз – бир. Баданларимиз – бошқа. Поезд тез юриб кетаётир. Кўзларим юмилди... Тушимми, ўнгимми?..»

Ж а к о б.

«Тошкентдан кечаси ўтганга ўхшаймиз. Одамни зериктирадиган курук чўлга кириб борамиз. Вагонимизда янги нусха Тошкент тўпписи кийган, сочини, бир энлиқкина ўстирган, пўрим кийимли бир одам пайдо бўлди. Калтагина, чиройлиқкина мўйлови бор... Оқ юзли. Ўзи ҳам чиройлик. Жуда олифта қадам қўяди. Тошкент одамига ўхшайди. Масковчи савдогармикин? Ё закончими? Ё маҳкамаларда ишлайдиган одамми? Ҳар қалай, ўрис тилига омил бўлса керак, кўлида ўрис газетлари кўраман. Бизнинг хонамиз олдидан бир неча марта у ёқ-бу ёққа ўтди. Синчиклаб қарайди. Билмадим, менгами, Марямгами? Қўрқаманки, кўзлари Марямда! Тошкент савдогарлари олифта бўлади. Оврўпа хотинларини яхши кўрадилар. Эшикни беркитиб қўйдим... Хона ичи дим. Марям ўнғайсизлана бошлади.

Эшикни қайтадан очиб қўйишга мажбур бўлдим.»

М а р я м.

«Жакоб мени севадиганга ўхшайди. Севмаган одам мундай қилмайди. Оҳ, агар рост бўлса!

Чиройлик бир сарт йигити бизнинг хонамизга кўп қарайди. Унга қарайдими, менга? Билмайман. Менга қараса керак. Чунки эркак эркакка нега қарасин! Хотя, сартларда эркак эркакни севадиган одат бор эмиш... Қизик!

Жакобчик, менинг севимли Жакобчигим очикдан очик безовта бўла бошлади. Эшикни бир кур ёпди. Кейин мен бир-икки марта оғир «ух» тортиб эдим, очиб қўйди. Оҳ, биз хотинлар! Шу сарт йигити тезроқ гап ташласайди. Жакобни яхшилаб синардим. Тезроқ синасам, кўнглим ўрнига тушса.

Шу учун йўлакка чиқдим. Очик деразанинг орқасида кетсиз чўл, яланғоч сахро узала тушиб ётади... Қандай тўйдирувчи якнавлик! Ёлғиз бўлсам, илинчагим бўлмаса, зерикиб ўлардим. Томоша бошланди: орқамдан дарров Жакоб чиқди. Ёнимга ўтиб, тўхтади.

– Ҳаво яхши-а? – деди.

– Чакки эмас, – дедим, кулдим.

Бу олов билан ўйнашаётган боланинг бепарво кулиши эди...

Сарт йигит ҳам дераза олдида эди. Жакоб унинг томонига ўтиб тўхтади. Поезд станцияда бироз тўхтаб, жўнагандан кейин сарт йигит ёнимиздан ўтди, бизга қўшни бўлган дераза олдида – менинг қаторимда тўхтади. Шундан кейин секингина Жакоб ҳам ўша томонга ўтди.

Сарт йигит нега гап ташламайди? Жанжал бўлармиди? Бўлсин! Жанжал кўзғалади, ётади, фақат уйғониб «хой», деган кўнгил жавоб эшитади: «Лаббай!» Менга шу керак. Сарт йигит, у ҳам азиат! Хотин кўнглини билмайди. Аччиғим келди, уйга кириб, эшикни ёпиб қўйдим.

Шошма, шошма! Нима гап? Улар иккови сўзлаша бошладилар. Фақат жанжалга ўхшаган ери йўқ... Яна аччиғим келди. Ну, их!...»

Ж а к о б.

«Хайрият, Марямга эмас, у менга қараган экан. Мен билан танишмоқчи бўлганини сўзлади. Танишиб олдик. Тошкентлик савдогар. Финландияга бораётир эмиш. У қайси мамлакат?»

М а р я м.

«Жакоб сарт йигит билан қалинлашди. Энди у биз-

нинг хонада кўп ўтиради. Мен бир чеккада. Ёнимда Жакоб... Жакобчик. Унинг ёнида йигит. Русчани жуда яхши билар экан бу йигит. Жакобни хижолат қилди. «Хотинингиз билан таништирмайсизми?» деди, шекилли, Жакоб менга қаради. «Бу кишини танийсанми?» деди. Мен қайдан танийман? Қизик! Қўлимни узатдим. «Шарафуддин Ходжаев», деди. Қандай қийин от! Жакоб, Жакобчик... Бу бошқа. Ўзи чиройлик нарсаси, лекин».

Ж а к о б.

«Саволларимнинг жавобини энди топадиганга ўхшайман. Бу йигит жадидларнинг катталаридан бири экан. Энди «империя»ни сўраб олай, дейман. Шундай гапларни гапирадики, кўзим пиёладай бўлди. Мен уй-куда эканман... гафлат босган экан бизни. Миллат деган нарсамиз бор экан, биз – омилар уни «фуқаро» деб юрганмиз. Бу йигит «миллат» деган вақтида аллақандай ширин эшитилади.

Лекин «бу киши кимингиз?» деб сўрагани ёмон бўлди. Нима деб жавоб беришга хайрон бўлардим. Ҳали жавоб тополганим йўқ эди, ўзи ёрдам қилди: «аҳлиянгизми?» «Ҳа, аҳлиям». Қутулдим! Ундан кейин бизнинг хонага кириб ўтириб, «Аҳлиянгиз билан таништириб қўймайсизми?» деди. Мен Марямдан «танишмисан?» деб сўрагунимча бўлмади, Марям қўл узатиб ўтирибди. Кофирнинг қизи! Ўрганиб қолгансан-а!

Хайр, майли, мен бу йигитга ишонаман. Унинг бошида хотин савдоси борлигини пайқаганим йўқ. У ўз «миллати» билан овора.

Ҳаддидан ошиб кетса, биз, оддий халқ, мушт ҳам кўтара берамиз!»

М а р я м.

«Сарт йигити бало бўлди. Жакоб эртадан кечгача ўша билан гаплашади. Мен ҳеч нарса англамайман. Ўз тилларида газетлар ўқишади. Йигит ўрисча газетларни ўқиб тушунтиради. Бир томондан олганда, бу яхши, Жакобнинг фикри очилади. Одам бўлади. Маданийлашади.

Фақат мен уни – шу ёввойи ҳолида ҳам севаман, шекилли. Зерика бошладим. Нима қилсам? Китоб топиб ўқий.

Жакобнинг юзида ва кўзида ўйчанлик аралаш бир табассум пайдо бўлди. Диққат қилдим: кўнглида ажиб бир олов ёна бошлаганга ўхшайди. Оҳ, ё раббий! Мени севган кўнглидаги муҳаббат олови эмасми? Фақат... ундай бўлса, у ажиб ва ширин кулиш билан кулган кўзлари нима учун менга эмас, бошқа ёқларга, олисларга қарайди?

Бошқа севгининг олови эмасми? Оҳ, ё раббий! Ё раббий!...»

Ж а к о б.

«Бу йигит бошқача чикди. Мен излаган пир шу бўлса-я. Нима учун мен шу вақтгача жадидларни сўқиб келганман? Агар жадид шу бўлса, нимага мен жадид эмасман, нимага мингбоши жадид эмас, ҳамма жадид эмас?.. Фақат ноиб тўра бойлардан ерларни, заводчилардан заводларни тортиб оладиганлардан гапирди, улар ҳам жадидларга ўхшаган янги тоифа эмиш... Йўқ, мен мундан эҳтиёт билан бир сўраб кўраман. Ўзи айтиб берар.

Ноиб тўра билан ўртамиздаги алоқани, ноиб тўранинг мусулмон тилига ва хатига омил эканини, унинг «империя» тўғрисидаги гапларини гапириб бердим. У

ҳам гапириб кетди... гапирди... гапирди... оғзидан ажойиб таъсирлик сўзлар тўкилади. У сўзларнинг ҳар бир донаси кўзимдан бир қават пардани сидиради.

Очилдим... Умримда биринчи марта янги танишган бир кишига кўнгил, сирымни айтиб бердим. Марям воқеасини мендан батафсил эшитгандан кейин калтагина бир сўз қилди:

– Сиз энди бу хотинни қўлдан чиқарманг! Бу, бизнинг бошимизда данак чақаётган бир дунёнинг қизи. Биз буларни кўнгилдан ёмон кўрамыз. Булар – бизнинг душманлар! Фақат булар ҳаммаси, бутун ҳолда, душман! Якка-якка бўлганда, ораларидан дўст топа оламиз. Яхши дўстлар топилади. Жуда яхши дўстлар... У дўстлар билан оғиз-бурун ўпишар экан, уларнинг чангалидан қандоқ қилиб кутулишни бир нафас ҳам унутмаймиз!

Сиз уни ифлос чуқурдан тортиб чиқарибсиз. У муни тақдир этади, ўзининг ёш ва тоза кўнглини сизга туттади. Сизга қарашларидан англайманки, унинг кўнгли кўпдан сизники бўлган! Сиз бахтлисиз. У ҳам сизни энди сиз учун янги бўлган бир дунёга олиб киради. Сиз унда ҳақиқий оналарни кўражаксиз. Миллат болаларининг бахти ҳақиқий, маданий оналар қўлида бўлмаса, бизнинг оқибатимиз ёмон! Сиз ундан кўп нарса ола биласиз. Сингилларингиз, қизларингизни шуларга ўхшаб тарбия қилсангиз, шундагина вазифангизни бажарган бўласиз! Эскиларнинг тили билан: «қўшоқ қарингиз!» дейман... Қўшоқ қарингиз – миллатнинг, миллат оналарининг саодати учун!...

Бизнинг тилимизни биладиган амалдор ошнангиз тўғрисида келсак... Бизнинг мамлакатимизга рус ҳукумати бир «мустамлака» деб қарайди, яъни мамлакат-

ларнинг ўғайи сингари... Шу учун бу ерга яхши амалдорни юбормайди. Битта-яримтаси адашиб келиб қолмаса... Улардан бизга дўст йўқ... Бизнинг дўстимиз – ўзимиз. Бизнинг дўстимиз – миллат! Улар миллат душманлари... Биз уларга душман! Шунини унутмангиз!

Мамлакатнинг тарихи, адабиётига оид қимматбаҳо асарларни текинга бериш ҳамда бир рус амалдорига бериш, билмадим, нимага тенг? Менча, бу – миллатга хиёнат! Ундай асарларни сиз тўплангиз, миллий кутубхона ташкил қилайлик. Тўғри йўл – шу!

Биздан неча барабар кичкина миллатлар мустақил бир ҳукумат куриб, ўз давлатлари ила Оврўпанинг, шу маданий Оврўпанинг марказида, яъни киндиги сингари жойда яшайди. Тошкент трамвайини ўшанақалар айлантиради... Бизнинг бахтсизлигимиз – нодонлигимизда, холос. Миллат уйғонсин, кўзини очсин, ўқисин, билим олсин, маданий миллатлар қаторига кирсин, сўнгра у ҳам ўз давлати, ўз бахти, ўз саодатини куради.

Миллатни уйғотиш – уйғонганларнинг вазифаси. Мана сиз: анча эслик, хушёр, зийрак одам кўринасиз. Иш биласиз экан. Давлатингиз бор экан. Фақат биргина айбингиз шуки, замон аҳволидан хабардор эмассиз. Газет ўқимайсиз. Шу замонда мундан ёмон гуноҳ борми? Қандай яхши газетлар бор. Оренбургда, Қозонда, Уфада, Бокуда, Астраханда, айниқса Москвада, уруш битгандан кейин четдан олдириб ўқинг! Боқчасаройга беш сўм пул юборсангиз, бир йилгача ҳар куни «Таржумон» келади. Биласизми, «Таржумон» нима дейди?

Шу ерда мен унинг сўзини бўлиб, дедим, чунки жуда пайти келган эди:

– Бойларнинг ер-суви, заводчиларнинг заводлари олиниб, яланг оёқларга берилсин, демайдимми?

Шуни айтиб берсангиз.

– Сиз социалистларни айтасиз, – деди. – Бизнинг орамизда социалистлар йўқ. Биз социалистлардан йироқмиз. «Таржумон» нима дейди? «Таржумон» – жадид газеталарининг отаси Исмоил¹ бобойнинг газети. Энг эски газет... «Тилда, фикрда, ишда бирлик!» дейди, яъни биз мусулмонлар, турк халқлари, бир тил билан гапирайлик, бир фикрда бўлайлик, бир иш қилайлик, дейди. Мундан яхши нима бор? Бойларнинг ерлари, заводчиларнинг заводи, фабрикачиларнинг фабрикалари билан бизнинг ишимиз йўқ. У уларнинг ўз ишлари. Биз ўқийдиган газетларнинг ҳеч бири ундай демайди. Улар қайта: «Бой бўл! Завод сол! Фабрика оч! Беш минглаб, ўн минглаб рабочий ишлат! Миллий саноатни ривожлантир!» дейди. «Вақт» газетасининг мутасаддиси ким? – Ромеев. Биласизми, у ким? – У миллиончи. Тилла конлари бор. Жадидлардан кўркманг. Миллатни билинг, танинг, унга хизмат қилинг. Шу билан сиз ҳам жадидсиз. Номингиз тарих бетларига ёзилади. Ким пул

¹ **Исмоилбек Гаспринский** (1851-1914) – жадидчилик ҳаракатининг асосчиси, ёзувчи ва публицист. Гаспринский «Русия мусулмонлиги» илк рисоласида Европа цивилизациясидан кўр-кўрона андоза олишга қарши чиқиб, уни танқидий қабул қилишга, мусулмонларни илм-фанни эгаллашга, техника ютуқларидан фойдаланишга даъват этди. «Оврупо маданиятига бир назар мувозини» асарида эса социализм ғоялари билан баҳсга киришиб, унинг асосий тамойилларини шубҳа остига олди. Бокчасаройда дастлабки «усули жадид» (янги усул) мактабини очди. Гаспринский жадидчилик ғояларини кенгроқ ёйиш учун «Таржимон», «Миллат», «Болалар олами», «Уйғониш» газеталари, «Аёллар олами» журиали, «Ха-ха-ха!» ҳажвий ҳафтаномасини чиқарди. Жадид мактаблари учун «Хўжаи сибён» («Болалар муаллими») дарслигини, «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» китобини ёзди. Гаспринский мусулмон миллий озодлик ҳаракатининг йўлбошчиси сифатида танилди. У Кавказ, Волгабўйи, Миср ва Ҳиндистонга бориб, умум-мусулмонлар қурултойини қақришга ҳаракат қилди. Бутун Россия мусулмонлари 3 та конгресси ишида фаол қатнашди. Дастлабки умуммусулмон сиёсий партияси «Иттифок ул-муслимин»ни тузиш ташаббускорларидан бири бўлди. «Дор ул-роҳат мусулмонлари» илмий-фантастик асари, «Юз йилдан сўнг. 2000-сана» бадиий-публицистик романи, «Туркистон уламоси» китобининг муаллифи.

топма, дейди сизга? Мана, мен; Финландияда магазиним бор, Петербургда магазиним бор: ҳар йил ярмаркага бориб иш қиламан. Францияда Лион, Германияда Ҳамбург шаҳарларига бораман. Тери, мўйна, маҳаллий саноат молларини ўтказаман. Дунёнинг пулини топаман. Фақат менинг ўғлим – улоқчи от миниб, пойгаларда юрмайди, мендан пул олиб, қимор ўйнамайди, менинг топганимни бесоқолга, фоҳишага бермайди. Ўқийди, билим олади, одам бўлади, маданият касб этади. Бир укам – Финландияда Хелсингфорс гимназиясининг 5-синфида. Бир укам Уфада машҳур Олия мадрасасида. Акамнинг бир ўғли – Тошкент реал мактабида. Ўз ўғлим ҳали кичик бола, Финландияда, махсус муаллим солиб берганман, ўқийди...

Энди бу жаҳиднинг гапдан тўхташини истамай қолдим...

М а р я м.

«Жакоб мени унутди. У, ҳалиги сартнинг афсуни остига тушди. Нима қиламан мен? Хайр, майли, чидайман. Маданий Жакоб, албатта, тил билмас, ёввойи, азиат Жакобдан яхшироқ. У мени ҳандақдан тортиб чиқарди, энди менинг сабабим билан ўзи ҳам маданий одам бўлиб кетса, қандай яхши!

Фақат, зерикдим. Китоб олдим. Журнал олдим. Ўқидим... Ўқийман... бўлмайди. Йўл узок. Якнав манзаралар... Зерикишдан бўғиламан. Жакобнинг бўйнига осилиб бўғсам, дейман!

Ниҳоят, бир рус хотин билан танишдим. Эри Тошкент шаҳрида адвокат экан. Оналарини кўргали Москвага кетаётир. Энди менга ҳам сўзлашадиган одам топилиб қолди. Биринчи, иккинчи, учинчи, ва бошқа гапларимиз... севги тўғрисида бўлди!»

Ж а к о б.

«Қизик, гап деган нарсa шунча таъсирлик бўлади-ми? Кечагина мен «жадид» деган сўзни эшитсам, белим қайишарди. Юртимизнинг катта, обрўли, эслик одамлари ҳаммаси жадидларни ёқтирмас эди. «Жадид – кофирнинг ашаддийси», дерди Шаҳобиддин домла. Газет ўқий турган битта муллабаччани мадрасадан расво қилиб ҳайдаган эди. Шаҳардаги катта бойларимиз бўлса, улар тўғрисида «тирранчалар», «ҳаромилар» демаса, гапиролмасди.

Мана, мен энди жадидни кўриб ўтирибман. Эрта-кеч гапига қулоқ соламан, қулоғимни унинг оғзидан узиб ололмайман... Бир ёмон жойини кўрганим йўқ. Гаплари ҳаммаси маъқул. Бировнинг мол-мулкига чанг сола турганга ўхшамайди... Ўзи ҳам бадавлат одам. Ҳалол касб қилиб пул топишни, дунё орттиришни билар экан... Бу ёмонми?

Агар жадид шундай бўлса, мен ҳам жадидман... Фурсатни тўғри келтириб туриб:

– Империя нима дегани? – деб сўрадим.

– Нега сўраб ётибсиз? – деди.

Ўзингиз билган амалдор ошнам бир кун «Империя ботиб боради», деди, шунда жуда хафа бўлиб гапирди.

– Унинг империя дегани ўрис подшосининг қўл остидаги юртлар. Унда ҳар қайси миллатдан бор, шу қаторда биз шўрликлар ҳам бормиз. Улар, уруш муваффақиятсиз битса (шу сўзини тушунолмадим), ўша юртларнинг парча-парча бўлиб бўлиниб кетишидан қўрқадилар. Русияни, шу қулоқ етмас кенг ўлкани, қилич кучи билан, қозоқ ўриснинг найзаси билан қўрқитиб, бутун ҳолида қиёматгача ушлаб қолмоқ истайдилар. Соғин сигирни ким истамайди? Оппок, ширин сути

бор...

– Ниманинг сути бор? – деб сўрадим мен. Кулди.

– Сиз-биз соғин сигирмиз, бизнинг ширин сутимиз бор, руслар ва бошқа ажнабийлар бизни эмиб ётадилар. Бир биз эмас. Қарангиз; Ҳиндистон, Шаркий Туркистон, Тунис, Жазойир, Мағрибистон, яъни

Марокаш... Миср ҳам Англия қўлига кириб битди. Энди аста-аста Туркияни бўлаётирлар. Бутун ислом олами, мусулмон ўлкалари бирма-бир ажнабийлар қўлига ўтаётир. Қарангиз Эронни, бир томондан, бизнинг Иванлар, бир томондан, «Маккор Албиён» ўз нуфузлари остига олдилар.

У гапиради, гапиради. Мен ҳам хайрон бўламан. Мунча номларни кайдан билади? Ҳаммаси қандоқ қилиб эсида туради? Ҳаммасини ўз кўзи билан кўрганми? Ё мени лақиллатиб, ўз ичидан чиқариб айтадими? Ҳали Финландияда бир шаҳарнинг номини айтди, тил ўлгурни бир мундай энга келтириб айтиб бўлмайди. Ҳар қалай, бу хотин менга ҳеч нарса бермаганда ҳам рози-ман. Кўзимни тўсиб ётган пардаларни олиб ташлади-ку.

... Фақат Марям аллақайси бир уйда бир хотин билан танишиб олиб, бизга ўхшаган суҳбат бошлади. Бир хабар олиб қўяй, суҳбатларига бирорта бегона эркак ораламадимикин?

– Мен бир хотинимдан хабар олиб келай! – дедим. Ёнидан жилдим.

Борсам, Марям китоб ўқиб ётибди, нариги диққат билан кулоқ солади. Бир эркак бор, юқори сўрида ухлаб ётади. Хайр, майли, зерикмасин, бечора Марям.

Яна жаҳиднинг ёнига қайтдим. У, бирданига сўраб қолди:

Сизнинг мусулмон хотинингиз ҳам борми?!

– Бор... йўқ, янглишдим: бор эди...

– Ҳар ҳолда мусулмон хотин билан туриб кўрган-сиз-ку?

– Ҳа... албатта.

– Энди, мана, тарбиянинг нималигини ўз тажрибангиз билан биласиз. Тарбиясиз, онгсиз ва нодон мусулмон хотин билан тарбиялик маданий оврўпаликни солиштириб кўрасиз. Фарқ ер билан осмон қадар! Дарҳол билинади.

– Ҳали ҳам ўғлимни ўрис мактабига бераман, деб кўйдим.

– Бу фикрингиз хато, Ибтидоий тарбияни рус мактабларидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Илгари миллий хиссини ўстириб, ўз миллатини танигандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўқисин. (Бу одамнинг гапларида шунақа мен англамайдиган сўзлар кўп: у ўзи ўйламасдан гапириб кета беради. Тез-тез тўхтатиб сўрашга мен уяламан. Баъзи сўзларни англамасамда, ҳамма гапларини англайман. Газет ўқий берсам, тушуниб кетарман). Ундан кейин Германия, Франция, Англия мамлакатларига, ҳатто дунёнинг нариги чеккасидаги Америкага юбориб ўқитиш керак...

– Ўрусларнинг ўзида ҳам илм кўп, шекилли-ку, нарига юбориш нимага керак?

– Ўрусларда илм кўп. Ўруслар мутарақкий¹ миллат. Лекин улар ўзлари ҳам асл илмни ўша ёқдан оладилар.

– Шундайми?

– Шундай. Мана бу уруш тугасин. Финландияга бир келинг. Ундан нари биргалашиб Германияга борамиз, Францияни кўрамиз, Англияни томоша қилиб ке-

¹ Мутарақкий – ривожланган, тараққий қилган.

ламиз. Шундан кейин жадидларнинг нима демоқчи бўлганини биласиз...

– Мен ҳали ҳам сизнинг гапларингизга қойил келиб ўтирибман...

– Қойил келган бўлсангиз, миллатга хизмат қилингиз, ғафлатда қолган халқни уйғотингиз, янги мактаблар очингиз! Болаларингизни янгича ўқитингиз.

– Албатта, албатта. Бундан кейин шундай қиламан энди. Кўзим очилди... мен ҳам тараққий қилиб қолдим... Миллатни одам қилишга уринаман энди...

Ҳаббаракалла! Сиз Абдисамат мингбоши деганни танийсизми?

– Ўзимизнинг Абдисамат калми? Танийман. Қишлоғи бизга яқин.

– Ана, ҳақиқий миллат ходими ўша! Ҳамма мингбоши ва амалдорларимиз ўша одамга ўхшаса, миллат тез тараққий қиларди.

– Қизларини янгича ўқитади, деб эшитаман.

– Қизларини янгича ўқитиш учун Уфадан махсус муаллима олдирган. Ҳозир ўша муаллимага ўз уйида янгича қизлар мактаби очиб бермоқчи бўлибди. Яқинда юқорига ариза бериб, «усули жадид» мактаби очишга рухсат олди. Тошкентдан биз муаллим жўнатдик. У одам миллатнинг отаси. Ҳаммамизнинг отамиз! Кўрсангиз, салом айтинг. Ҳамма жадиднинг орзуси ўша одамни бир кўриш!

Марям чақирди. Билмадим, нима гап? Бу тўйилмас суҳбатни бўлиб чопдим».

Марям.

«Карта ўйнаб-ўйнаб зерикдим. Жакоб мендан тасомом кечиб юборди... Жонимдан ёмон кўраман у маданий сартни! Ер ютсин уни!

Қартадан фол очсам, бир-бир кетин «бахтсизлик» (несчастье) чиқади. Қўрқиб қолдим. Демак, менинг Жакобимни тортиб олажақлар! Маданиятдан ёмон нарса борми экан дунёда? Ҳатто маданийлашган сарт ҳам эртадан-кечгача валдирашдан бўшамас экан...

Чидаёлмадим. Чақирдим. Келса, чинакам гаплашиб, масалани ҳал қиламан. Ана, келаётир... келди. Жакоб!!»

Ж а к о б.

«Уйга келиб кир ишим билан, Жакоб, – деб бўй-нимга осилди. Эшик очик, ҳамманинг кўзи бизда! Ана, ҳўнграб йиғлай бошлади!

Бошимга бало бўладиганга ўхшайди. Менинг фикрим ҳозир бошқа ёқларда, бошқа кўчаларда. Марям мун билмайди... Ҳар қалай, силаб-сийпаб юпатдим. «Биз оздан сўнг қайтиб келиб, туни бўйи сен билан гаплашиб ўтираман», дедим. Кулимсиради... Йўқ, шу кулимсирашидан кечиб кетолмайман!»

М а р я м.

«Ҳеч нарса деёлмадим, тилим тугилди... Бўйнига осилиб йиғладим. Эркалатиб, юпатиб, ваъда бериб кетди».

Ж а к о б.

«Москвада бир-икки кун тўхтаймиз. Шу вақтда Марям масаласини бир ёғлиқ қилиш керак. Шунга жазм қилдим. Унгача Марямни юпатиб бориш керак.

Марям масаласи – кичкина масала. У осон ҳал бўлади. Аммо миямда пайдо бўлган фикрлар мени қаерга олиб боради? Шунга ҳайронман».

М а р я м.

«Жакобчикнинг менга муомаласи ўзгарди. Қандай бахтлиман! Фақат... «У менинг кимим, нима? Уни мен севаманми?» деган саволлар миямни тинталайди. Кейинги саволнинг жавобини ўзим беришим керак. Энди бу тўғрида қатъий бир фикр айтадиган вақт келди. Соддалик бас энди! Бир нарса дейишим керак. «Севаманми, йўқми?» Ўзимга берадиган жавобим Москвагача берилмаги лозим!»

Ж а к о б.

«Оренбургдан жўнаб эдик, ширин сўзлик «жадид» шаҳарни кўрсатди. Қарадим. Шаҳар орқада қолган эди.

– Бу ерда бир мадраса бор. Номини Хусайния дейдилар. Уч қават оврупча иморат. Унда жадид илмлари ўқилади. Биласизми, уни ким солдирган? Жадидларнинг энг катта отахонларидан Аҳмадбой Хусаинов... Жуда бой одам эди. Усули жадид мактабларига кўп пул сарф қилди. Миллатга қилган хизмати саноксиз... Бизда ҳам шундай бойлар бўлса? Андижонда Миркомилбой бор. Эшитгандирсиз? Миллат йўлига бир чақа бермайди. Жоҳил!..»

– У нима, бир оми эшак-да... – дедим мен. – Тарақкий қилган эмас... Газет ўқимайди...

Темир кўприкдан ўтиб, дарахтзор ичига кирдик. Ўрмон дарахтлари сарғая бошлаган эди.

– Менга қаранг, – дедим мен, – жадидлар ҳам: «Бойларнинг ер-суви олинсин», дер эмиш-ку? Биров менга шундай деди, жуда ишонтириб айтди!

– Йўк, йўк! Асло. Илгари ҳам айтиб эдим-ку: улар, социалистлар. Жадидлар социалист эмас. Асло! Асло! Эндигина Аҳмадбой Хусаинов тўғрисида гапирдим. Шундай одам жадидларнинг отаси саналади...

– Ундай бўлса, жуда яхши, – деб қўйдим мен.

– Ори, рост, жадид. – Илгари жадидлар орасида ҳам ҳалиги айтганингиздек, социалист бўлиб юрганлар бор эди. Чунончи, татарлардан Аёз Исҳоқий. У бир неча йил бурун бойларга қараб айёханнос тортарди. Ҳозир Москвада бойлардан ёрдам олиб, газет чиқаради. Холисанлилло миллатга хизмат қилади... Москвага борсангиз, ўша газетни топиб ўқинг... «Сўз» газети... жуда яхши газет!

Кўнглим бир мунча тинчланди. Жадидларга энди ишониб қолдим. Улардан ёлғончи чиқмайди. Яхши одамлар!

Марямга ваъдам бор эди, вагонда чироғлар ёқилгач, хайрлашиб, уйимга кетдим».

М а р я м.

«Бу кеча Жакоб мен билан бўлди. Чала-чулпа у гапирди – мен англадим, чин кўнгилдан мен гапирдим – у англади. Англашдик. Қандай бахтлиман мен!

Ҳеч шубҳа йўқки, Жакобнинг ўхшовсиз кўзлари бор... коп-қора, ўינוқ, жонли! Йўқ! Мен у кўзлардан кечиб кетолмайман!..

Нима бу? Иқроримми? Севганимни иқрор қилдимми шу билан?

Севаманми мен уни?

Севаманми?

Йўқми?

Севаман!

Лекин... у севмаса?

Мендан оладиганини олиб, қўлимга чек узатса? Муни ўйлашдан ҳам қўрқаман! Лекин...

Севишга ҳаққим бор! Севаман!

Нарисини билмайман!...»

Ж а к о б.

«Жадид яна Марям масаласига тўхталди. Кўп гапирди.

– Юртингизда қолган болаларингизнинг тарбияси-ни шу хотинингизга топширинг! Одам бўлади улар.

– Миллий мактабда ўқимаганлар-ку? – дедим.

– Ундай бўлса, давлатингиз бор, хусусий бир муаллим ё муаллима олинг. Тез бўлади. Сиз агар Қримга борсангиз, Бокчасарой деган ерга тушинг. «Таржумон» газетасини излаб топинг. Ўша ердаги устодлар билан гаплашинг. Балки, муаллим, муаллима хусусида сизга ёрдам берадилар, йўл кўрсатадилар.

Қўлимга газетнинг номини ёзиб берди. Мусулмонча хати хунук экан... Марям масаласини Москвада ҳал қилишга тўғри келади. Янги кўришган куним чизилган режалар бузилди... Энди уни Москвага ташлаб, ўзим яна ўз юртимга қайтиб кетсамми? Жадиднинг сўзлари мени кўзғатиб қўйди, унинг сўзларини мен ҳам бошқаларга худди ўшанинг ўзидан чиройлик ва таъсирлик қилиб гапирсам, дейман. Одамларнинг кўзини очсам, дейман. Йўк... бўлмайди. Марямни ташлаб кетиш қўлимдан келмайди. Шошма, жадид домла ҳам Марям тўғрисида кўп нарсалар деди-ку! «Миллат оналари етказиш учун ғайримиллатнинг оналаридан ўрнак олайлик», деди. Ҳали Марямнинг ўрнак бўлиши бор... Йўк, уни ташлаб бўлмас. Қани, Москвага борайлик-чи. «Эртанинг ғамини эшак ейди». Ана, Москва атрофидаги ёзлоклар ҳам бир-бир кетин ўта бошладилар».

М а р я м.

«Москвага яқинлашиб келамиз. Ана, дачалар... баланд иморатлар... катта шаҳар...

Фақат кўнглимни бир кистов, бир хафалик чангаллайди.

Алланарсанинг белгисиз ташвиши, андишаси бор...

Нима у?

Айрилиқ!

Йўқ, мен айрилиб кетолмайман!»

Ж а к о б.

«Озода мусофирхоналардан бирига тушдик. Иккимиз икки хонадамиз. Марямнинг кўзларида ҳақорат қилинган бир қараш пирпирайди. Бечора...

Жадид кетди. У билан вагоннинг ўзида хайрлашдим. Шундан кейин кўрмадим. Энди, унинг ширин овози қулоғимдан йироқлашгач, таъсирли сўзларининг шошилиш оқими узилгач... у сўзларни эс тарозусида солиб кўраётирман.

Ростми у гаплар? Ёлғон эмасми? Бир мусулмон одамни дин йўлидан, ота-боболар, бурунчилар йўлидан чиқариш учун гайридинлар томонидан қурилган тузук эмасми? Бу йигит намоз-ниёзни билмайди. Қиёфатида мусулмонлик асари йўқ... Домлаларимизнинг айтганлари ростми экан? Нега мен у йигит билан баҳс қилишмадим?

Йўқ, у билан баҳслашиб бўлмайди. Унинг гапларига гап топиб жавоб бериш қийин. Унинг гапларига ҳеч ким жавоб айтолмайди.

Қани, кўрайлик, нима бўлар экан. Қримга бормай иложим йўқ. Мен Марям учун бўлса ҳам бораман. У ерда жадидларнинг катталари бор эмиш. Уларни кўраман, гаплашаман. Агар жадидларнинг асоси пуч бўлса, «Халифайи Рум» жадидларга тарафдор бўлармиди? Ҳамма тартиб, низом ўша томонда, дейди-ку. Янгича

Ўқиш Румдан келган... калта кийим Румдан чиққан... Румча ёқалар ўша томондан келиб, расм бўлган...

Ғалати аҳволга тушиб қолдим мен. Миям ғовлаб кетмаса, деб кўрқаман. Илгари тинчгина пул топишимни билардим. Ота-бобомиз юрган йўлдан бора берардим. Энди аллаким чиқиб, «Ота-боболаримнинг йўли эгри эди, тўғри йўл бу ёқда!» дейди. Одам ишонадиган қилиб айтади.

Шу икки йўлдан бирини танлаб олишим керак. Бирданга икки йўлдан юриб бўлмайди.

Яна жадидлар билан кўп сўзлашмоқ керак. Ғазет ўқиш керак. Ҳар кун ҳар кун янги-янги газетларни ўқиш керак. «Москвада яхши газет бор», деган эди, шуни ахтариб топай. Янгача китоблар топиб олиб, уларни ҳам таталаб кўрай.

Майли, ишқилиб, кўзим очилсин. Билмаган нарсаларни билай. Кўп нарса ўрганай. «Билган билмагандан яхши», дейди жадид. Мана бу гап – ҳақ лекин!»

М а р я м.

«Москвагача Жакоб мен билан бўлди. Муомаласи бутунлай ўзгарди. Карта, ўлгур, алдадимикин? Ўзим янглиш очдимми? Ё тескарисига айтадиган қартамикан?»

Фақат, нима учун номерда икковимиз икки хонага тушдик? Демак, Жакоб мен билан айрилишмоқ истайди. Агар кўнглида муҳаббат бўлсайди – шаҳарда уч кеча бирга бўлдик, йўлда олти кечани бирга ўтказдик – менга яқинлашарди.

Мен қаршиманми яқинлашса? Ё пул бериш керак, деб кўрқармикин? Мен ҳозир пул деган нарсани ўйламайман. Истаса, ўз пулларимни ҳам бераман. Фақат ҳайдамаса бўлди!

Мен шошиб қолдим. Нима қилишимни билмайман. Бу Жакоб жуда берк одам, ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди. Японларни шундай бўлади, дердилар. Бу ҳам Осиё боласи эмасми? Ҳаммаси бир бало!..

Хўп... иккимиз бир хонага ҳам тушдик, у келиб мени ўпди ҳам дейлик... кучоклади ҳам дейлик... Албатта, у ҳолда мен ўзимни тутолмайман... у ҳам тутолмайди...

Фақат натижа? Натижа нима бўлади? Одатда эркаклар шундан сўнг совунадилар. Бу ҳам совунса... Қўлимга чек узатса... Хайр маъзур, дегани бўладими? Йўқ, йўқ! Чеки курсин! Пули курсин!

Истамайман!..

Чора нима, чора? Билмайман...

Менда нима ихтиёр? Мени сотиб олган у, пул унда... Ихтиёр унда... Ўшанинг оғзига қарайман-да. Кет, дермикин ўша оғиз? А?!»

Ж а к о б.

«Қрим санаториясидан иккитасининг адресини олдим: «Икки кишилик жой борми?» деб телеграмм бермоқчиман. Телеграммни ёздирай, деб эдим, бўлмади... Чунки, икки жойми, бир жойми?

Илгари Марям масаласини ҳал қилиш керак. Мен учун-ку, у масала ҳал бўлган, фақат у нима дейди? Ҳозир бориб тўппатўғрисини сўрасамми? Сўрай. Йўқ! Сўз билан сўраш бўлмайди... Қани менинг чек дафтарим? Ҳа, мана. Ўрусча ёзишни билмайман-ку.

Бўлмаса, цифрини ёзиб, тагига қўл қўяй... бўлди!»

М а р я м.

«Жакобни куни бўйи кўрмадим. Овқатдан кейин ўз уйига чиқиб кетди. Анчагача кутиб ўтирдим, кирмади.

Нима бўлади бу ишларнинг охири? Мен ҳайдаладиган бўлдимми? Ўзини бу қадар четга олишидан, оғир ўйчанлигидан кўрқаман.

Соат неча? Ҳўҳ-хў... 11 га яқинлашибди. Кеч кирганда, ёмон ухлабман. Жакоб ётиб қолгандир энди? Эрта билангача яна жудолик!

Энди ўрнимдан турсам... бир ваннахонага чиқиб... яхшилаб ювинсам, ундан кейин бир нарса еб... пастга тушсам... Зерикдим. Бахтим йўқ менинг!

Хазон вақти... табиат аста-секин ўлиб боради... Шундай-да, менинг ўлук кўнглим тирилди. Яна ўлиш учунми?..

Бир яхши совуқ сувки!.. Роҳатлар қилдим. Бу нима? Ё тавба! Мен чиқиб кетгандан кейин Жакоб кирганга ўхшайди... Чек! Тамом! Шўрим қуриди...»

Ж а к о б.

«Бир кучоқ газет олиб келиб ўқидим. Тили ғализрок... тез чарчайман. Шу кеча Марям билан бирга ётиб, эрта билан қўлига чекни берай, деб эдим, кейин мулоҳаза қилдим: мундан – «Ишинг битди. Хайр энди!» деган нарсани англамасин, дедим.

Чекни аввал бердим. Англармикан? Бироздан сўнг уйимни қулфлаб, ёнига бораман».

М а р я м.

«Қанча йиғласам, шунча дармоним қурийдим. Қрим саёҳати пешонамга ёзилмаган экан. Бир кеча-икки кеча «кет», дегунча бирга бўламан. Мендан оладигани олади... Сўнгра пулни олиб чиқиб кетаман. Яна бурунги ҳуля: Петроград, Германия... ака. Фақат у ҳулядан шу қадар кўрқаманки!

Нима қилай, сарт йигити йўлдан урди. «Сарт хотинингни ташлама!» деди, шекилли, тагин зиёли. Иблис!

Мен қароримни бердим, қатъий қарор: мен уни севаман. У мени куваётир. Майли, бир-икки кун тамоман меники бўлади. Севган одамим билан икки қиёмат кечаси ўтказганман, деб шунга қувониб юрарман! Бўлди!

– Тухум қовурмасими? Майли, беринг. Бир шиша портвейн¹ ҳам қўшиб келтиринг! – дедим хизматкорга.

Оҳ, май! Кўнглимда бир нашъа пайдо бўлди. Негадир севиnamан.

Эшикни чертдилар. Ким у? Жакоб!...

Ж а к о б.

«Кирганимда, кечки овқатни еб бўлган экан. Май ҳам ичибди. Ўзи хурсанд! Тушунганга ўхшайди. Шунда ҳам шошилмоқчи эмасман. Илгари бир олдидан ўтиб, баъзи вазифаларни бўйнига қўйиш керак, деб биламан. Туриб келиб, бўйнимга осилди. Мастлик билан жуда қаттиқ жинниларча осилди. Мен ҳам муқобала қилдим... Фақат бироздан сўнг қўлини бўйнимдан олиб қўйиб:

– Ўтир, – дедим.

– «Мени қувма, Жакоб! – деди. – Мен сенга бир-икки кечалик меҳмонман! Шу икки кечанинг ихтиёри менда! Мен жинланганман, мен ўтман, оловман! Қарши келма менга!» Кулдим.

– Мен сенга хотин бўл, деб таклиф қилмоқчиман. Сен нега меҳмонман, дейсан? Ё мен билан бирга яшашни истамайсанми?

Ранги ўчди. Кўзлари ёшланди. Қалтироқ босди. Нафаси ичига тушди. Ёнига ўтиб эркалатдим. Сўнгра ўзи-

¹ Портвейн – винонинг номи.

га келди.

– Ўнгимми, тушимми? – деди. – Рост айтасанми? Ё ҳазилми?

Мунақа ҳазиллар одамнинг ўлишига сабаб бўлади, Жакоб!

– Биласанми, Марям, менинг икки қизим, бир ўғлим бор.

– Бўлсин.

– Катта қизим 12 да, қолганлари ундан кичик...

– Жуда яхши.

– Болаларнинг саодати учун хотинга жавоб беришга тўғри келади. Бошқа чора йўқ. Қизларни-ку бермас, ўғлимни оламан-у, тарбиясини сенга топшираман. Нима дейсан?

«Рост айтасанми», деганни қилиб, кўзимга қаради. Мен «рост» деган маънода бош тебратдим.

– Мен сеникиман. Нима десанг шу!

Икки кишилик жой сўраб, санаторияга шошилиш телеграмм жўнатдим. Дераза ёнидаги кенг ва юмшоқ курсига ўзимни ташладим.

– Энди меники бўлдингми, Марям? – дедим. Тотли-тотли кулимсираб келиб, қаршимда тўхтади:

– Кўришган кунимиздан бери! – деди.

Ўзи жуда сокин ва ювош эди. Телбаларча қутуришлари кўринмас эди. Кўп интизорликдан сўнг севганига қовушадиган ҳароратли жувонга ўхшамасди. Не-чундир кўпдан бери эр билан яшаб келган бир оила хотинининг сокинлиги бор эди. Илик сокинлик...

– Тугмани бос, – дедим.

Хизматчи келди, соат 11 бўлиб қолганига қарамасдан, ваннани қизитишга буюрдим. Номер халқи пулни яхши кўради. Битта уч сўмликни олиб, бир нафасда ҳо-

зир қилди. Марямнинг пардози узоқ кетишини билганим учун бемалол ювиниб чикдим. Мен чикқунча Марям кийиниб бўлган эди.

– Соат неча? – деб сўрадим.

– 12 дан бироз ўтибди.

– Қани, юр бўлмаса! Кўзлари олайди!

– Қаерга? Ярим кечада-я?

– Юра бер, сен меникисан.

Яна тотли-тотли кулди. Масковда нўғойларнинг мачити борлигини тошкентлик йигитдан эшитган эдим. У йигит шуни айта туриб ҳам жадидлигини қилди: «Кўрдингизми, – деди, – динли бўлиш либосга қарамайди. Бизнинг жоҳил уламо кимнинг саллачопони бўлса, мусулмон, дейди. Ҳолбуки, мусулмонлик кийимда эмас, калбада, дилда. Рус тилида бўлса ҳам беш вақт намозларини тарк қилмайтурган мусулмонлар бор.

Ярим кечада биз – икки телба таъкибдан қочган ўғридай Масков кўчаларида от кўйиб кетдик. Имомни уйғотиб чиқдилар.

– Никоҳ, ҳазрат, – дедим, нўғойлар домлаларни «ҳазрат», дер эканлар.

Бир менга, бир унга қаради.

– Сиз-ку мусулмонсиз, биламан. Бу хоним мусулмонми, йўқми? – деб сўради.

– Ҳали-ҳозирча йўқ.

– Қандай бўлар экан?

Уйқули кўзлари билан менга қаради. Битта ўн сўмликни узатдим:

– Мусулмончилик – аста-секинлик, ҳазрат. Аста-аста йўлга солиб оламиз.

Пулни олиб, докторлар сингари қарамасдан, киссасига солди:

– Воқеан, – деди ҳазрат, – шариятда ҳам жавоб борку-я...

Кўп ўтмасдан, сўфини чақириб чикди. Уни шоҳид қилиб туриб, никоҳимизни ўқиди. Сўфиға ҳам бир нарса бердик. Шу билан менинг номим ўзича қолиб, янги хотинимнинг номи «Биби Марям Ойша қизи» бўлди... Ойша қизи билан эр-хотин бўлиб уйга қайтган вақтимизда, соат иккига яқинлашиб келарди».

М а р я м.

«Ё раббий! Никоҳ ўқитиб келдик, никоҳ! Мен агар бошим айланиб йиқилсам, ҳеч бир таажжуб қиладиган жойи йўқ. Мундан бир неча соат бурун кўз олдимда ўлимдан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Кўзимдаги туман бошқа нарсани кўрсатмас эди. Ҳолбуки, ҳали ёш эдим ва яшамок истардим!» Энди – никоҳ! Никоҳли эр! Манфур ботқоқдан абадий қутулиш!

Фақат... қандай никоҳ? Бошқа бегона бир диннинг ҳаддан ташқари содда ва ўз умматлари сингари, ваҳший никоҳи...

На жило, на порлоқлик! На савлат, на ҳашам! Ҳинд фақири қадар содда ва яланғоч... Ўчган ёнар тоғлар каби нурсиз ва зиёсиз. Эскирган кема каби равнақсиз ва аянч...

Йўқ! Йўқ! Йўқ! Бу, балки, ҳамма учун – шундай. Аммо мен учун... мен учун: ундан иссик, ундан ёруғ, ундан порлоқ ва муҳташам никоҳ йўқ! Энди ҳамма изтироблар – орқада, ҳамма қора кунлар – ўтди. Энди у – меники, ўзимники!»

Ж а к о б.

«Мана, Марям энди меники бўлди. Ўзимники, ўзимдан бошқага тирноғи ҳам тегмайди. Ана у айтгандек,

душманнинг бу фитначи қизини қўйнимга оларкан, унинг ҳали ҳеч бир кондирилмаган, чанқок ва қизғин лабларига лабларимни қўяркан, миллатни, унинг жоҳил оналарини, бечора қизим, синглим ва опаларимни ўйлашим керак...

Одамнинг нафаси шунақа ўткирми? Бир хушмўйлов тошкентлик тўрт кунда мени бошқа кўчаларга буриб юборди! Мен ҳали пухта жаҳид бўлганим йўқ... Жаҳидлар тўғрисида гумонларим йўқ эмас. Лекин кўнглим ўша томонга мойил бўлиб қолди. Мен ҳам энди «миллат одам бўлсин!» дейман. «Ота-боболар йўли ҳақ», дейишга энди тилим бормади. Жаҳидларни ҳам «булар – ҳақ!» деб очик айтолмайман... Аммо жаҳидларнинг деганларини бошқаларнинг деганларидан кўра осонроқ ва тезроқ англайман... Ё улар ўзлари шунақа чечан одамлармикан? Бизнинг Шаҳобиддин домла тўрт оғиз гапиргунча одамни сил қилиб юборади. У гапирганда – ўз гапига ўзи ҳам ишоналмагандай гапиради... Ҳеч бир таъсири йўқ!

Йўқ, бизнинг мусулмонлар ҳам энди тартиб, низомга тушмасалар бўлмайди!

Марямнинг кўзларида ғалати бир олов ёнади. Шу топда, шу кўзга жон берсам арзийди. Бир ҳафта-ўн кун бурун номерда – кўп қатори – тасарруф қилган бўлсам, бугун қандай асар қоларди? Ҳеч қандай!

Акбарали нечтасини тасарруф қилди? Беҳисоб! Ўзим ҳам беҳисоб тасарруф қилганман. Бугун бир асари борми? Йўқ! Қўл ювиб тўкилган сувдай, изсиз-асарсиз ўтди-кетди ҳаммаси... Бу-чи? Бу қаноат орқасида қўлга келган давлат! Бу хушмўйлов йигит айтгандай, миллат болаларига ҳақиқий оналар қозониш йўлини

кўрсатади. Бу миллатга хизматнинг боши, бошланиши!..»

М а р я м.

«Жакоб фонарни ўчирган эди, мен яна ёкдим. Бу дафъа у ҳайрон бўлди: унинг кўз олдида бояги чекни майда-майда қилиб йиртдим. У пешонамдан юмшоқ-кина бир ўпиб қўйди. Шундан кейин фонарь энди бу кеча ёнмайдиган бўлиб ўчди. Ташқарида телба шамол қутурарди... Майли, қутурсин, менга нима!..»

ХIII БОБ.

Султонхон... Зебининг мингбошига унашилганини эшитгандан кейин Султонхон ҳар нарсадан умидини узган эди. Ўша куннинг ўзидаёқ масалани кўндаланг қилиб қўйди.

– Мен чиқаман мингбошидан! – деди онасига. – Бошқа эрга тегаман. Устимга кундош келишига тобим йўқ.

– Бироз бардош қил, қизим.

– Бардоши нимаси? Пошшахон неча йилдан бери бардош қилиб, ёш умрини чиритди. Ўша бадбашара кўёвнинг юзини ҳам беш ойгина тўйиб кўрган эмас!

– Ўшалар ҳам қаноат қилиб ўтирибди-ку, қизим.

– Улар эсини еган бўлсалар, мен еганим йўқ! Менинг эсим бор. Умр деган бир келади. Ёшлик ҳам бир келади. Улар ҳам умрларини, ҳам ёшликларини ўз қўллари билан ўтга ташлар эканлар, мен ҳам шу жинниликни қилайми? Мен ёшман!

– Нима қилайлик бўлмаса?

– Отамга айтинг. Чиқариб олсин.

– Отанг хафа бўлармикин?

– Хафа бўлса, чиқариб олмаса, мендан қойимасин. Шундай ишларни қилайки, бошини кўтариб юролмайдиган бўлсин!

– Ҳай, ундай дема, қизим. Яхши ният қил.

– Ниятим яхши. Севмайдиган эрдан чиқиб севадиганига тегаман, дейман. Нимаси ёмон? Иккита опам бир яхши, ўз тенги билан умр қилиб ўтирибди-ку. Менинг айбим нима? Эртагача отамдан жавоб олиб беринг. Бўлмаса, ҳаммангизни ерга қаратаман!

Зарда қилиб ўрнидан турди ва кавишини наридан-бери оёғига илиб, онаси ёнидан чиқа бошлади. Бу бир дўк эди.

– Жинни бўлма, қизим, – деб кичқирди онаси орқасидан. – Бугуноқ гаплашаман отанг билан. Тепа сочинг тик бўлмай турсин!

– Эртага жавоб кутаман! – деган овоз келди йироқдан.

Айб Садриддин чўлокнинг ўзида эди. Теварак-атрофдан кўп совчи чикди бу қизга. Ҳаммасини қайтарди. Баъзиларига қиз ўзи ҳам рози эди, онаси ҳам йўқ демасди. «Йўқ, – деди Садри чўлок, – икки қизимни қишлоқига бердим, биттасини шаҳарликка бераман. Жуда лойиқ, қобил жойини топиб, бадавлат, обрўлик одамга бераман!» Қизнинг ёши ўн еттидан ўтганда, она ташвишланди: «Нимага шаҳарликка бераман, дейсиз? Қизнинг ёши ўн саккизга кетди. Бекор қаритиб кўясиз!» Бунга қарши ўжар чўлок: «Аввал куда қилиб, кейинча ўзим ҳам шаҳарга кўчмокчиман», деб жавоб берди. Хуллас, унинг ўжарлигини енголмадилар. Қиз чиройлик, оппоқ, дўндиқ ва таърифли бўлганидан чўлокнинг бу катта умиди анча давом этди. Унинг бу аҳмоқларча ўжарлигини фақат мингбошининг обрўси синдира олди. Мингбошига рад жавоби бериб, унинг қўл остида тинч туrolмаслигини билди ва «хўп» деди. Мингбоши таърифига қизиқиб уни олгандан сўнг, бир кун ўтмасдан, одамларга «Қари қиз экан», деб гапирди... Шунда, Султонхон ота-онасини қарғаб, қанча йиғлаган эди.

Ҳозир қиз 19 га ета ёзди. Чинакам, мингбоши янги қайлиқни олиб, муни бутунлай ташлаб юборди. Жабр, ахир, ёш нарсага!

Хотинининг маъқул сўзларини қайтаролмаган Садри чўлоқ ўз ўртоғи Абдулла саркорни мингбошига вакил қилиб юборди. «Шунча йил яхшими, ёмонми – хизматларини қилди. Энди янги канизаклари бор. Муни-сига рухсат берсалар. Ёши ўтмай туриб, бир жойга бер-сак».

Садри чўлоқнинг элчисига ҳам мингбоши Пошша-хоннинг отаси томонидан қўйилган элчига берган жа-вобни берди. Мунинг устига яна таъна ҳам қилиб қўй-ди: «Ким оларди энди у кампирни?» Садри чўлоқ бу жа-вобни эшитгандан кейин аламига чидолмасдан, бир оё-ғи билан диканг-диканг қилса ҳам, тишини-тишига қў-йиб чидашга мажбур эди. Мингбошига кучи етадими? Шаҳарга ариза бериши мумкин: «Адвокат яхши пул олиб, яхши ариза ёзиб беради. Фойдаси бўладими? Ҳамма амалдорнинг тили бир эмасми? Шунча ариза берганлар нима қилолди? Бу золимнинг жабрига худо ўзи хат тортмаса, бандаси невлайди!»

Кампир йиғлаб юборди. Енги билан кўз ёшини ар-таркан:

– Қизнинг авзойи бузук! – деди. – Мингбошидан чиқариб олмаса, сатанглар билан дўст тутишаман, дей-ди. Нима қилдик энди?

– Нима қилардинг? – деди Садри чўлоқ пастгина овоз билан. – Бардош қиласан, чидайсан. Бошқа иложи йўқ.

– Сатангларникига бориб дутор-муторга илашар-микан? Ёш нарс...

– Ётиғи билан айт: майли энди, вақтини чоқ қилиб юрса юра турсин, аммо-лекин ҳадини билсин, ҳади-ни...

Чўлоқ ўрнидан турди.

– Вой, ўла қолай! – деди кампир. – Шўрим бор экан!

Отаси фотиҳа бермаса ҳам, ёш жувонга ўз кўнглини бир иш қилиб овутмоқдан бошқа чора қолмаган эди. Бу тўғрида унга маслаҳат кўрсатадиган маҳрам ўртоқлари бўлмаганидан ҳамда опалари бири унда, бири бунда сочилиб, ўз-ўзлари билан овора бўлганларидан овуниш йўлларини қизнинг ўзи ахтаришга мажбур. Ундан кейин, опаларга ишониб бўладими. Опа – баъзида дўст, баъзида – душман... Сингил ҳам шундай!

Ишни аввал ўзи туғилган уйда бошлади. Мингбошиникига боришни бир ёққа ташлаб қўйиб, ҳар кун ўртоқларини тўплар, ўйин-кулги, дутор, ашула базмлари қиларди. Кейинча улар билан бирга у ёқ-бу ёққа юрадиган бўлди. Булар ҳаммаси жонга текканда ўтириб йиғлар, сўнгра мингбошиникига караб жўнардди. У ерда кўпроқ Умринисабибиникига, Энахонларникига ўтар, қаллоб баққолнинг эгизак қизлари билан далаларга чиқиб ўйнардди.

Зеби келин бўлиб келиб, биринчи марта шайтонлаганда, яна кураш олови туташди. Умринисабибининг ҳаракати билан тутқалоқ ҳар кун тутадиган бўлди. Бечора соддадил Султонхон ҳовликма Умринисабибининг сўзи билан у тутқалоқларга анчагача умид ҳам боғлаб юрди. «Мингбоши бир жаҳли келса, ҳайдаб солади яшшамагурни!» деб ўйлади. Рашк олови бироз пасайганда, орқа-олдини ҳам ўйлаб кўради: «Хўп, у яшшамагурни ҳайдади. Яхши! Мундан менга нима? Уни ҳайдаб, менга қайтармиди? Яна биттани олади. Мен яна етим бўлиб юра бераман. Майли, ўша яшшамагур билан бўла қолсин!» Бу инсоф овозини бошқа бир овоз чиқиб босади: «Бу ишни қилган Пошшахон билан

Хадичахон. Мен у шахарлик киз билан олишмайман. Унга адоватим йўқ. Мен номус кучидан анови иккаласи билан олишаман!» Мана шу овоз уни кўп кучлар сарф қилиб, бир неча кун Зебини шайтонлатдиришга мажбур қилди.

У ҳам бир неча кун, холос...

Чунки бир-икки кундан кейин ўзи ҳам бу фикрдан қайтиб қолган эди. Иккинчи томондан, иккала катта кундошнинг Зебини юмшатиш учун жуда каттиқ ҳаракат қилаётганларини эшитди. Энди Умринисабиби билан унинг қизини оёқ бостирмай қўйдилар. Энахонга ҳам катта кундошлар совуқ муомала қилганлар. У энди кам чиқармиш. Ўзи ёлғиз қолган Зеби қачонгача чидаш бералади?

Шу билан Султонхон бу курашда енгилганига ўзи-ўзига иқрор бўлди. Энди нима қилиш керак? «Яна ўз кайфимга қарайман!» деди у ўз-ўзига.

Кандоқ қилиб «ўз кайфига қараш» масаласи осон масала эмас эди. Энди у масаланг «кандоқ қилиб ёш умримда орзу-ҳавас кўриб қоламан», деган шаклда қўйишга тўғри келарди. Сатангларни унча ҳам жини севмас эди. Унинг миясида бошда чучмалроқ бўлса ҳам сатангликдан кўра ёмонроқ ва мудҳишроқ қадамларга тортувчи хаёллар кўзгалди...

Уч кеча, туни бўйи ухламасдан, бутун хаёлига зўр бериб, ағнай-ағнай ўйлагандан сўнг қатъий қарорини берди... ва шу билан тинчланиб, уйкуга кетди. Эртаси куни пешингача данг қотиб ухлаганини кўрган кампир хайрон бўлди:

– Шунақа ҳам ухлайдими одам деган? Тур, айнай, болам.

Кўзини очиб, бироз қараб тургач, онасини кучоқ-

лади:

– Ойи, ўпинг пешонамдан! Менга инсоф кириб қолди. Энди кундошларимнинг ёнига жўнайман. Улар билан апоқ-чапоқ бўлиб яшайман.

– Айланай, болам, эслик болам, кенжа болам! – деб эркатлатди кампир.

Ўша куни кечлатиб, мингбошиникига жўнади.

Ҳакимжоннинг Мирёқубга айтган куйидаги сўзлари тўғри эди:

«Энди, бирданига жуда бошқача бўлиб келибди. Дарвозадан кулиб, кувнаб кириб келган эмиш. Ҳамма хайрон, дейди».

Мирёқуб ҳам бекор айтади, деб бўлмайди:

«Хотин кишининг кўнглини худодан бошқа ҳеч ким билмайди. Ишқилиб, мундан кўрқувлик!» деган эди у.

* * *

Икки катта кундош душманларининг бу хилда ўзгариши сабабини билолмадилар. Хадичахон:

– Эсини топса-топгандир, – деди. Пошшахон бу фикрга қўшилмади:

– «Таши ялтирок, ичи қалтирок» деган гап бор, – деди у. – Мунинг бу кулишидан кўркаман! Зебихон билан мунча апоқ-чапоқ бўлиши бекор, дейсизми?

Хадичахон ўз сўзида қаттиқ турди:

– Нима қилсин? Қўлидан нима келади? Куёвингиздан чиқиб, бошқа эрга тегаман, деб эди, куёвингиз кўнмади. Отаси кизини ҳар қанча яхши кўрса ҳам, мингбоши билан ўчакишувдан кўркади. Мингбоши бўлса, қайрилиб ҳам қарамайди... Нима қилсин? Қаерга борсин? Ночор-ноилож ўзини хурсанд қилиб юради-да.

– Зебихон билан апоқ-чапоқ бўлганига нима дейсиз? Ўзининг ашаддий душмани?

– У ҳам ноиложликдан, айланай. Бошқа иложи йўқ. Ундан кейин Зебихон ёмон қизми? Ким ўртоқ бўлишни хоҳламайди? Хушчақчақ, базмбоб, очик...

– Йўқ, жоним, хом ўйлайсиз. Жуда хом ўйлайсиз.

– Кўрармиз. Бир кун маълум бўлади.

– Ҳа, кўрармиз.

Султонхон бўлса, кўзини тўрт қилиб, ташқаридан биронта аризачи хотиннинг кириб келишини кутарди. Мингбошига ариза олиб келадиган хотинлар, аксари, қатик, қаймоқ ва қовун-тарвуз сингари нарсаларни кўтариб келиб, уч кундошдан қайси бири учраса, шунга ёлворадилар.

– Айланай, ойимпошша, шу аризани эрингизга бериб қўйинг. Ноҳақдан бола-бечорага зулм қилаётирлар... Айланай, болам, орзу-ҳавасингизга етинг, болачака кўринг, тилагингизни берсин худойим!

Мингбоши додхонинг хотинлари мунақа ёлворишларга жуда баланддан туриб қарардилар. Аризачи хотинларнинг яхши тилаклари уларни кўпда қизиқтирмас эди.

– Ўзингиз беринг, хола! Биз аралашмаймиз...

– Айланиб кетай, сиздан нима кетади? Бир оғиз сўз... Бизнинг қўлимиздан олмайди.

– Ў-ўв... хола! Жуда шаллақи нарса экансиз. Ўзи олмаса, мирзасига беринг.

Бечора кампирлар йиғлагундай бўлиб, ичларида қарғай-қарғай, чиқиб кетардилар.

Мингбоши шошилиш равишда шаҳарга чакирилган эди. Султонхон «Аризачи кампирларнинг ичкарига қатнаши энди авж олади», деб кутарди. Ҳеч ким йўқ...

Кечгача ҳеч қаерга чиқмай, дам уйида, дам айвонда, дам саҳнда ўтириб, кўп кутди... Ҳеч ким кириб келмади. «Нима бало бўлди бу аризачиларга? – деб ўйларди у. – Керак бўлмаганда, кулоқ-миянгни ейдилар. Керак бўлганда, жимиб кетадилар... Тескари дунё!»

Ниҳоят, аср билан шом ўртасида бир кампир кириб келди. Шу топда иккала катта кундош Зебининг уйида овқат устида эдилар.

– Айланай, болам, – деди кампир. – Мингбоши дод-хога арз билан келиб эдим...

– Оббо, яна битта аризачи келди. Шулардан тўйдим бу даргоҳда! – деган овоз эшитилди Зебининг уйидан. Пошшахоннинг овози эди.

– Қаердан келдингиз? – деди Султонхон ва айвондан пастга тушди.

– Қўя беринг, – деди у ёқдан Хадичахон. – Кундошингиз муомала қилаётир. У ҳали зерикмаганга ўхшайди.

– Тошлоқдан келдим, айланай. Шунча жойдан пиёда келдим. Қари нарсаман.

– Ўзингиз ким бўласиз?

– Мен, айланай, Қиёмиддин ҳожининг онаси бўлман. Танирмикансиз?

– Вой, айланай, хола, – деди бирданига Султонхон. – Қиёмиддин ҳожи акамнинг онасимисиз? Вой, у киши отамнинг энг яқин ўртоғи-ку!

Иккала «қадрдон» кучоқлашиб кўриша кетдилар, Султон бутун бу суҳбатни кундошларига эшитдирмок учун мумкин қадар баланд овоз билан олиб борарди.

– Ана, топишиб, ҳам кетди! – деди Хадичахон ичкаридан.

– «Пес пес билан... қоронғида!» – деди Пошшахон.

– Ҳай, ана у хотинни... Нега ундай дейсиз? Нафасингиз курсин!

Бу Зебининг овози эди.

– Хўп, холажон, Қиёмиддин хожи акамнинг ишлари бўлса, албатта, тўғрилаймиз. Паранжингизни олиб, бир нафас ўтиринг, бирор пиёла чой ичиб, дам олиб кетарсиз.

– Йўқ, айланай, ўтирсам, кечга қолиб кетарман, Шомдан кейин ёлғиз кетишга қўрқаман.

– Одам қўшамиз, холажон. Ўтиринг, чойим тайёр.

– Вой, айлана қолай, ишимнинг ўнгидан келганини қаранг.

Чойга ўтирдилар.

– Қани, аризангизни менга беринг-чи.

Аризани олиб, у ёқ-бу ёғини қаради. Сўнгра ўнг чўнтагига солиб қўйди.

– Қиёмдан олинг, холажон. Аризангизни дарҳол тўғрилатамиз.

– Худо ярлақасин, болам.

Кампирга иккинчи пиёла чойни узатиб, уйига кирди. Ўнг чўнтагидаги аризанинг ичига чап чўнтагидаги «ариза»ни ҳам олиб қўшгач, яна кампирнинг ёнига чиқди.

– Нонга қаранг, хола. Қиёмдан олинг!

– Энди мен жўнайман, болам. Аризани ўзингиз кўвингизга топшириб қўярсиз.

– Одам қўшайми?

– Йўқ, айланай, овора бўлманг. Вақт бор, ўзим ҳам кета оларман. Турдилар.

– Холажон, ташқарида Ҳакимжон деган мирза бор. Бу аризани ўша кишига бериб ўтинг. «Мингбоши додхонинг хотинлари – Султонхон аянгиз тайинладилар»,

денг. Ундан кейин ўзим ҳам чакириб тайинлайман. Ҳамма иш ўшанда. Ўша ўзи тўғрилаб юборади.

– Илоҳим, орзу-ҳавасингизга етинг, айланай!

– Эҳтиёт бўлинг, хола. Бошқа бировнинг аризасини ҳам қўшиб қўйдим. У ҳам зарур эди. Кампир паранжисини ёпинди.

– Холажон, – деди Султонхон овозини пасайтириб, – мирзага жиндай пул бериш керак эди.

Кампир ёнини кавлади.

– Бори-йўғи уч танга пулим бор экан, бўлармикан?

– Шошманг хола, эплаймиз.

Уйга кириб, битта уч сўмлик қоғоз пул олиб чиқиб кампирга узатди.

– Яхши қолинг, айланай, болам!

Ҳакимжон, овқатни энди еб бўлиб, сўричада чой ичиб ўтирарди.

– Айланай, болам, Ҳакимжон мирза сизмисиз?

– Ҳа, мен.

– Мана бу аризани...

– Мингбоши ўзлари йўқ, хола, эртага олиб келинг.

– Мингбоши додхонинг хотинлари Султонхон аян-гиз тайинладилар. Мана, иккита ариза, – деди кампир ва устига пулни қўйиб узатди.

Биринчи галда пулни чўнтакка солгач, аризани оча бошлади.

– Бўпти, хола. Сиз бора беринг. Жума куни эрта билан жавобини оласиз.

Кампир дуо қила-қила чиқиб кетди. Ҳакимжон кампирнинг аризасини, ўз одати бўйича, наридан-бери ўкиб чикди. «Ҳа, осон иш экан», деб қўйиб чўнтагига солди. Иккинчи аризани очди.

– Худоё тавба! Бу нима гап?

Чирокқа яқин олиб борди. Бир чой қоғозининг орқасига оддий карандаш қалам билан:

Фатонатлик¹ эй яхшилар сарвари,

Башармусен ё малоик, ё пари,

Жафо қилсанг, кўп ошиқнинг дафтари,

Не гуноҳим, менга танҳо айладинг², –

деб тўрт хат байт ёзилган. Тагига жуда саводсиз ва хунук хат билан кўйидаги сўзлар ортдирилган эди:

Дардингизда эзилиб адо бўлдим, Кўришмак иложи бормикин?

Ҳакимжон бу хатни қайта-қайта ўқиди. Ўзи жуда ювош ва беозор бўлган бу бола умрида биринчи марта юрагининг ўзига бўйинсунмаганини, ногаҳон уйғотилган кўнглининг ғалати хислар билан энтикканини, кўкрагида оғир бир тўқмоқнинг тўхтовсиз бир кўтарилиб, бир тушиб турганини ва ўзига ёт бўлган аллақандай туманли хаёлларнинг миясида пойга қўя бошлаганини сезди.

«Ариза»ни берувчи ҳам, олувчи ҳам бу кеча ухлагани йўқ.

Эртаси кун эрталаб икки катта кундош Зеби билан бирга ҳовлида ҳовуз бўйида нонуштага ўтирдилар. Дас-турхонда янги узилган ва шудринг еган салқин узум бор эди. Зебининг сўрови билан Хадичахон ёмон кўрган кундошини – Султонхонни ҳам чақирди.

– Хўп, – деди Султонхон, – биргалашиб нонушта қилайлик. Мен Ҳакимжонни чақириб, кечаги Қиёмиддин ҳожи акамнинг аризаларини тайинлаб қўяй... Жуда

¹ Фатонат – ўтқир зехли, хушфёъл.

² Муқимийнинг ижодидан.

уятлик одамлар эди. Ундан кейин хушчақчақлик қилишамиз.

Хадиҷахонни ҳовуз бўйига жўнатиб, ўзи ташқари эшик олдига келди. Эшикдан бошини чиқариб, у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ...

– Ҳақимжон, ҳо, Ҳақимжон! Меҳмонхонадан Ҳақимжон чиқиб келди.

– Хўш, ким у чақирган?

– Менман, мен. Султонхон аянғиз. Бир-икки оғиз гапим бор эди. Ўзини панага олди. Ҳақимжон қизариб, чўғдай ёниб, эшик ёнида тўхтади. Икки кўзи кўча томонда – дарвозада...

Султонхоннинг овозида ҳеч қандай қалтираш, кўрқиш ва тортиниш асарлари йўқ эди, худди қичқиргандай чиқарди. Ҳар бир сўзи дона-дона ва дадил-дадил айтиларди. «Хат ёзган бошқа бўлса керак, – деб ўйлади Ҳақимжон. – Мунақа нозик гаплар мундай дадиллик билан айтилмайди».

– Миршаблар қани? – деб сўради Султонхон овозини пасайтириб, ўзи панада турарди.

– Иккитаси шаҳарда, биттасини гузарга чиқардим, элликбошини топиб келиш учун... – Яхши қилибсиз...

Сўнгра овозини кўтара тушди.

– Кеча бир кампир сизга аризани топширган бўлса керак. Мен тайинлаб эдим.

– Ҳа, топширди.

– Ўша ариза берган одам отамнинг жуда қалин ўртоғи. Мингбоши додхоннинг қўллари тегмаса, ўзингиз бир нарса қилиб, тўғрилаб юборинг. Жуда уятлик одам эди. Қиёмиддин хожи деган, тошлоқлик.

– Осон иш экан. Ўзим тўғрилаб юбораман.

– Шундай қилинг, мирза. Овозини пасайтира тушди.

– Мингбоши келгани йўқми?

– Ҳали тез келмас. Мингбоши шу топда гузарда борми, йўқми...

Эшикдан мўралаган бўлиб, Ҳакимжонга жиндак-кина кўриниб қўйди. Ҳакимжон баттар кизарди ва орқага тисарилди.

– Мунча кўрқасиз? Яқинроқ келинг... – деди Султонхон жуда паст овоз билан. – Сизни биров еб қўядими?

– Йўғ-э, – деди Ҳакимжон зўрға-зўрға.

– Хатни ўқидингизми?

– Ҳа... ўқидим...

– Аччиғингиз келмадими?

– Нега, нега... хурсанд бўлдим...

– Хурсанд бўлдингизми? Ростдан-а?

Шу онда ҳовуз бўйидан кундошларнинг баланд қаҳ-қаҳалари эшитилди.

– Бошим осмонга етди.

– Нечага кирдингиз? – деди бирданига Султонхон. Яна кўриниш берди.

Бу кутилмаган саволга Ҳакимжон ҳайрон бўлди.

– Йигирма тўртга? Ёш экансиз... Мунча қочасиз одамдан? Нимадан кўрқасиз? Бериқроқ келсангиз-чи...

Ҳакимжон бир-икки қадам олдинга босиб, кўзларини ердан ололмай тўхтади. Султонхон бошини чиқара тушиб Ҳакимжонга тикилди. Сузилган ва майлли кўзлари ўтдек ёнарди. Секингина бир «ух» тортди. «Қип-қизил чўғ...», деди ўзига-ўзи.

– Шунақа уятчангмисиз?

– Уялганим йўқ...

– Ҳа, ёлгончи! Нимага, бўлмаса, қип-қизил чўкка айланиб кетибсиз?

– Билмасам... Хатга аччиғингиз келгани йўқми? – деб яна сўради Султонхон.

– Йўқ... нега? Жуда хурсанд бўлдим...

– Кичкина хужрада кеча-кундуз бир ўзингиз зерик-майсизми?

Ҳакимжон англади.

– Зериксам қандоқ қилай? Худо, овунчок бериб қолар.

– Астойдил тилаб турсангиз, ажаб эмас. Ҳа, боринг энди, сизни қийнаб қўйдим...

Ҳакимжон ўрнидан жилолмай қолди. Ҳовуз бўйидан яна қаҳ-қаҳа юксалди. Султонхон қизариб турган ёш йигитга охирги марта ташна назарларини ташлаб, аста-секин йироқлашди...

* * *

Султонхон яқиндагина мингбошининг ёш ва сеvimли хотини бўлганлигидан ичкаридаги уйларнинг энг катта, ясоғлиқ ва савлатлиси унга берилган эди. Ичкарининг этагида бир янги ҳовуз олдидаги майдончага ёпишадиган бу сиркорлик уй ичкаридаги бошқа уйларнинг ҳар биридан бир, бир ярим баравар зўр келади. Пошшахон билан Ҳадичахонни ўртаган аламларнинг бири шу уй эмасмикин? Ажаб эмас: энг яхши уй энг сеvimли хотинники бўлади-да!

Зебининг тўйига икки-уч кун қолганда Султонхоннинг йўқлигидан фойдаланиб, иккала катта кундош у катта уйни бўшатдилар: Султонхоннинг унча кўп бўлмаган рўзгор ва кийим-кечакларини бевосита ташқарига ёпишадиган кичкинагина, пастгина, тахта шифтли ва оддий ганчли, бир уйчага кўчириб қўйдилар. «Ортиқча ҳақорат бўлиб кетмасин», деган мулоҳаза билан Ҳади-

чахон ўзи Султонхоннинг ҳамма бисотини кичкина уйга чиройлик қилиб жойлаб ҳам қўйди. Ҳатто катта уйда етимдек кўринадиган бир сиқим рўзғор ва кийим-кечак кичкина уйчани кемтиксиз тўлдирди, катта уйнинг бир чеккасида на у ёққа ва бу ёққа қарабини билмай саргардон бўлган чиройли қашқар гилами бу кичкина уйга жуда чоқ келди. Шундай қилиб, бу мажбурий кўчириш Султонхонга чигилингина ва сўлимгина бир уйча бахш этди. У кичкина уйчанинг ичкари томон ёнбошида, Хадичахоннинг даҳлизи билан бир қаторда, кичкина бир ганжинача бўлиб, унда қиш ичи мева-чева ва қовунтарвуз сақланар, бир-иккита семиз ошқовоклар чириб тамом бўлгунча, ўша қоронги ганжинада¹ қолардилар. Ганжинанинг ўнг томонида бўрғарлик обрез ёнида ташланган бир ўчок, неча йилдан бери ётган бир кучок ўтин, деворда сиркадан бўшалган бир-иккита қовок... Ганжинанинг бутун борлиги шундан иборат! Чап томонда эса бир одамнинг ярим бўйи қадар келадиған тор ва кичкина дарича. Бино бўлганидан бери кўп бўлса икки-уч марта очилган, ичкаридагилардан ҳеч бирининг эсида ва хаёлида ҳам қолмаган бу даричадан ошиб ўтсангиз, қатор-қатор уйларнинг кетидаги каттакон ва тартибсиз ўстирилган боқчага тушасиз. Даричанинг чап томонида – беш қадам нарида ичкари боқчаси билан ташқари боқчасини бир-биридан айирган беш пахсали эски девор. Деворнинг уйларга яқин бир ерида – бу ҳам ўнг қадамдан ошмайди – ичкарига очиладиған бир қанотли эски эшик, ичкаридан занжирланади. Эшикдан у ёққа ўтсангиз, ташқарининг чўзиқ, энсиз боқчаси. Унга фақат мирзахонадан бир дераза ва бир эшик очилади. Дераза олдида Ҳакимжоннинг иш столи. Мирзахонадан

¹ Ганжина (форсча) – хазина, омбор.

бир эшик дахлизга очилади, бир эшикча Ҳакимжоннинг кичкинагина хужрасига олиб киради. Ичкаридаги уйларнинг бошқа ҳеч биридан боқча томонга на дераза бор ва на эшик. Чунки боқча кўча демак, кўчада номаҳрам бўлади, номаҳрам назаридан ўз номусли хотинини саклаш ҳар бир мусулмоннинг вазифаси!

Қатий қарорини бериб, мияда чала-чулпа ишланган планлар билан эриникига қайтган Султонхон бу мажбурий кўчиришдан хурсанд ва ўз кундошларини кўнгилдангина олқишлаган эди.

Ҳовуз бўйида кундошлари билан ўйнаб-кулиб нонушта қилгандан кейин, ичкарининг кенг сахни ўртасида – шафтоли тагидаги сўричада йиғиштирилмасдан турган ўринларини йиғиштирди, аста-секин уйчасига ташимокқа бошлади.

– Ҳай, қишга бир талай бор, ҳалитдан уйга кўчаётирсизми? – деди Ҳадичахон сахндан ўта туриб.

– Эри йўқ; совуқ қотиб қолгандир, шўрлик, – деб кесатди наридан Пошшахон.

– Эрдан умидни узганман эрта қачон! – деди баланд овоз билан Султонхон. Кейин ўзига томон келаётган Зебига қараб изоҳ берди: – Тунов кун мана бу кигизнинг тагидан каттакон бир чаён топиб ўлдирдим... Ундан кейин худди ёнғокдай битта бузукбошини ўлдирдим. Шундан бери кечалари ухлаёлмай чиқаман. Тушимга киради, босинқирайман... Уй яхши, жонгинам.

– Киров ҳам тушиб қолди ўзи. Яхши қиласиз, жонимни қоқай! – деди Зеби.

Шу «жонимни қоқай» сўзи Султонхоннинг қулоғига аллақандай ширин эшитилиб кетди. Зебининг чин кўнгилдан чиқариб айтган бу сўзи унинг хитой чиннидай жаранглаган овозига бурилиб, дуторнинг «ғўнг-

ғўнг»и сингари майин ва юмшоқ ун берган эди. Султонхон ўз кундошини маҳкам кучоклаб ўпди.

У ёқда мингбоши шаҳардан янги гаплар топиб келган эди. Ташқаридан унинг сўзлангани эшитилгач, шом чоғида хотинлар эшик олдида бордилар.

– Шундай нозик вақтда Мирёқуб ноинсофнинг ўйнагани кетганини айтмайсанми? – Мингбоши Ҳакимжонга қараб сўзларди. – Битта ўрус хотин билан Севастополга кетибди... – Мингбоши хохолаб кулди, ичкарида Пошшахон кўкрагини ғижимларди. – Баччағарди боласи-ей! Жуда танноз нарсани топибди, дейди. Икки ойгача ўйнатармиш... Тўраларимизнинг қовоғидан қор ёғади... Яқин бориб бўлмайди. Ҳар бир мингбошига ўн-тадан, ҳар бир аминга иккитадан, ҳар бир элликбошига биттадан яроқлик йигит берадиган бўлишибди. Ярим сарфи – ғазнадан, ярим сарфи юртдан! Энди одам дараклаш керак. Мингбошиларга ҳоким тўра ўзи ваъз қилди. «Маҳкам бўл ҳамманг! Тоғдаги гаплар бўла кўрмасин», деди.

– Айтганча, тоғда нима гап бўлди?

– Тоғда оломон хуруж қилипти. Бир мингбошини ўлдирипти. Икки амин зўрға қочиб қутулибди. Элликбошилар кўркқанидан оломонга қўшилиб кетибди... Маҳкамаларга ўт қўйишибди. Бир-иккита судхўр бойни дўппослашибди. Бизнинг Ёдгор эчкилар ҳам эшитиб қўйса бўларди. Ортиқча ҳовлиқади, қизталоқлар!

– Хайр, тоғдан гапиринг, хўжайин!

– Бизнинг ноиб тўра 150 та солдат билан чиқиб, тўполонни босиб келди. Икки кишлоқни теп-текис қилиптилар. Баъзи кишлоқларда баъзи бировларникига солдатлар ўт қўйибди. Чопиш ҳам бўпти... Уч-тўрт юз одам қирилганга ўхшайди. 137 кишини шаҳарга олиб келиб

қамаптилар. Яқинда катта суд бўлади, дейди. Ноиб тўранинг гапига қараганда, суд жуда шошилинч бўлаганга ўхшайди. Бир нафасда ҳукм қилиб ота беради, дейди-ку! Солдатлардан ҳам тўрт-беш киши ўлипти. Ярадор йигирматача бор, дейди. Айтишларидан, ўрус солдатлари қишлоқларда мусулмон аёлларига ҳам дахл қилганга ўхшайди... Хунук гаплар бор, ишқилиб.

– Биз нима қиламиз, хўжайин?

– Нима қилардик. Яна еттита йигит қиламиз. Хўш-ёр бўламиз. – Мингбоши бироз ўйланди. – Э, бизнинг юртлар тинч. Фуқароларимиз ҳаммаси ювош, қўйдаи. Мен бўлсам уларнинг отахониман... Қаттиқ гапирмайман. Жабр қилмайман... Нимага тўполон қилсин? Ухлай бер, бемалол! Менинг сояи давлатимда, хохласанг, боққа чиқиб ёт! Ҳа!

Ўзидан хурсанд, кула-кула ичкарига қараб юрди. Хотинлар чекилдилар. Уч-тўрт қадам босиб, яна тўхтади: – Айтганча, Абсамат ёмон хижолат бўлди, лекин!

– Хўш, хўш? – деди Ҳакимжон.

– Ҳамма мингбошининг олдида ҳоким тўра ундан койиб берди. Уйига аллақандай бир нўғой хотинни олдириб, янгича мактаб очган экан: эркак болаларга ҳам янгича мактаб очмоқчи бўлиб, Тошкентдан бир пўрим мактабдорни чақиртирган экан. Шуларни айтиб койиди. Бир нима бало, деди... Ҳа, ёш сартларга эргашманг, деди... Улар ёш турклардан ўрганган, деди. У нима дегани бўлсайкин... «Ёш сартлар»и нимаси?» «Ёш турклар»и нимаси? Нимани ўргатади улар? Билолмадим. Мирёкуб бўлса эди ковлаб топарди, бетавфиқ! Хайр, ёт энди! Роҳат қил!

Бироздан сўнг катта уйдан Зебининг бидратма дутори ва ширин ашуласи эшитилди. Кундошлар сўри-

ларга чиқиб ётдилар. Султонхон, негадир, уйғок: уйига кирмасдан, саҳнда – айвон чеккасида ўтирарди. Ниҳоят, ҳамма ухлаб кетди. Шундан кейин Зебининг ашуласи тинди. Яна бироз кейин дутор товуши ҳам алланечук бирданига узилиб қолди. Бу узилишда аллақандай бир зарда қилиш, бирданига дуторни ирғитиб ташлаш бор эди... Шу билан у катта уйга ҳам бир нафасда жимлик чўкди.

Ерга тушган уч-тўртта хазон япроқлари куз кечасининг совуқ шабадаси билан ер бетида шитир-шитир суринардилар. Узоқ-яқиндаги итларнинг ҳуриши ва япроқчаларнинг шитирлашидан бошқа ун қолмади.

Шундан сўнг Султонхон секингина уйига кирди. Юраги бироз ўйнагани учун бир пиёла совуқ сув ичди. Деразанинг бир қанотини очик қолдириб, эшигини ичидан беркитди ва қоронғи уйда жимиб йўқ бўлди...

Кўзига уйку келмаган Ҳакимжон ярим кечага яқин мирзахона деразасининг оҳистагина чертилганини эшитди. Ташқарида ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ эди: миршаблар – дарвозахонада ва отхона томида ухлардилар. Юраги ўйнашини аранг босиб, шу тобда ўзидан бошқа кимса йўқлигини билганлигидан дадил юриб, мирзахонага чиқди ва товуш чиқмасин, деб эшигини эмас, паст супали деразани очди.

Деразани яна беркитиб, бу бемаҳал меҳмоннинг орқасидан оҳистагина ўз ҳужрасига қайтди: уятчанг кўзларини ердан сира узиб ололмас эди. Фақат у – ёш ва зорикқан хотин чидаёлмади: ўзича отилган ўқ сингари томоғидан ихтиёрсиз отилиб чиққан кучли ва интиқ овоз билан:

– Бераҳм... – деб қичқирди...

Ва ўзини унинг қучоғига отди.

XIV БОБ.

Мингбоши шахардан тегишли дастурларни олиб қайтгач, бошқа ҳамма мингбошилар каби тўхтовсиз ишга киришди. Ўз қўл остидаги ҳамма амин ва элликбошиларни ўз маҳкамасига чақириб, бир кун эртадан кечгача беҳуда интизор қилгандан кейин, ниҳоят, айвонда чой ичиб ўтириб, «кенгаш мажлиси»ни очди. Пойма-пой ва бир-бирига қовушмаган гаплар билан «замона аҳволи»дан, тоғ воқеаларидан ва унинг натижаларидан даромад қилгач, мақсадга ўтди:

– Шунақа, яхшилар, – деди у, – энди менинг уч йигитимга яна етти йигит қўшилди. Аминлар¹ иккитадан, элликбошилар биттадан олишади. Йигитларнинг ҳаммасига солдат бешотари берилади.

Отадиган азамат топилармикин?..

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма жим эди.

– Нега индамайсанлар? Оғзингга пахта тикдингми ҳамманг? Гапир, Матхолик!

– Ишқилиб... катталаримиз бир иш қилса, билиб қилади, – деди Матхолик амин.

– Ҳа, албатта, билиб қилади, – деди бир элликбоши.

– Биз нима дердик? Маъкул маслаҳат, – деди яна биров. Сўнгра ёнидагиларга қараб, сўради: – Шундаймасми, яхшилар?

– Ҳа, шундай, шундай! – деб шовқин солди ҳар ким ҳар жойдан.

– Сенлар айтмасанглар ҳам маслаҳат маъкул, – деди мингбоши овозини кўтара тушиб. – Уни биламан.

¹ Амин (арабча) – ҳалол, ишончли; вакил қилинган; назоратчи. 1) қатъий ишонган, астойдил инонган, имони комил; 2) ҳимоя қилинган, кафолатланган, сақланган; 3) Ўрта Осиё хонликларида даҳа бошлиғи ёки қишлоқ оқсоқоли.

Солдат бешотарини отадиган азаматлар топиладими, деб сўрайман. Мунга жавоб бер!

– Юрт эмасми, чиқиб қолар, – деди Матхолик амин.

– Билмаса ўрганар, – деди бир чеккада турган Ҳа-кимжон. – Ишни тўхтатиш керак эмас. Йигитларни ола берайлик, билмаганига шаҳардан одам чақириб, ўргат-дирармиз.

– Маъкул, – деди мингбоши. Кулди. – Ҳамманг-нинг аклинг шу тирранчанинг аклича бўлмади-я, хайф сенларга.

Амалдорлар жим қолдилар. Мингбоши давом қил-ди:

– Бўлмаса, маслаҳат шуки, ҳар амин ўзига керакли икки йигитни топиб, индингача менга билдиради.

– Рўйхатини топширади, – деди Ҳакимжон.

– Ҳа, рўйхатини топширади, – дея такрор қилди мингбоши. – Мундан ташқари, ҳар амин менга ҳам бит-тадан йигит топиб беради. Қолганини ўзим шу қишлоқ-дан оламан. Ундан кейин аминларнинг ўзлари қишлоқ-ма-қишлоқ юриб, юртга эшиттиради.

Мингбоши тўхтади, шамасини кам туширишга ҳа-ракат қилиб, чойнақдан пиёлага чой қуя бошлади. Ўтир-ганлар бир-бировларига қарашдилар: «Нимани эшитти-рамиз?» деган шивирлашлар бошланди.

Мингбоши сўзини тугатмаган эди, Ҳакимжон сўра-ди:

– Нимани эшиттиради булар?

– Ҳа, айтганча, – деди мингбоши, – эсимдан чиқип-ти: йигит олишни эшиттиради, ундан кейин пул тўғри-сини.

Ўтирганлар бир сесканиб олдилар.

– Қанақа пул, таксир? – деди Матхолиқ амин. Ҳаманинг кўзи унинг оғзига тикилган эди, ундан кейин ҳамма кўзлар бирданига мингбоши томонга бурилиб, унинг оғзига осилдилар. Кўплар оғизлари билан ҳам тинглардилар. Мингбоши кулди:

– Қанақа пул бўларди! Йигитларнинг ярим ойлиги газнадан, ярми юртдан.

Ўтирганларнинг оғзидан хор билан айтилгандай яхлит ва бесаранжом бир овоз чикди: ғу-в-в!.. Худди «дод-д» дегандай... Зўр ҳовлининг кенг саҳнига ғўристон жимлиги чўккан эди. Ҳакимжон оҳистагина бир «ух» тортиб, ўрнидан турди, айвон устунига чиғаноғи билан бир-икки ургач, битта-битта босиб, жамоатга яқин келди. Шу топда унинг жуда эҳтиёт билан – ҳеч бир шарпа чиқармай – босган қадамларининг бўшанг шитирлаши ҳам ўтирганларга малол келган каби эди.

Ҳамма кўзини ерга тикиб, узун якандознинг¹ мағизи билан ўйнади...

– Нимага имонинг ўчди бирданига? – деб кичқирди мингбоши ҳайбатли овоз билан.

– Ярим пули қанча бўлади, таксир? – деди яна Матхолиқ. – Ўзингизга бериладиган етти йигитнинг бештасига ҳам юрт тўлайдими, додҳо?

– Ҳа, бўлмаса мен ёнимдан тўлайманми? – деди мингбоши дағаллик билан.

Яна жимлик чўкди. Мингбоши давом этди:

– Уч кун орасида юртга эшиттириб, бўлган гапни менга маълум қиласанлар.

– Хўп, таксир! – деди Матхолиқ.

Бошқалар жим қолдилар. Мингбоши кичқирди:

¹ Якандоз (форсча) – бир хил, тенг; ўхшаш. Узун бир қават кўрпача.

– Нега бошқаларинг индамайсан? Қанжиксан ҳамманг! Сенларди амин қилиб, қўлингга амал бергандан хафа бўлдим-ку!

– Бекор қилиб қўйсангиз ҳам тузук эди, тақсир, – деди бир амин.

Ҳамма унга томон ўгирилди.

– Сени бекор қилмасдан бурун отхонага қамаб калтаклатаман... Шошмай тур!

– Тақсир, тақсир, тақсир! – деган овозлар юксалди ҳар томондан.

– Бўлар иш бўлди, яхшилар, – деди Матҳолик жамоатга юзланиб. – Юртнинг катта-каттасини чақирамиз-у, «буйруқ шу» деб эшиттирамиз. Бизнинг ишимиз шу. Юрт «йўқ», деса, катталаримиз бирор маслаҳат кўрсатар.

– «Йўқ», деб кўрсин қани? – деди мингбоши. – Оқ подшонинг ўз буйруғи бу! «Йўқ», деб кўрсин!

– Шу чоққача «йўқ», демаган, энди ҳам «йўқ», демас, – деди Ҳакимжон.

– Рост айтасан, мирза, – деди мингбоши. У бу сўзнинг аввалги ҳижжасини қалин қилиб айтарди. – «Йўқ», дейдиган топилмайди.

– Рост айтасиз, тақсир, – деди Матҳолик, – «Йўқ», демаса керак. Аммо-лекин подшоликнинг пастарин бир ити бўлганимдан кўрган, билганимни айтиб қўймасам, бўлмайди.

– Айт, айтма, деган одам борми? Ҳамма Матҳоликқа тикилди.

– Юртнинг важоҳати бузуқ, тақсир. Гап кўтармай қолди. Асад ойида рўза тутган бангига ўхшайди, тақсир... Энди, юрт – кўпчилик, эҳтиёт керак, деймиз-да.

Ҳамма бирданига тасдиқлади:

– Рост, таксир, рост!

– Рост бўлса ростдир, ёлғон деган одам йўқ. Аммо-лекин «Ким катта – юртми, оқ подшоми?» деб сўраганда, нима дейсанлар? Қани?

Ҳеч ким оғиз очмади. Яна Матхолик гапирди:

– Албатта, «оқ подшо», деймиз, таксир!

– Ундай бўлса, гап тамом. Омин оллоҳу акбар! Бора бер ҳамманг ўз ишингга...

Элликбошилар ўринларидан туриб, у ёқ-бу ёққа ёйилган, мингбоши Матхоликни чақириб олди. Унинг бир кулоғини қўли билан яқин келтириб, деди:

– Абсаматни йикитсам, сени мингбоши қилиб қўярдим.

Абжирсан, баччағар! Матхолик кулди.

– Қуллук, таксир, хизматингизни қилсам бўлди. Шунга хурсандман.

Мингбоши унинг бошини яна ҳам ўзига яқинроқ тортди:

– Бу киш ичи на битта қовуним бор, на бир дона тарвузим. Уч-тўрт аравагина эплагин, ҳиссасини чиқариб бераман.

– Ҳўи, хўжайин, жоним билан.

Матхолик узоқлаша бошлаган эди, яна чакирди:

– Айтганча, эсимдан чиқибди. Буларингга айт: юртни намозга кўпроқ ҳайдаб туришсин. Буйруқ шу!

Матхолик ҳаммани чақириб олиб, баланд овоз билан бу янги буйруқни ҳам эшиттирди. Шу билан тарқалишдилар.

* * *

Кенгаш мажлисини ўтказгандан кейин мингбоши дарҳол ўзига йигит тўплашга киришди. Етти киши ўр-

нига йигирма-ўттиз талабгор бир қишлоқнинг ўзидан чиқди.

Ҳакимжон муни мингбошига арз қилиб туриб, деди:

– Ишлар яхши, тақсир, еттита десак, ўттизтаси келиб ўтирипти.

Ҳакимжоннинг биринчи жумласида сезиларлик даражада очиқ бир пичинг бор эди. Лекин у пичингни мингбоши додхо пайқаёлмади.

– Бекорчи кўп қишлоқда, бекорчи! – деди мингбоши.

– Йўқ, хўжайин. Мен гаплашиб кўрдим. Ҳаммаси чорикор болалар. «Жонимиздан тўйдик, бола-чақамиз оч...», дейди.

Мингбоши бирданига кўпол бир овоз билан кулиб юборди. Ҳакимжон бу ногаҳон кулишнинг сабабини билолмай ҳайрон эди. Кейин мингбоши ўзи англатди:

– Жонидан тўйган бўлса яхши! – деди у. – Жонидан тўйганлар яхши сўқишади. Оқ подшо «вайна»да¹ қийналиб қолса, қишлоқнинг ҳаммасини йиғиб жўнатаман! Иш йирик, мирза.

Яна ўша хунук овоз билан кула-кула ичкарига кириб кетди.

Ҳали қоронғи тушиб, паловга дастурхон ёзилган йўқ эдики, ташқарига бир меҳмон кириб келди. Ҳакимжон уни кулар юз билан, севиниб қарши олди. Бироз кейин ичкаридан чиққан мингбоши ҳам унга нисбатан бир қадар мулозимат билан муомала қилди. Лекин бу мулозиматнинг ясамалиги шу қадар очиқ эдики, меҳмоннинг кўзлари Ҳакимжоннинг кўзларини тўғри келтириб туриб, у тўғрида бир ҳимо қилиб ўтди. Ҳакимжон ҳам кўз қораси билан меҳмондан узр сўради. Меҳ-

¹ Война – уруш.

мон эса «мунинг ўзи нима-ю, муомаласи нима бўларди?» деган маънода кулиб қўйди, холос.

Палов ейилиб бўлгач, кўк чойни ичиб ўтириб, улар учови суҳбатга тушдилар. Меҳмон Ҳасанов деган бир татар йигити бўлиб, кишлоқ қарз ширкатларининг инспектори эди.

– Урушдан гапиринг, абзий! Уруш нима бўляпти?

– Урушни сиз биласиз, мингбоши. Сиздан эшитайлик, – деди Ҳасанов.

– Мен урушни қайдан билай? Газит ўқимасам?

– Сиз, ахир, бир бўлуснинг каттасисиз.

– Э, катталиги курсин! Керак бўлса, олинг шу катталикни!

Мингбоши бу сўзларни жиддият билан айтарди. Меҳмон кулди:

– Зерикдингизми, хўжайин? Дарҳақиқат, бу нозик замонда катта амал ҳам зериктиради.

Ҳакимжон ўз хўжайинининг таъби бироз олинганини пайқади, шекилли, унинг ёрдамига етишмоқчи бўлди:

– Чинакам, – деди у, – шу замонда амалдор одамга жуда қийин... Сиз билмайсиз. Мен, мана, доим хўжайиннинг қўлтиғидаман.

Яхши биламан. Жуда қийин...

– Биламан, жуда яхши биламан, – деди Ҳасанов. – Албатта, осон эмас.

Мингбоши ҳали жим эди. У кўлидаги бўш пиёлани айлантриб ўйнардди. Ҳакимжон давом этди:

– Замон нозик бўлмаса, мингбошиларнинг йигитлари ортдирилармиди?

– Шундай гап борми? – деб сўради Ҳасанов.

– Гап бор эмас. Буйруқ бор. Биз одам чақирдик. Уч-та йигитимизга еттита кўшилади...

Мана шу жойда мингбоши ҳам бирдан гапга аралашди:

– Ҳаммасига солдат бешотари бермоқчи... Солдатликка машқ килдирмоқчи... Мунга нима дейсан?

– Жуда соз! – деди Ҳасанов. Папиросини узун сўриб тортган ҳолда ўйлаб кетди.

– Нимаси соз? – деди мингбоши қўпол бир хитоб билан.

– Жуда соз, мингбоши афанди. Фақат... мен ишонмайман мунга...

– Нимасига ишонмайсан? – деди мингбоши яна ўша қўполлик билан.

– Бизнинг мусулмон-турк йигитларининг қўлига рус ҳукумати бешотар милтик бериб кўярмиди? Ҳукуматнинг эси бор.

Мингбоши ҳайрон бўлиб қолди. Бу етти ухлаб бир тушига кирмаган фикр эди. Кўзини кенг-кенг очиб, меҳмонга қаради. Бу қарашда ҳам ҳайрат бор эди, ҳам кўрқув...

– Нега бермасин? Ўзи буюриб ўтирипти-ку?

– Битта-яримта эси пастроғи буюргандир, тақсир. Эси борлари мунга йўл қўймайди!

Мингбоши индамади. Ҳакимжон бутун борлиғи бир диққатга айланиб, икки кўзини меҳмонга тиккан эди. Меҳмон давом этди:

– Мусулмоннинг қўлига яроқ бермайди бу ҳукумат. Биз, мусулмонлар, турк болалари, ўзимиз яроқ олмасак, душманларимиз ўзи ўз қўли билан бермайди.

– Ким душман? – деди мингбоши.

Бу саволда энди пўписа асари бор эди. Меҳмон си-

ра шошмасдан, бемалол жавоб берди:

– Сизнинг душманингизни айтаётганим йўқ, додхо афанди.

Турк-ислом халқининг душманларини айтаман...

– Гермонни айтасанми?

Ҳакимжон бирданига кулиб юборишдан ўзини зўрға тўхтатиб қолди.

– Шундай, тақсир! Гермонни айтаман. Турк миллатига яроғ бериб қўймайди у! У, турк миллатларининг жон ва қон душмани!

– Ундай бўлса... бутун қишлоқни йиғиб, қўлига бешотар бериб, Гермон билан урушгани жўнатмоқчи бўлганимга нима дейсан?

Мингбоши бу сўзларни гурур билан кулиб туриб сўзларди.

– Нима дердим? Ундай қилсангиз, сизни «ғозий», дердим... Ислом миллати сизнинг бу хизматингизни ҳеч бир унутмас эди...

– Миллатинг билан ишим йўқ. Туркингни ҳам билмайман мен. Мана бу мирза айтадики, қишлоқда жонидан тўйган кўп. Шуларнинг ҳаммасини Гермон урушига жўнатсам – оқ подшонинг қўли юқори келади, бу қишлоқлар ялангоёқ, безориларнинг касофатидан қутулади!

– Ҳай, ҳай! – деди меҳмон. – Мунинг савобига ким етсин! Жуда зўр хизмат қиласиз, додхо! Фавқулудда буюк хизмат!..

Шу суҳбатдан кейин Ҳакимжонда мингбошига нисбатан бир қараш туғилди. У қарашда ихлос ва ҳурматдан бошқа ҳамма нарса бор эди. Бу қарашни ўша кечаси мингбоши ётгани кириб кетгандан кейин Ҳакимжон меҳмоннинг ўзига ҳам бироз изҳор қилди.

Меҳмон Ҳақимжоннинг эътирофини эшитгандан кейин жуда ўт олиб, қизиб гапирди:

– Бизнинг бутун фожиамиз шундаки, – деди у, – дўстимиз билан душманимизни ажрата олмаймиз. Эшитдингизми унинг гапларини? Бизнинг диндошимиз, миллатдошимиз бўлган Туркия билан бир сафда урушаётган Германия бизга, биз Туркистон туркларига душман эмиш...

Меҳмон бироз тўхтади. Папиросини қаттиқ-қаттиқ тортиб, оғир-оғир бош тебратди.

– Булар барчаси илмсизлик касофати, Ҳақимжон! Нодонлик меваси. Бу йўғон саллали, бўш каллали ҳайвонлар, Бухорои шарифни спекуляция қилиб, ислом миллатини заҳарловчи микроблар бизни шу ҳолга келтирдилар... Эҳ... эҳ... эҳ!..

Астойдил куйиб гапирётган меҳмон Ҳақимжоннинг кўзи уйқуга кетгандан кейингина сўздан тўхтади.

Иккаласи сўрига жой қилиб узалган вақтларида, Ҳақимжоннинг яна уйқуси қочган, биринчи хўрозлар унда-мунда кичқира бошлаган эдилар.

Булар иккаласи кўрпага узалгандан кейин ҳам анчагина гаплашиб, мингбошидан, умуман замоннинг ҳамма амалдорлари, ҳукумат ва идора усулларида шикоят қилишдилар. Меҳмон бир вақтлар ноиб тўранинг Мирёкубга айтган гапларини яна кўпроқ тафсилот билан Ҳақимжонга айтиб берди. Ўз мингбошисининг ишларига қараб ҳамма мингбошилар ва умуман шу замон ҳокимияти тўғрисида кўп ҳам яхши фикрда бўлмаган Ҳақимжон шу суҳбатдан сўнг ўзининг хом ва чувалашган фикрларини пишитди, бир орага йигди, бошидаги фикрлар бир тартиб доирасига тушиб, янги-янги пардаларни унинг миясидан сидира бошлагач, ўзида

аллақандай бир ўзгариш бўлаётганини ўзи ҳам сезди: ўша кундан бошлаб унинг ҳамма нарсага қараши бошқа бўлди! Мингбоши – бурунги мингбоши эмас, фарсахларча йироқларда. Яқинлашиб келганда ҳам худди буни ўлдиргани келаётгандай... Мирёкуб, унинг ишбилармонлиги, эпчиллиги, зийраклиги... «У агар ҳақ йўлни топса, борми, ноёб одам бўлади». Ҳар бир катта саллалик домла – беморга заҳар бераётган табиб... Ҳар бир бошини қуйи солган эшон – одамларнинг киссаларига яширинча қўл узатган кисаввур... Абдисамат мингбоши, – уни ўйлаганда, Ҳакимжонга жон киради! «Уни кўрса тикилиб, кўзини олмай, узоқ-узоқ қараб турса, зиёрат қилиб кўлини ўпса, нима буюрса, шуни қилса!...»

Ҳасановнинг фикрлари, айниқса янги олинадиган йигитлар тўғрисидаги фикри мингбошига ҳам таъсирсиз қолмаган эди. Мингбоши, Ҳасановдан бироз кўрққан ва шу учун унга совуқ қараган бўлса-да, унинг ўша йигитлар тўғрисидаги фикрига қарши келмасди. У ҳам ичкарига кириб, жойига чўзилгач, у тўғрида анчагина ўйлаб ётди.

«Бу баччағарнинг гапи курсин! Нимага бўлсайкин, унинг гапларини эшитганда одам чўчиб тушади. Худди... оқ подшони сўкиб юборадигандай? Худди унинг сўкканини биров эшитиб қолиб, Ёдгор эчки ё Умарали пучукқа етказадигандай? Улар бўлса, оқизмай-томизмай, ҳоким тўрага чақадигандай? Боз устига улар – «оқ подшони сўкиб турган вақтида Акабарали мингбоши «ҳа, ҳа» деб турган эди!» дейишдан ҳам тоймайдигандай! Сўнгра ҳоким тўра чақириб олиб, газабига оладигандай! Мингбошилиқни тортиб олиб, эл кўзида тамом шарманда қиладигандай! Абдисамат билан Ёдгор эчки, Умарали пучуклар яна кўш карнайи билан жар сола-

дигандай!» – «Лекин, баччағар кофир, бир нарсани билмасдан айтмайди. Нимага десангиз, у «закон» китобини кўп ўқиган, ҳамма вақт ўриснинг ичида қайнайди, ўрис тилини сув қилиб ичиб юборган... Катталаримиз ўрусда, ахир! Ўрис бўлганидан кейин мусулмонга ён босмайди. Бу рост! Шу ерда Ҳасан абзий билиб айтади! Мусулмоннинг қўлига яхши бешотарни бериб кўярмиди? Йўқ! Агар мен ўрус бўлсам (асоғфурулло!), мусулмоннинг қўлига асло яроғ бермас эдим! Асло! Абзий рост айтади. Абзий, абзий, абзий!..

Мана шундай ўйлар билан мингбоши зўрға ухлаб кетди.

Эрта билан уйкудан уйғонгач, яна ўша – йигит масаласини ўйлади. Йигитларнинг учта ё ўнта бўлиши мингбоши учун баробар эди. «Кўп бўлса, ғалваси ҳам кўпроқ бўлади», деб ўйларди у. Фақат... фақат...

– Ўнта яхши йигитга яхши от, яхши сарпо, яхши яроғ-аслаҳа бериб, ўз маҳкумимни бир айлансам, иложи бўлса, Абдисамат турадиган қишлоқдан бир от чоптириб ўтиб қўйсам... бас! Шундан кейин катталар уч йигитни биттага қолдирсалар ҳам майли эди!..

Бу ўйнинг натижаси шу бўлдики, эртаси куниёқ қишлоқдан одам ола бошлаб 2-3 кунда еттита навқирон йигитни чертиб-чертиб миршабликка қабул қилди. Ундан-бундан сўраб, сўратиб, иложи бўлмаганда... тортиб олиб бўлса-да, ҳаммасини яхши отга миндирди, аллақайлардан ов милтиқлари топиб, ўновини яроклантирди, уст-бошларини текислади, ўзи ҳам энг яхши зар чопонини кийиб, тилла камарини боғлаб, узун қиличини осиб, саман йўрғани миниб, йўлга чикди.

XV БОБ.

Икки кун бурун Кумариқ кишлоғига еттита йигити билан мингбоши келиб кетган эди. Унинг бу келиши кизик бўлди. Ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, тўппатўғри мачитга тушиб, домлани йўқлатди. Ўзлари хабар топиб мачитга келган амин ва элликбошилар хайрон бўлдилар. «Нимага бизга ҳеч нарса демайди мингбоши додҳо?» деб бир-бирларидан сўрашдилар.

Элликбошилардан бири югурганича бориб домла-имомга хабар берди. Домла-имом яқиндагина уйланган ёшроқ бир муллавачча бўлганлигидан «Мингбоши чақираётир», дегач, анча ташвишга тушди. Салла-чопонини кийиб, мачитга томон бораркан, ўйлади: «Нима учун йўқлатган бўлса?»

Мингбошининг уни излатишга зоҳирий бир сабаб йўқ эди. Шунинг учун турли хаёлларга бориб кўрди:

«Тунов кун, шаҳарга тушганимда, мударрис домланинг ўғилларига каттиқроқ тегишиб қўювдим... Ўзи ҳам, баччағар, ипак саллани чамбарак қилиб ўраб, ёмон кўзга илашадиган бўпти-да!

Устимдан арз қилган бўлса-я, ҳаромибачча?»

«Ё... бурунги имомат қилган жойимда ваҳий¹ ерни Садриддин бой билан чиқишиб, икки-уч йил ўзим ёлғиз тасарруф қилиб эдим. Маҳалладан битта-яримтаси шуни қўзғадимикин».

«Ё бўлмаса, ўтган ҳафта қовун сайилида янгича мактаб очган тошкентлик нўғой домлага йўлиқиб қолиб, анча қаттиқ сўкиб эдим. Унинг мактабини Абди-самат мингбоши очиб берган экан, мен уни билмаб-

¹ Ваҳий (арабча) – илоҳий хабар. Ислом ақидасига кўра пайғамбарларга фа-ришталар орқали Аллоҳ томонидан юборилган буйруқ ёки кўрсатмалар.

ман... Бу бизнинг мингбошига Абдисамат мингбоши итоб қилиб ёздимикин? Кейин мактабнинг асл соҳиби Абдисамат мингбоши эканини билиб, ҳалиги нўғой домла билан мурсага ҳам бордимку-я... Ҳар қалай, бошда аҳволдан беҳабар, қаттиқ гапириб қўйиб эдим... Аттанг! Шу ташвишларга Абдурахмон понсод¹ сабаб бўлди, баччағар! Ноинсоф! Бўлмаса, жимгина ўтириб эдим. Кейин нўғой домланинг олдида одамларга бир-икки оғиз ваъз қилиб, лаънати жаҳиднинг кўнглини кўтариб қўйдимку-я...». Албатта, дедим, нўғой ҳам – мусулмон, аҳли суннат, тошкентлик ҳам – мусулмон, аҳли суннат... Ҳаммамиз бир одам. Дунёвий илмларни ўқиш ҳам шариатимизда бор, чунончи, жаноби ҳасти пайғамбаримиз «утлубудилму валавкана бисси», яъни «Чин мулкида, яъни Хитойда бўлса ҳам илм талабида бўлғил», деганлар. «Бу «ҳадиси саҳиҳ», дедим. Жаҳид домла хурсанд бўлиб кетди: «Шундай ҳақиқий уламолар бўлса, миллат тараққий қилади», деди. Шу «Миллат» деган сўз туфайлидан яна жиндик мунозара қилиб олишдик. Абдурахмон понсод ногўй домладан «Миллатингиз нима?» деб сўраб қолди, нўғой домла аввал «Ислом миллати», деди, ундан кейин негадир «Ислом ва турк миллати», деб «турк» деган тоифани ҳам қўшиб қўйди. Мен чидаёлмадим: «Йўқ, дедим, мусулмон одамдан «миллатинг нима?» деб сўралса, «Миллатим Иброҳим Ҳалиллуллоҳ»² деб жавоб бериши вожиб. Динимиз

¹ **Понсадбоши** (форсча: панж сад – беш юз+боши (бошчиси) – хонликлар даврида аскар бошлиқларига берилган унвонлардан бири ва шу унвонга эга бўлган, одатда 500 кишидан иборат ҳарбий қисмга бошчилик қилган шахс.

² **Иброҳим Ҳалиллуллоҳ** – Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири, ўзидан кейин ўтган барча пайғамбарларнинг бобокалони, араблар ва яҳудийларнинг умумий аجدоди. Аллоҳнинг чин дўсти (Ҳалиллуллоҳ), имом, сиддик ва ханиф деб таърифланади. Яҳудий-христиан диний адабиётларида Авраам номи билан

– ислом, миллатимиз – миллати Иброҳим Ҳалиллуллоҳ. «Турк» деган тоифа Ўзган тарафларида бор, ўзлари элатиядан, бизнинг сартиядек касир ул-адад¹ эмас, унинг миллатга ҳеч бир дахли йўк!» дедим. Ундан кейин ҳасти Иброҳим Ҳалиллулло тўғрисида хасти Сўфи Оллоёрдан далил келтирдим:

Ҳалиллулло учун ёндирдилар нор,
Қадам қўймай ўшал ўт бўлди гулзор.

Жадид домла туриб «Иброҳим пайгамбар – яҳудийлар пайгамбари, ҳатто тўрт китобдан бирига ҳам эга бўлган эмас», деди. «Тавба, де, эшак!» деб бақирдим. Ортикча қизиб кетибман. Кейин пушаймон бўлдимку-я... Энди фойдаси йўк. Афсус! Афсус!»

Имом домла келгандан сўнг, кўп ўтмасдан, мингбоши мачитдан чиқди. Отига отланиб туриб, элликбоши билан бир-икки оғиз гаплашди. Аминга ва бошқа элликбошиларга сипо қараши билан бир қараб қўйиб, яна дарҳол йўлга тушди. Гузарда ўтирган беш-олти киши ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қарашдилар. «Нимага келди-ю, нимага дарров жўнаб қолди?» деган саволга жавоб ахтардилар.

– Нимага аминни чақиртирмасдан, имом домлани

маълум. Бобилда таваллуд топган. Аввалига юлдуз, ой, куёшга сизгинмокчи бўлган, кейин ёлғиз Аллоҳга ибодат қила бошлаган. Отаси Озор ва қавмларни ҳам ана шунга даъват қилган. Улар билан баҳслашган, аммо ишонтиролмагач, отаси ва қавмлари сизгиниб юрган ҳамма бутларни синдириб ташлаган. Шу сабабли уни ёндириб юбормокчи бўладилар. Аммо у Аллоҳ иродаси билан оловдан соғ-саломат чиққанлиги Қуръонда баён қилинган. Маккаи мукаррамада Байтуллоҳ (Аллоҳнинг уйи) нинг бунёд бўлиши, ислом арконларининг 5-фарзи – ҳаж қилиш Иброҳимга бориб тақалади. Қазбадаги «Иброҳим жойи» («Иброҳим макоми») мусулмонлар зиёратгоҳидир. Диний адабиёт ягона худога эътиқод қилиш, қурбонлик учун одам ўрнига жонивор сўйиш, хатна қилишни Иброҳим номи билан боғлайди. Манбаларда Иброҳимнинг 175 й. умр кўрганлиги, ўғиллари уни Мадинат ул Ҳалил (Хеврон, Фаластин) га дафн этганлиги ёзилган. Бу қабр зиёратгоҳ ҳисобланади.

¹ Касирул-адад – кўп сонли.

чакиртиради?

– Нимага имом домла келар-келмас, жўнаб қолади?

– Нимага бу сафар йигити кўп?

– Нимага кишлоғига қайтиб кетмасдан, дарё томонга ўтди?

– Нимага гузарда ўтирганларга ҳеч нарса демай ўтди?

– Нимага? Нимага?.. Нимага?..

Дув-дув гап кетди. Ҳар ким ҳар тордан ҳар хил овоз чиқарди, лекин ҳеч бир овоз қулоққа ёқмади, «соз тушмади». Мачит томонда имом кўринди. Унинг юзига тикилдилар.

– Ҳой, кал, сарасон солдингми? Ҳали ўтганида, имом домланинг қош-қовоғи солиқ эди. Энди очила тушибди. Хайрият бўлса керак.

– Сўраймиз кўямиз-да, жинни, – деди кал.

– Сен сўра, тилла бош, сенга айтади.

– Сўрайман, ковоқ бош. Сўрайман, нима?

Имом домла секин-секин, лекин ишончли ва хотиржам оёқ ташлаб, гузар ўртасига келди. Икки томондан саломлар кўтарилди.

– Таксир, чой бор экан! – деди кал. – Бир пиёла тутайлик.

– Куллуқ! – деди домла, тўхтади. – Уйга борай...

– Биламиз, таксир, янги уйланган одамди гапга тутиб бўлмайди: мингбоши додҳо нима хабар олиб келган экан, деб сўрамоқчи эдик.

Имом домла кулди.

– Уйлангандан эмас, Ҳасанбой, – деди. – Бошинглар қичимаганда, тилинглари қичиб турмаса бўлмайди-да, а?

Гузардан кулги кўтарилди.

– Қичиғини босиб ўтинг, деймиз-да, домла! – деди кал Ҳасан.

Яна кулдилар. Домла қип-қизариб кетди.

– Мингбоши додхо юртнинг омон-эсонлигини сўраб ўтдилар, холос. Бошқа гап айтмадилар. Хўш, менга жавоб энди!

Домла яна йўлига тушди. Гузар одамлари унинг гапига ишониб етмадилар, Ҳасан кал деди:

– Биздек фуқаро ёлғон айтганда, ишонмаган одам бир-икки марта зўраки йўталиб қўйсин. Амалдор билан домла-имом ё обрўи катта бойлар ёлғон айтса, ишонмаган одам кавишини қўлга олиб турсин: «Ўғри кетди» бўлмай иложи йўқ!

Яна кулдилар.

Нарида кўприк бошида домлага Умаралибой дуч келди.

– Ҳа, домла, Акбарали нима деди?

– Мингбоши додхо ҳеч нарса деганлари йўқ. «Жамоатнинг намозга юриши қалай?» деб сўради. «Маънисини йўқ», дедим.

«Элликбошига айтаман, кўпроқ ҳайдаб беради». Шу холос.

Умарали қаҳқаҳа солиб кулди.

– Умрида бир марта пешонаси сажда кўрганмикин, сўрамадингизми?

– Катта одам. Мен нима деёламан.

– Хайр, домла! – деди бой. Йўлга тушди. Кейин орқасига қайрилиб кулди ва деди: – Замонанинг охир бўлгани шу-да, таксир. Бенамоз раис бўлиб, намоздан қолганни тергайди!

Уч кундан кейин жума намозига жуда кўп одам йиғилди. Умуман, мачит билан ҳеч бир алоқаси бўлмаган

кишилар ҳам коқ ерга белбоғларини ёзиб, фақат пешоналарига яраша жойни тўшадилар, имомдан бурун бош кўтардилар, имом «оллоҳу-акбар» деб саждага эгилганда, булар қиёмга кўтарилдилар... Сафларда пих-пих кулишлар кетди. Салом берилар-берилмас, йўталга зўр бериб ўринларидан турган «намозхонлар»ни сўфининг, ёғланмаган араваники сингари, ингичка ва ғашга тегадиган овози тўхтатди:

– Халойиқ! Яқин-яқин келиб, имом домланинг ваъзига кулоқ солинглар!

Халқ орасида ўтирган амин ва элликбошилар ҳам уларнинг белгилаб қўйилган кишилар сўфининг сўзларини илиб олдилар:

– Ҳа, жамоат! Домланинг сўзларини эшитиш зарур!

Юқорида айвоннинг ичкарасида ўтирган домла саф оралаб ташқарига чиқди. Панжара эшик олдида тўхтаб, гап бошлади.

Мингбоши ўша кунги келишида, шаҳардан берилган таълимотга мувофиқ, ҳамма мачитларда тўхталган, жумадан сўнг одамларга ваъз айтиб, «уларни тинч тириклик билан шуғулланишга ва ҳар хил фитна-фасодларга берилмасликка» чақириш вазифасини мачит имомлари зиммасига юклаб кетган эди. Бизнинг домла, сўз тополмасдан тутилиброк ва қийналиброк бошласада, кейинча жўнашиб кетди, қавмининг ҳаммаси деярлик саводсиз қишлоқ одамларидан иборат бўлганига қарамасдан, «балоғати араб ва фасовати форс»ни мумкин қадар кўп ишлатди, эшон Сўфига жуда мухлис бўлганлигидан унинг маънилик байтларидан анчасини ҳар ерҳар ерга кистириб ўтди. Бир қанча вақт зўр бериб, шаҳардаги ҳоким тўраларни, ўзимизнинг «Мулла Акбарали додҳо»ни, шулар қаторида – гарчи бошқа маҳкум-

нинг улуғи бўлса-да – «фаросатлик, ҳушёр, донишманд, сахий ва мурувватманд» ҳукуматдорлардан мулла Абдисамат мингбошини мактаб ўтди. «Нўғой домла эшитсин», деб янги замон мактабларидан, унда Курьоннинг тажвид билан махражига тўғрилаб ўқитилишидан, у мактабда ўқиган болаларнинг «Шариат-у имон»ни катталардан яхшироқ билганларидан, озод бўлишига яқин Миср оҳангида саловат ўқиганларидан, уни эшитган одам йиғламай ўтолмаганидан, ҳатто... ҳатто гарчи у мактабнинг домласи болаларга «Ер мудаввар, яъни бамисоли соққа ёки ёнғоқ ва ёки тарвуз – думалоқ», деган бўлса ҳам, бу даъвонинг шариати Мустафoga унча хилоф келмаганидан, яъни, эшон Сўфи Оллоёр, Амир Навоий, Мавлоно Фузулий, эшони Ҳазиний абётларида фалакнинг гардиши, яъни айланиши хусусида кўп сўзлаганидан гапирди. Бош қизиб, гап қозони қайнагандан сўнг домламиз алжий бошладилар. Гаплар пойма-пой кела бошлади. Ундан кейин қавмнинг намозга кам юрганига, бойларнинг закот ва садақа хусусида шариат амридан четлашганларига, қишлоқ одамлари орасида «хамр», яъни ароқ ичадиганларнинг кўпайганига ўтди... Ҳеч кимни қолдирмай, сўка бошлади. Энди бу руҳоний грамофонни тўхтатиш қийин эди. Домла койиса ёнидагиси, албатта, хурсанд бўларди. Домланинг ўтқир тилларидан фақат элликбошилар билан аминларгина қутулиб қолдилар.

Домла сўзни тамом қилгандан кейин одамлар яна ўринларидан тура бошлаган эдиларки, айвоннинг ичидан Умаралибойнинг хирқироқ овози кўтарилди.

– Домла яхши айтдилар! Балли домлага! – деди бой. – Бенамозларнинг касофатидан ҳамма ёқ қимматчилик бўлиб кетаётир!

– Хотинбознинг касофатидан-чи, хотинбознинг? – деди биров пастдан.

– Бойбува ўз қилмишларидан ҳам гапирсин жиндак! Эшитайлик!– деди яна биров.

Бой аччиғланди. Саф оралаб айвон қирғоғига келди.

– Ким у менга таъна қилган? Қайси бенамоз? – деди. Ўзи қалтирарди. Жавоб бўлмади.

– Имом домланинг қўлларига дарра олиб берамиз энди, бенамозларнинг жазосини беради! – деди ичкаридан ташқарига чиқаётган Ёдгорхўжа.

– Судхўрдан гап эшитинг! Судхўрдан! – деди пастдагилардан бири.

– Пул меники! Кимга қандай шарт билан берсам – ихтиёр ўзимда! Сенга нима, ўғри? – деди Ёдгорхўжа.

– Ўзинг ўғри, ҳаммани ўғри деб биласан!

– Нима, нима?

– Ҳовлиқма!

– Биласизми, тақсир, – деди Умаралибой, – ҳамма бало амалдорларимизнинг ёмонлигида. – Мингбошимиз Акабарали бўлса, пешонасини бир умр сажда кўрган бўлмаса, хотинлари бузуқ бўлса, ўзи пияниста, бузуқ одам бўлса! Бошқалардан қойиб бўладими?

– Ҳай, Умаралибой, ундай деманг! – деди имом. – Мулла Акбарали додхога тил тегизманг. У кишидан фуқаро ҳеч қандай бир ёмонлик кўрган эмас. Унча-мунча чакки юришлари бўлса, амалдор ҳам подшодай гап, подшоларга буюради ўзи...

– Мен мулла Абдисаматга ҳеч нарса демайман, – деди Умаралибой.

– Мулла Абдисамат бўлса ҳамма жон дейди! – деди Ёдгорхўжа.

– Мулла Абдисаматдек амалдор йўқ! – деб давом этди Умаралибой. – Акбарали одамми? Сипоми? Амалдорми? Унинг ўрнида мен бўлсам, гузардаги самоварларни така-так беркитдирардим. Ҳамма бенамоз шу ерга йигилади. Намоз ўқимагани ёзда дарралатардим, қишда – муз тешиб, сувга пишардим.

– Шунинг учун худо сенга амал бермайди-да! – деди биров пастдан.

– Туяга қанот берса, қайси иморат соғ қолади? – деди кал Ҳасан.

Ҳамма кулиб юборди. Умаралибой яна давом қилди:

– Мен амалдор бўлсам, шу қишлоқдан беш-тўртта ялангоёқни Сибирга хайдатардим.

– Ҳаббаракалла! – деди Ёдгорхўжа.

– Биз Сибирга кетардик, сенлар қолиб – биттанг қишлоқда соғ хотин қолдирмас эдинг, биттанг – юзни мингга берардинг!

– Юрт обод бўларди!

– Биттанг Қумарикнинг сувини ўз ерингдан чиқармасдинг. Биттанг Катта ариқдан қишлоқ одамларига бир томчи ҳам сув бермас эдинг. Хайрият, амалдор эмассан!

– Бўламан амалдор!

– Кўрамиз!

– Кўрамиз!! Умаралибай кизиби кетди:

– Кўрасан! Кўрсатаман сен хотин талокларга! Пастдагиларнинг ҳаммаси деярлик наъра солди:

– Ким хотин талок?!!

Ўнлаб киши муштини тугумлаб айвонга югурди. Бақиришлар, дод-войлар, фарёдлар кўтарилди. Оғир муштларнинг оғир зарбалари эшитилди. Бутун қавм

бир-бирига киришиб кетди... Амин осмонга қаратиб бир-икки марта тўппончадан ўқ чиқарди. Унга қараган ва аҳамият берган бўлмади. Бир йигит роса мўлжаллаб туриб, аминнинг қўлига муштлаган эди, тўппончаси қўлидан тушди. Уни бошқа бир йигит олиб ёнига солди, ёнидагиларга қараб мағрур-мағрур... кулди. Муни кўрган икки элликбоши ўзини дарвозага уриб қочди. Маҳит айвони олдидаги эски чирик панжаранинг шарақшуруқ синиши кўчанинг у юзида чўзиқ бир акси садо берди.

Бироздан сўнг бутун қишлоқ исён ҳолатида эди.

* * *

Мингбоши бу ёққа йигит ортдириш тўғрисида буйруқнинг амин ва элликбошилар томонидан нечук бажарилгани хусусида расмий маълумот кутиб ўтирди. Қишлоқларни айланган вақтида амин ва элликбошиларнинг баъзиларига у яна эслатиб ўтган эди. Ҳақимжондан тез-тез сўраб турарди. У бу ишни мумкин қадар тез ва ҳаммадан олдин битказиб, ўзи шаҳарга тушмоқчи, ҳоким тўрага арз қилиб ўз садокатини кўрсатмоқчи бўларди. Иккинчи томондан, Ҳасан абзийнинг васвасалик фикрлари ҳам уни ҳали тарк этмаган эдилар. Бу жиҳатни ўйлаган вақтида у ўзининг қишлоқ айланиб келишидан хурсанд бўларди...

«Ўзимни кўрсатдим! Хўп яхшилаб кўрсатдим! Абдисаматнинг қишлоғидан от қўйиб ўтиш насиб бўлмаса ҳам, шу айланишимнинг ўзи чакки бўлмади. Абдисамат эшитгандир, эшиттирмай қўядими одамлар? Юраги ўртансин баччағарнинг!...»

Фақат амин ва элликбошилар жойларига қайтгандан сўнг нафасларини ичларига солиб ўтира бердилар.

Куплари кўчага ҳам чикмай кўйди. Улар одамларга қандай қилиб янги пул солиғини гапиришга хайрон эдилар. Орадан бир ҳафта ўтди. Ҳеч бир амин ва эликбоши бу тўғрида ҳеч бир кимга оғиз очгани йўқ.

Мингбоши тажанглана бошлади.

– Мирза, бу занғарларинг эсидан чиқардимми? Ё имони учиб, индаёлмай турадимми? Бир-иккитасига фармойиш ёзиб, от чоптир!

– Хўп, тақсир!

Йигитлар фармойишни кўтариб йўрта кетдилар.

Ичкарида бутун ишлар мингбошининг истаганича ҳал бўлган эди. Илгари дутор чалиб, «Нетайхон» куйида сайрайдиган шаҳар булбули, кейинча секин-секин қўлга қўна бошлаб, Султонхон ташқарига йўл солган кечаси биров ижирғаниб бўлса ҳам ўзини мингбоши додхонинг ихтиёрларига топширди...

Топширмай нима қилсин? Бошқа иложи бормиди? Қани у илож? У ҳам шу ўлкадаги мингларча, неча ўн минг, юз мингларча аянч қулларнинг бири эмасми? Савдогарлар билан лик тўла қул бозорида сотиладиган канизак ҳеч бир тадбир билан сотилишдан ўзини қутқаролмайди. Муниг учун ўзига ўхшаш канизакларнинг кўп бўлиши, у кўпнинг бир бутун бўлиши, бир бутуннинг савлатли ҳужумларига, яъни ўлимга тайёр бўлиши керак. Ота-оналари томонидан қари чолларга сотилган қизлар озмиди? Қайси бири қаршилиқ қилиб, эплай олган? Қайси бири ҳийла билан қутулиб кетган? Ундайлар тўғрисида халқ оғзида битта-яримта дoston ҳам йўқ. Халқ тақдирга тан берганлардан гапиради. Кўпчиликка кулоқ солсангиз, қутурганларнинг чор-ночор юмшаганини, осийларнинг бўйсунганини, телбаларга эс кирганини, оловларнинг пасайганини, аланга-

ларнинг сўнганини, фарёдларнинг бўғилганини, дод-фарёдларнинг бўғизлардан берига чиқолмасдан эриганини айтади, айтаркан ё кўзидан бир-икки томчи анъанавий ёш чиқаради, ё бўлмаса, маънилик қилиб бошини чайқайди.

Зеби отасининг хунук феълини билади. Отаси шаҳардан пиёда келган эди. Оппоқ соқоли билан кўз ёшларини тўкиб йиглади. «Қизим, – деди, – мени мунақа шарманда қиладиган бўлсанг, илоҳим, бўйнинг тагингда қолсин... Муродингга етмагин...» Мундай қарғишларнинг ортиқ даражада кўрқинч эканини ҳар оғиздан эшита-эшита ўсган: «эрга теккунча, худодан кейин, ота-она келади» деган талқинлар остида катта бўлган ожиз, иродасиз, аянч ва яккабош бир қиз учун, Раззоқ сўфидай одамнинг омонсиз назарлари остида етилган бир нотавон махлуқ учун ҳалиги хилда қарғишларнинг руҳий таъсири бўлмаси мумкинми?

Мунинг устига, Зеби онасини ҳаддан ортиқ яхши кўради, бу кўнгли қаттиқ отанинг дардини муштипар ҳам кам тортган эмас... У бечора ҳали ҳам шаҳарга қайтиб кетолмайди. Бир сиким рўзғор соврилиб битмадимикин? Она шўрлик ҳар кун йиғлайди, кўз ёши қилади: «Айланай, қизим, менга раҳминг келсин, – дейди. – Мен сенга оналик меҳримни қўйиб катта қилганман, бошқа гуноҳим йўқ. Сени суймаган кишига берган бўлса, отанг берди... Мен бир нарса деб эплай оламанми, қалай? Ўзинг биласан. Отанг тепа тўнини тесқари қийиб келибди. Мингбоши додхо олдида мунақа шарманда қиладиган бўлса, қиз ҳам керак эмас менга, сен ҳам керак эмассан дейди. Айланай, болам. Мен отангдан кўрқаман... Шаҳарга боролмайман. Бу ерда ҳам қолмайман... Ҳеч бўлмаса менга раҳминг келсин, бо-

лам. Жон болам, кўз болам!» Ҳар кун бошқачарок шаклда такрор қилинган у сўзлар таъсирсиз қолмайди, албатта. Айниқса, юмшоқ кўнгилли қиз болага...

Ўзи ҳам ўйлайди: «Мен, – дейди Зеби, – якка бошим билан қаршилик қилиб эплай оламанми? У – девдай бир эркак бўлса, мен бир сиқим жонивор қиз бўлсам? Онам бечора шаҳарга кетолмай, жонини қўлига олиб, ҳар кун, ҳар кеча қулоғим остида йиглаб турса? Икки кундошим кеча-кундуз менга қараб кулиб, мени эркалатиб, силаб-сийпаб муомала қилгани билан кеча-кундуз менга дейдигани шу: «Мунақа қилманг, айланай!» Мингбошини мендан узоқ тутиш учун жон олиб, жон бериб уриниши керак бўлган Султонхон келганидан бери ҳар кун қулоғимга эгилиб – иккала кундошимнинг гапини қайтаради... билолмай қолдим! Умриниса-бибини чиқармай қўйдилар, қизига ҳам йўл йўк. Энахон ҳам кам чиқади, чиққанда ҳам шу кундошларнинг гапини қайтаради. Ёлғиз жоним билан ҳеч нарсани билолмайдиганга ўхшайман, тақдирга тан бераман, шекилли. Вой, худойим, ўзинг ташлаганингдан кейин бошқа чора борми?»

Шундай қилиб, қиз бечора тақдирига тан беришга жазм қилганидан кейин, омонсиз тақдирнинг сўниб турган жомидан ўзини маст бўлгандай хаёл қилиб, ўзи хоҳламаган ва ўзи кўркан завққа толди.

Ўша шумлик кунда то кечгача Зеби неча марта тишини-тишига босиб ғижинди, оёғи билан ер депсаб ўзини зўрлади, оқшом чоғи кўнглидаги изтиробларни дутор қилларига ва Нетайхон яллаларига топширди. Ортиқча қийналмаслик учун бутун оқшом ичи фонарь ёқмади, ташқаридан тушган заиф ёруғда – мингбошига қайрилиб қарамасдан – дуторини чалиб, ялласини қила

берди. Келин бўлиб келган кундан бери ўнча қалин кўрпадан иборат ҳашаматли ётоқ уйнинг ўртасида ҳар кун куёв қайлиқни кутарди. Мингбоши ҳар кунги ода-тини қилиб кирган ҳамон ечиниб ётган, устига катта чойшабни ташлаб ўзи севган яллаларини тингларди. Итлик қилмасликка ваъда берган бу одам, билмадим, кимдан хижолат тортиб, ваъдасини бузишга уринмаган эди. Бу оқшом ҳам сеҳрли яллани эшитиб ухлаб кетарман», деб ўйларди. Зеби аввал ашулани тўхтатди. Ундан кейин ташқарида ҳамма ухлагач, бирданига дуторини ирғитди. «Бир нарса бўлдимми?» деб ўйлаб бошини кўтарган мингбоши ёнига салгина қалтираниб Зебининг кириб келаётганини кўрди. Қиз унинг очилган кучоқларига бир қулдай эътирозсиз кириб келди... Эртаси куни унча ижирганмади. Ундан кейин табиат ўз ишини қилди. Мамлакатнинг кизгин куёшида тез етилган тан бечора қизнинг маъюс кўнглини ўз илиқ кучоғига олди.

Эрта билан иккала катта кундош қаҳқаҳа солиб бу ёш кундошни олқишладилар. Улар ўз қаҳқаҳалари билан нариги кундошни – Султонхонни бўғмок истардилар. Ҳолбуки, у ҳар кеча деярлик мирзанинг қўйнида саодатдан бўғиларди... У ҳалиги юксак қаҳқаҳани эшитгач, унинг маънисини англади: югуриб Зебининг ёнига кирди, ҳаммага бирдан салом бергач, Зебига осилди: уни ҳам – худди мирза каби – бутун ҳирси билан кучоқлаб, чўлп-чўлп ўпди: бу билан иккала катта кундошга демоқчи бўлдики:

«Сиз қанча севинсангиз, мен сиздан ортиқроқ севинаман! Сиз – қуруқ ваҳимани кучоқлаб севинасиз, мен – тирик ва жони бор одамни кучоқлаб яйрайман. Ким аҳмоқ! Ким аҳмоқ?!»

Султонхон бечора кундошларини «аҳмоқ» деб уйлайди. Ҳолбуки, у сикиқ муҳитда, у кишанли жамиятда ва у «мамнун ўлка»да яшовчиларнинг ҳаммаси бир-бирини алдашга, бир-бирини «аҳмоқ» қилиб қолдиришга уринади ва ўзи муваффақ бўлгач, бошқа ҳаммани «аҳмоқ» санайди. Яшаш учун кураш бораётган бўлса, одатда куч билан енголмаган одамлар ҳийла билан енгадилар: бу жуда табиий нарсa. Айниқса, хотинни кулдан баттар ҳўрловчи муҳитда хотин чор-ночор ҳийланинг устози бўлади. Хотиннинг икки қўлига кишан солиб, кўча дарвозасини ташқаридан кулфлаб, дўкониға кетадиган савдогар ҳаммадан ортиқ аҳмоқ бўлганини англамайди...

XVI БОБ.

Йигитларни фармойиш билан аминларникига жўнатгандан сўнг мингбоши додхо ичкарига кирди. Сўнг вақтларда феъли жуда ўнгланиб қолганидан ҳамма хотинларига бир-бир тегишиб, гап ташлаб ўтди. Сўнгра Зебининг уйига кирди. Зеби ташқарида эди. Онаси хотиржам бўлиб, шаҳарга қайтиб кетган эди. Хадичахон ховлига чопди ва Зебини айтиб келди. «Уйга кириб, айланай, эрингиз кириб кетдилар». Зеби кулди, Хадичахон ҳам кулди: бу кулишнинг маъносини фақат кундош ахли ўзи англайди... Мингбоши Зеби киргунча, дуторни олиб чертиб боқди. Чикмади. «Шоп-шалоппа ўрганган қўл дуторга ярармиди?» деди ўз-ўзига, шу билан ўзини юпатган бўлди.

Зеби кириб, майда йўллардан биттасини олди. Дуторнинг овозига эндигина ўз овозини қўшаман, деганда, ташқаридан мингбошини чақирдилар. Бу Кумариқ мачитидаги тўполон хусусида келган биринчи хабар эди.

Ярим соат ҳам ўтмасдан, мингбоши эски йигитлардан иккисини, янгилардан тўрттасини олиб, Кумариққа қарата от қўйди.

Мачитдаги воқеани от чопиб келиб мингбошига хабар берган ва унинг ёнида от йўртдириб бораётган одам тўппонча воқеасидан сўнг мачитдан қочган икки элликбошининг бири – Қосим лайлак эди. Бўлган воқеани оёқ устида туриб мингбошига англатди ва аҳволни жуда ваҳималик қилиб кўрсатди. Унинг айтишича, «мингбоши етиб боргунча қишлоқнинг қарийб ярми қирилиб битади». Йўлга чиққандан сўнг мингбошига саман йўргасига етолмасдан хансираб йўртаётган йўғон қора бия-

сини тўхтовсиз камчилаб, мингбошига «гап едиришга» уринди. Бойларнинг икковидан ҳам Қосим лайлак дилгир эди. Подшоликнинг патталиқ соликлари, яъни ўлпон ва тутун пуллари хаммадан кеч тўлайдиган, аммо қоровул пули ва капсан¹ каби паттасиз солиқларни сира тўламасдан, элликбоши ва аминларга ўшқириб муомала қиладиган бу пулзўрлар ёлғиз Қосим лайлакка эмас, бошқа элликбоши ва аминларга ҳам унча ёқмас эдилар. Ёлғиз элликбоши ва аминларгагина эмас, ундан каттароқлар ҳам «берганни» ёқтиради-да!

Фурсатнинг жуда қулай келганлигидан Қосим лайлак имкон борица фойдаланиб қолмоқчи бўлди.

– Мингбоши додҳо, отларга жиндак дам берсак, ок кўпикка тушиб кетди жониворлар! Сизга бир-икки оғиз зарур гапим бор эди.

Мингбоши саман йўрғанинг бошини тортиб, орқасига қайрилди, йигитлар қолган эдилар, фақат улар ҳам отларнинг бошларини торта тушдилар.

– Уялмасдан катта холангдай бияни миниб юрганингни қара, Лайлак! – деди мингбоши.

– Менинг кашқа йўрғам уйда қолди, таксир. Мачитдан чиқиб уйга боролмадим: фурсат бўлмади. Гузарда битта шу от бор экан, миниб чопа бердим.

– Баракалла, Лайлак! Подшоликка шунақа хизмат қилсанг, мартабанг ошади.

– Шунисига ҳам шукур, таксир.

– Қани, гапингни гапир.

– Шу Умаралибой билан Ёдгорхўжани айтаман. Бугунги фасодга ҳам ўшалар сабаб бўлди. Патталиқ солиқ

¹ **Капсан** (форсча) – кимсанинг хирмонидан маъмур амалдорлар оладиган ҳақ. Кишлоқ маъмурлари, рухонийлари, шунингдек, кишлоққа хизмат қилувчиларга (масалан, мироб, подачи, сартарош, тегирмончи ва шу кабиларга) деҳконлар томонидан маҳсулот, дон билан тўланадиган ҳақ.

чиқса, ҳаммадан кейин тўлайди. Паттасиз солиқларни ҳеч бўйнига олмайди. Бориб сўрасанг, ўшқириб беради. Қўркасан одам... Шу бугун ҳам домла имомдан кейин бири қўйиб, бири юртни тергади, намоз ўқиганларни сўқди. Ўзлари ўқиса экан кошки... Юрт жуда ёмон кўради у икковини. Қишлоқнинг тўртдан бир ҳисса ери ўшаларники, иккала ариқнинг сувини ҳам ўшалар ичади, ҳеч кимга бермайди. Ҳамма улардан қўркади. Ўзимиз ҳам унча-мунча яхши гапириб турмасак, шаҳардан катталар чиққанда, устимиздан арз қиладилар.

Қосим лайлак бир-икки йўталди, орқасига қараб олди: сўнгра яна сўзида давом этди:

– Шунча халқ олдида сиздай одамга тил тегизишди...

Мингбоши отининг бошини яна торта туриб, сўради:

– Нима, нима? Менга тил тегизди? Нималар дейди хотинталок?

Шундан кейин Қосим лайлак иккала мингбоши тўғрисидаги фикрини, бирига беш қўшиб, айтиб берди. Мингбоши қишлоққа келган куни кўприк устида Умаралибойнинг домла имомга айтган сўзлари ҳам мингбошига тўқис-тугал етказилди. Бу узун-қулоқ ҳеч бир шоҳид йўқ ерда айтилган у сўзларни қайдан эшитгандир, билмадим, мингбошига эшиттирган вақтда ярим хижжасини ҳам ғалат қилгани йўқ. Шундай қилиб, Акбарали мингбоши исён чиқарган Қумарик қишлоққа тайёр фикрлар, ҳозир ниятлар билан кириб борди.

Булар қишлоққа бориб кирганда, офтоб кенг дала-лар устидан ўз уйига томон йўл солган эди. Ҳали анча баландда бўлса ҳам унинг камолидан заволи яқинроқ экани кўриниб турарди. Саман йўрға гузарнинг ўртаси-

да тўхтади. Югуриб келиб юганини ушладилар. Мингбоши ирғиб тушди. Гузардагилар ҳаммаси оёққа қалқдилар. Мачитда одам кўринмади, фақат намозхонларнинг ҳаммаси гузар олдида тўпланган эдилар. Улар орасида халиги иккала бой йўқ, булар ҳаммаси – супанинг пастида намоз ўқиган ва «хотинталоқ» деб сўкилган деҳқонлар, чоракорлар, қароллар эди.

Мингбоши ўнг томондаги озодароқ самоварга чиқиб, ўзи учун тўшалган тўшакка ўтирмасдан, гиламнинг бир четида ўтирди ва чилим буюрди. Чилимни жуда узоқ тортиб чеккандан кейин, сарғимтил тутунини оғзидан совуриб туриб, ўтирганларга хитоб қилди:

– Нима номаъқулчилик қилиб қўйдинг, баччағарлар?

Ҳамма жим қолди. У ер-бу ердан бир-иккита йўтал овози эшитилди.

– Қани, гапириб бер менга. Нима номаъқулчилик қилдинг?

Яна ўша оғир жимлик бузилмади. Сўнгра мингбоши Қосим лайлакка юзланди:

– Қани, Лайлак, сен гапир, бўлмаса!

– Мен, тақсир, подшоликнинг одами бўлсам. Нима деб гапираман? Юрт ўзи гапирсин. Ҳақиқат маълум бўлади.

Ҳамма гапни йўлда гапириб бўлган Қосим лайлакнинг юрт олдида гапириб, жавобгар бўлишдан ўзини олиб қочаётганлиги маълум эди.

– Бўлмаса гапиринглар. Нега жим турасанлар? Мен ҳақиқатни билай, деб келдим.

Ниҳоят, бойга қараб мушт кўтарганлардан бири ўрнидан турди. Кўзларида ғазаб учкунлари чакнаса-да, ҳаракатлари оғир ва бепарво эди.

– «Хотинталок», демасалар, ҳеч ким тегмас эди уларга. Ҳаммамизни бирдан хотинталок, деб юборди, тақсир.

– Ўзи хотинталок! – деди мингбоши. Мингбошидан бу хил жавобни кутмаган оломонга жон кирди. Ҳар қайси ҳар тарафдан қичқириб гапира бошлади.

– Биттанг гапир! Биттанг! Ҳамманг баравар шовқин қиласан, гап укуб бўладими! Битта-битта келиб гапир.

Бошқа бириси туриб келди.

– «Сенлар намоз ўқимайсан», дейди, тақсир. «Бенамозсан», дейди, тақсир. Нима у подшолик қўйган раисми ё имомми? Тергаса, имом домла тергасин.

Яна бири турди.

– Ўзи намоз ўқийдими денг, тақсир. Жумага келса келади, келмаса йўқ. Иккала ҳайит намозини ўқийди, муниси рост, лекин.

– Биттаси ўлгудек хотинбоз. Унинг дастидан хотинларимиз, опа-сингилларимиз кўчадан ўтолмайди. Ўтган хотинга гап ташлайди. Уят гапларни гапиради...

– Биттаси судга пул беради. Бошқалар бирни бирга берса, бу бирни бешга, ўнга беради. Қишлоқ одамининг уйи куйиб кетди, тақсир!

– Ҳамма ерлар аста-секин ўшаларга ўтиб кетаётибди. Қўлимизда ер қолмади, ҳаммамиз чоракор бўлиб қолдик. Ишлатиб-ишлатиб ҳеч нарсаси бермайди. Бир сўм қарзимизни ўн сўм қилиб кўрсатиб, бизга кўнади-ган ҳақни олиб қола беради.

– Бир дафтари бор, ўзи ёзиб, ўзи ўчиради. Биз билмасак, тақсир... «Мунча қарзинг бор, мунчаси тегди, мунчаси қолди», дейди. Биз қайдан билайлик?

– Бўйнимиз қарздан чиқмайди.

– «Подшолик вайнага чақирармиш», деб эшитдик.

Тезрок чакира қолса, ҳаммамиз кетардик. Жонимиздан тўйдик, таксир.

Орқасида ўтирганларга қаради. Улар барчаси бир овоздан тасдиқ қилдилар:

– Шундай, таксир. Жондан тўйиб кетдик.

– Ҳаммамиз бола-чақалик бўлсак... Нечтадан ёш жўжаларимиз бор... Биз ўзимиз оч-яланғоч ўта берамиз: ёш бола уни билмайди: «нон» дейди, «ош» дейди...

– Кеча-кундуз ишлаб, қорнинг тўймаса, бу қандай замон бўлди?

Мингбоши кичқирди:

– Гапириб бўлдингми ҳамманг?

– Бизда айб йўқ, таксир! – деди бириси.

– Бизда айб йўқ! – деб кичқирди оломон.

Шу вақтда ҳаллослаб югурганича Умар амин келиб қолди.

– Ҳа, Умар, қаерда қолдинг? – деди мингбоши.

– Ассалому алайкум, таксир! Хуш келибсиз. Мен шу тўполон билан овора бўлиб юрибман. Тўполонда тўппончамни йўқотиб эдим, шуни топиб олдим.

– Бойлар қани?

– Бири беҳуш бўлиб уйида ётибди. Бири қўли синганга ўхшайди. Боши ёрилибди. Яна биттаси бир жойга бекинган бўлса керак. Дараги йўқ...

– Ўша иккаласи қишлоқда қоладиган бўлса, биз қишлоқни ташлаб кетамиз! – деди биров.

– Рост айтасан! – деб кичқирди оломон. Мингбоши нима қилишини ва нима дейишини билмасди. Ниҳоят, қарорини берди:

– Оломон тарқалсин. Ҳамма уй-уйига кетсин. Тириклигини қилсин. Айбдорларни биз ўзимиз топиб, жазосини берамиз.

Унинг сўзларини амин ҳам баланд овоз билан так-
рор қилди.

– Ишқилиб, инсоф билан тергалсин! Юртда айб йўқ!

– Юрт оғиз очмай туриб, Умаралибой сўз бошлади.

– Ҳаммамизни ҳақорат қилди.

– Мингбоши тоғанинг ўзини ҳам ҳақорат қилди,
занғар!

Амин бориб, шу сўнг сўзни айтган одамга дўқ қил-
ди:

– Жим тур, аблах! Унақа гапларни гапирма!

Яна ўзаро ғудрашиб-ғудрашиб тўпланганлар тарқа-
либ кетдилар. Улар кетгач, мингбоши мачитга бориб,
воқеа жойларини кўрди: имом домлани топдириб ке-
либ, воқеа тўғрисида батафсил маълумот олди. Имом
қўрққаниданми ё бошқа бир хаёл биланми, бўлган воқе-
ани айнан гапириб берди. Ортиқча ёлғон қўшмади, ҳеч
кимни қораламади, ҳеч кимни ёқламади ҳам. Маълумот
олингандан кейин домлага жавоб берилди. Энди икки
элликбоши, бир амин ва бир мингбоши маслаҳат учун
мачит айвонига чиқиб эдилар, ташқаридан Ёдгорхўжа
кириб келди. Мингбоши қарагали улгурмай туриб, бой
шовқин солди.

– Мингбоши ётади тўртта хотинни олиб! Бу ерда
ялангоёқлар, бошкесарлар, ўғриларнинг дастидан ҳеч
кимга кун йўқ! Бу қандай замон бўлди?

Мингбоши супа киргоғида тўхтади.

– Шовқин солмай гапиринг. Кулоғимиз бор.

– Бизнинг бўлусимизда кулоғи бор одамлар қол-
гани йўқ ўзи! Энди ер-сувимизни сотиб, бошқа тараф-
ларга кетмасак бўлмайди.

– Нима бўлди сизга, Ёдгорхўжа? Нега ётиғи билан
гапирмайсиз? – деди амич.

– Сен гапирма, хотинталоқ! Сендан каттарогидан ҳам кўркмайман мен!

– Нима, нима? – деди мингбоши. – Сен қутурибсан, Ёдгор! Сенга одам муомаласини қилиб бўлмас экан ўзи. Юрт билиб қилганга ўхшайди...

– Вой-до-од!.. – деб қичқирди Ёдгорхўжа. – Вой-до-од Акбаралининг дастидан! Айтмадимми! Ҳамма ўғри, бошкесар, ялангоёқларнинг бошида Акбарали ўзи туради! Кечалари йигитлари билан босма қилади. Йигитлари ҳаммаси босмачи, ўғри...

– Олиб бор баччағарни! Қамаб қўй! – деб бақирди мингбоши; жаҳлидан ўз қўлларини чимчиларди.

Ҳеч ким кимирламади.

– Қаматиб кўр-чи, қани! Қаматиб кўр-чи! Нима қилар эканман! Ўғри, босмачи!..

– Ҳой, болалар, сенга айтаман! – деб қичқирди мингбоши. – Олиб бор бу босмачини, қамаб қўй ўша хужрага!

Дарвоза олдидаги йигитлардан учтаси келиб бойга ёпишдилар. Бой уларнинг учаласига ҳам сўз бермасдан, оғзидан тўхтовсиз «куфур» совурарди. Кейин бошқа йигитлар ҳам ёпишиб, уни ўртага олдилар: зўр билан сўфининг хужрасига олиб кириб, устидан қулф солдилар. Бу вақтда мачитда дарвоза олдида яна одамлар тўплана бошлаган эди. Мингбоши ўзининг эски, синоқта йигитларидан бирини эшик олдида қўйди: янги йигитлардан иккисини унинг ёрдамига берди. Сўнгра синоқта йигитнинг қулоғига эгилиб, бироз таълимот берганидан кейин гузарга чиқиб, отига отланди. От тизгинини ушлаб турган аминга икки оғизгина сўз деди:

– Юрт ҳам тинчиди, бойлар ҳам тинчиди. Мундан кейин иккови ҳам номаъқулчилик қилмайди. Юртга

ҳам насиҳат қил: ўз бошига иш тутмасин. Керак бўлса, бизга арз қилсин. Ўзимиз адабини берамиз!

Шундан кейин отнинг бошини буриб, йигитлари билан бирга ўз қишлоғига қайтиб кетди.

Қоронғи тушган, йўлнинг икки томонида – курук ғўзапояси қолган, баъзи жойларда ғўзапояси ҳам юлиниб яланғочланган ерлар энди биринчи қорнинг совуқ тамосини кутиб ётардилар. Келишда бирушта чопиб келиб оқ кўпикка тушган отлар бу қисқа тўхталишда жиндак дам олган бўлсалар-да, яна ўша хилда тез юришга тоблари йўқ эди. Унча-мунчага чарчамайдиган саман йўрға қамчининг ели билан оёқларини бидратмоққа бошлаганда, мингбоши ўзи унинг бошини тортиб кўярди. Йигитларнинг отлари, бари бир, қамчи зарби билан ҳам шошилмоқчи эмасдилар. Йигитлар мингбошига малол келмаслик учун оҳистагина ғингшиб ашула бошладилар. Нозик замон, қоронғи кеча, совуқ ҳаво, кенг далада бу хиргойи негадир мингбошига ёқиб кетди.

– Ҳа, йигитлар, овозингни кўтара туш!

Йигитлар бир ерга ғужум бўлиб олиб, ашулани бир йўсинда чўзиб юбордилар. Отлар ҳам ашуланинг зарбига оёқ ташлаб, оҳиста-оҳиста борардилар.

Бу чопиб келиш ва ҳадемай яна отга отланиб уйга қайтишнинг бемаънилигини мингбоши ўзи ҳам англаган эди.

«Бутун бир қишлоқ кўзғолон кўтарди, – деб ўйлади у. – Бир одамни чала ўлик қилиб ташладилар. Мачитнинг панжаралари синди. Яна бириси қочиб қутулмаса, у ҳам ўларди ё майиб бўларди. Йигит-яланг чинакам қутурган эди. Бу, ҳазилакам гап эмас. Қишлоқнинг икки элликбоши, бир амини ҳеч нарсга қилолмасдан, мен-

га одам юборибдилар. Апил-тапил кийиниб, отга отланиб, етти-саккиз йигитим билан келдим. Келишим чакана бўлмади! Фақат натижада? Натижа нима бўлди? Нимага эришдим! Нима қилдим? Нимани бажардим? Йигит-ялангнинг арзини эшитдим (мингбоши, негадир, энди юрт дегиси келмайди). Ёдгорхўжа ўшқириб келиб эди, қаматиб қўйдим. Жиндак ҳовуридан тушмаса бўлмайди. Ўз қилмишига пушаймон бўлдим, йўқми – уни билмайман, аммо лекин бугун-эрта чиқиб кетишига каттиқ ишониб турганини яхши биламан. Қамокдан чиқса, менга ёмон осилади. Иложи бўлса, ярим подшогача боради. Қўймайди лекин! Битта оғзи катта бойга кучим етмагандан кейин бу шоп-шалопни нега тақдим этди? А, пули тушкур-ей! Амалдан ҳам кучлик экан-а!.. Рост-да, Ёдгорхўжанинг оқибати нима бўлишини мен биламанми? Шундай катта мингбоши? Йўқ, билмайман! Уни шу ҳолда қўп сақлаб бўлмайди, эртага эрта билан ё конвой билан шаҳарга жўнатилади, ё чиқариб юборилади. Бошқа йўл йўқ! Шу йўлларнинг қайси бири маъқул? Қайси бири эп келади? Қайси бирини қилсам, ўзимга хайрият бўлади? Билмайман! Ҳайронман... Шу топда Мирёкуб жувонмарг бўлсайди. Бир оғиз гап билан маъқул маслаҳатни топиб берарди: «Қўй ҳам бутун, бўри ҳам тўқ» бўларди. Хотин дардига қолмай ўлсин, бетавфиқ! Битта ғайриддинни топиб неча ойлик йўлга кетибди-я!...»

Отлар ўлчовли қадам ташлаб ва бошларини жирка-жирка илгари босаркан, йигитларнинг гоҳ кўтариб, гоҳ пасаядиган мунгли

ашулалари остида мингбоши додхонинг мияси шу хил фикрлар билан ташвишланарди. Мингбоши ўзининг Мирёкубсиз ҳеч нарсага ярамаганини умрида би-

ринчи марта ўз-ўзига иқрор қилди. Тўғриси – қилишга мажбур бўлди. Мингбоши қанча ўйласа ҳам маъқул бир маслаҳат топа олмади. Мияси чарчади. Боши енгилгина оғригандай, кўзлари тингандай бўлди. «Хайр, қўй, – деди яна ўзига-ўзи. – Уйга борайлик-чи. Ҳеч бўлмаса, Ҳакимжондан маслаҳат сўраман».

Сўнгра йигитларга юзланди:

– Қани, йигитлар, шўхроқ ашуладан бўлсин! Жаноза босиб кетди ҳаммаёқни.

Йигитлар кулдилар. Йўлда учраган кичкина бир кишлоқдан чиққач, шўх ашула бошланди. Унгача киш нафасининг совуқ ва сержаҳл шамоли кўзғалди, унинг игналари юз ва қулоқларга ачитиб-ачитиб санчиларди. Қор учқунлари келиб гоҳ-гоҳ юзларни чимчиларди. Бироздан сўнг саман йўрғанинг оёқ бидратганини кўриб, йигитлар ҳам қамчига зўр бердилар ва эл уйқуга ётганда, ўз кишлоқларига кириб бордилар. Ҳаял ўтмай, йигитлардан иккитаси чарчамаган отлардан иккитасини олиб, яна Кумарикқа жўнадилар, Ёдгорхўжани бўша-тиб юборишга фармон берилган эди. Султонхонни ўз хужрасида қолдириб, негадир ҳалитдан қишлоқ пўстинини устига ташлаб ва уйқусираган сингари довдираниб ҳовлига чиққан Ҳакимжон икки йигитни у ёққа жўнатгач:

– Чакки қилиб қўйибсиз, хўжайин! – деди. – Билмадим, бу ишингизнинг оқибати нима бўларкан?

– Нима бўлса бўлар! – деди мингбоши. – Олса аманни оладида. Жонни олармиди? Шунча йил хизмат қилганман.

– Мундай нозик вақтда хизматга қарамайди, хўжайин.

Мингбошининг жаҳли чиқди:

– Уйқудан қолибсан, мирза! – деди у. – Тур, жойингга кириб ёт! Эрта билан гаплаш мен билан. Ювук-сиз!..

Ўзи ҳам таппа-таппа қадам ташлаб, ичкарига юра бошлади. Мингбоши бу узун суҳбатни мундай чўрт кесиб ичкарига йўл солганига ичдан хурсанд бўлган мирза ўз уйига кирган вақтида, мингбоши додхонинг хотини юрагини чангаллаб ўтирарди.

– Кўркманг, – деди Ҳакимжон уни пўстини орасига олиб, – сиз ўз уйингизда ўтирибсиз...

Бу кеча Ҳакимжон қанча кам ухлаган бўлса, мингбоши ундан ҳам кам ухлади. Ярим кечада катта хотинини уйғотиб, жиндак гўшт қовуртирди. Бир шиша ароқ билан уни егандан кейин яна бир шиша ароқни ярим қилди ва шундан сўнг оч бўридай ушлаб-ушлаб уйкуга кетди.

XVII БОБ.

Кечаси ташқарига бир қарич қор тушди. Деразаларнинг ойнаклари панжара гулчин сингари ғалати-ғалати нақшлар билан безандилар. Жипс ёпилмайдиган эшикларнинг икки қаноти орасидан совуқ қорнинг заҳарли изғирини кириб, уйларнинг токчаларини айланмоққа, унинг совуқ «ҳув-ҳув»лари шифт ораларидан эшитилмоққа бошлади. Қалдирғочнинг ташландиқ уясидан чигиртканики сингари ингичка ҳуштак овози чиқарди: изғирин беркиниб олиб, шўхлик қилаётганга ўхшайди!

Ҳакимжоннинг уйқусираган кўзларини укалаб туриб кеча ярмида қилган ваҳимаси мингбошининг ўзига таъсирсиз қолмаган эди. Кечаси ичилган бир ярим шиша ароқ унинг миясини тарози тошидай оғирлаштириб, бир нафасда кўзларини юмдирган бўлса-да, тонг ёришар-ёришмас яна безовталиқ билан уйғонишига сабаб бўлди. Кўзини очган вақтида боши худди прессга тушган тойпахтадек ёрилгудек бўлиб оғирди. Зўрға-зўрға қайрилиб ёнига қаради: севимли булбули, сочларини тўздириб, ширин уйқуда роҳат қилмоқда эди! «Нима қилсам? Уйғотсамми? Ё уйқусига ҳалал бермасамми?» деб ўйлади мингбоши. Фақат бошида ўтирган алвасти йўғон болтасини кўлига олиб, энди ўтин ёришга қиришганидан чор-ночор қичқиришга мажбур бўлди:

– Тур, ҳай! Тур, дейман! – Бу мингбошининг ўз севимлисини биринчи марта сенлаши. – Қотиб қолибди баччағарди қизи! – Зебини туртди. – Тур, дейман, тур!!

Зеби кўзини очиб, дарҳол эшик томонга қаради:

– Ким у чақирган?

– Менман, мен. Тур ўрнингдан! – деди мингбоши унинг елка томонидан. – Тур, кечаги ароқдан олиб бер!

– Сизга нима бўлди?

– Кейин биласан. Бўл, арокди бер тезрок.

Бир катта пиёлага чоч қилиб тўлдиргандан кейин бир шимиришда ичиб бўлди.

– Аҳ, худога шукур! – деди. – Ётиб ухлай бер. Ҳали вақт эрта.

Ўзи оғирлик билан ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Ташқарида жон асари йўқ. Ҳамма уйқуда. Янги ёққан қор оёқ остларида ғирчиллама этик сингари овоз бериб ётарди. Дарвоза даричаси очик: демак, йигитларнинг намозхони Ўлмас ота намозга чиққан. Сўрига бориб ўтирмоқчи бўлди: сўридаги йиғиштирилмаган палослар қалин қор остида қолганлар. Тўшакча устидаги думалоқ болиш – тепаси қор, икки ёни қуруқ – чала бўялган тухум сингари чучмал ва ғалати кўринарди. Айвондаги гиламга чикиб ўтириб, бошини чайқаб кўрди. Оғриғи тарқалган, енгиллашгандай бўлган, лекин мияга ўйларни тўплайдиган ҳолда эмасди. Ўйлар булут устига мингашган булутдай мужмал ва рангсиз эдилар. Гиламга узаниб, бошини қўллари устига қўйди: бемаҳал кишнинг совуқ тонгида шамоллаб уйқуга кетмоқ истарди. Бўлмади. Уйқу келмади. Кўзларининг уст пардаси ювилсада, ич пардаси юмилмоқ истамас эди. Гўё бир бўлак гўшт бошининг олдида – худди пешона тепасига келиб олиб, билакдаги томирдай бирушта лўмшиб турарди. «Нима бўлди менга?» деб ўйламоқчи бўлди мингбоши: шу уч сўзни миясига тўплай олмади. Учала сўз бошини уч бурчига тарқалиб, ҳар томондан поймапой овоз берди: «Бўлди... нима... менга?...» Ўрнидан туриб, каттакон чорсисини сувга ботирди, сўнгра наридан-бери сиқиб олиб бошига босди ва шу бўйича касал одамдай ўнгтаб ётиб, уйқуга кетди.

Ҳакимжон келиб уйғотганда, соат 11 га яқинлашган эди. Ўрнидан турмасданок ётган жойида учта-тўртта қалампир солинган аччиқ шўрвадан ярим коса ичди. Устига катта кўрпа ташладилар, ётиб терлади. Шундан кейин мияси жойига келгандай бўлиб ўрнидан турди.

– Мирёкуб акамдан хат бор, – деди Ҳакимжон.

– Ким олиб келди?

Бошқа қоғозлар билан бирга шаҳардан юборибдилар.

– Нима дебди?

– Ўқиб бера қолай.

Ҳакимжон ўқий бошлади. Бошида узундан узок дуо-ю саломлар – ҳаммага алоҳида-алоҳида, номма-ном...

– Ўта бер, – деди мингбоши.

– Ундан кейин йўлдаги саргузаштлар...

– Ўта бер...

– Ундан кейин Қримнинг тоғлари, денгизларининг таърифи. Бир неча бет...

– Ўта бер... Лакма бўлмай ўлсин! Қачон келишини айтмайдими?

– Йўқ, – деди Ҳакимжон. Хатни энди Ҳакимжон ўз ичида ўқий бошлади.

– Ҳалиги манжалақи тўғрисида ҳеч гап йўқми?

– Йўқ. Бир жойда «жуда хурсандман, айшим жойида», дебди.

– Унинг айши жойида бўлмаган вақти йўқ... Менинг уйим куйди бу ерда! Ўта бер!

– Мана мунда бир гапи бор. «Агарда биронта нозик иш чиқиб қолса ва ҳам ҳоким тўра билан хилватда гаплашмакни тақозо қилинса, ҳамма гапни Зуннунбой ор-

қали ноиб тўранинг оғачаларига айтилсин. Иншоолло, ҳар қандай мушкул ишлар ҳам ҳайрият саранжом топқай».

– Шуниси керак эди бизга. Яна кайтиб ўқи! Ҳа, балли, энди қаерга тушгани борми, йўқми?

– Ҳа, адреси бор.

– Бўлмаса, тезлик билан телеграмма жўнат. «Тез етиб келмасанг бўлмайди», дегин. Укдингми?

– Хўп, хўжайин. Менга қаранг, додхо. Хатнинг бошида ғалати бир гап бор, сиз кунт қилмай ўтдингиз.

— Хўш, хўш? Қани?

– Мана муни эшитинг: «Жаноби хурматлик отахонимиз, қиблагҳимиз, миллатнинг отаси ва тараққийпарвар мулла Акбарали афанди мингбоши додҳо ҳазратларига кўп-кўп саломдан сўнгра андоғ маълум ва равшан бўлгайким... в.х.». *А.А.А.*

– Нима бало? Жинни бўлдим? Йўқ ердаги беъмани сўзлар...

– Биласизми, хўжайин, бу сўзлар ҳаммаси жадидлар айтадиган сўзлар. Абдисамат мингбошига Самарқанддан бир жадид муфтининг ёзган хатини кўриб эдим. Ўшанда ҳам «миллатнинг отаси, тараққийпарвар...» деган гаплар бор эди...

— Нима дегани у?

Ҳакимжон бу бемаъни саволга жавоб бермасликини
эп кўрди. Шу учун калтагина қилиб:

– Ўзим ҳам ҳайронман, билмайман,– деб қўя қолди.

– Ишқилиб, бизни Абдисаматга тенглаштирибди, дегин. Мирёқубдан келган оқибат шу бўлибди-да...

Шу топда мингбошининг юзида ёш болаларнинг аразлаши сингари бир нарсa бор эди. Ҳакимжон мун

дарров пайкади. У аввал билинар-билинемас қилиб қулди, кейин овозида бир нав эрмак асарини босолмаган ҳолда мингбошига «насихат» қилди:

– Йўқ, хўжайин, ундай деманг. Мирёқуб акамнинг сиздан бошқа ҳеч кими йўқ. Сизга ҳеч қачон игнадек ёмонликни раво кўрмайди.

– Мен раво кўраманми, бўлмаса? – деди мингбоши.

Шу топда унинг кўнглидан «Менинг кимим бор ундан бошқа», деган аламлик бир фикр ўтди. Мингбоши бу оғир суҳбатни ёпмоқчи эди, шу учун дарров сўзни бошқа томонга бурди:

– Хўш, болалар келишдими?

– Йўқ, хўжайин.

– Нима, нима? Шу вақтгача келмадими? Қумарик қанчалик йўл экан? Хуфтонда одам жўнатган эдик.

– Билмадим, хўжайин.

Худди шу пайтда, янги йигитлардан бири арвоҳ отни оқ кўпикка тушириб, чопганича етиб келди. Дарвозани очгунча бўлмай отдан ўзини ташлаб, ранги ўчган ва ҳаллослаган ҳолда мингбошининг қаршисига келиб тўхтади.

– Нима гап? Мунча ҳовлиқдинг?

– Иш ёмон, хўжайин. Иш ёмон... Йигит сўзлай билмасди.

– Ўтир, дамингни ростла! Битта-битта гапир!

Мингбоши ўзи ҳам икки кулоғини диккайтирди. Йигитга бир пиёла чой бердилар, ичди, нафасини ростлади. Сўнгра бирин-бирин сўзлаб берди.

* * *

Мингбошининг кечаси жўнатган икки йигити бу қишлоқдан чиқмай туриб, у қишлоқда яна тўполон

бошланди. Тўполонни камоқда ётган Ёдгорхўжанинг барзангидай икки ўғли билан нариги – калтакланган Умаралибойнинг бир ўғли бошлайдилар: кейинги бойваччанинг кўлида кичкинагина оппоқ «Смит-вессон» тўппончаси бўлади. Булар аввал Ёдгорхўжани камоқдан кутқариб, кейин Умаралибойни калтаклаганларнинг бошлиғи ҳисобланмиш Маматурдини отиб ўлдирмокчи бўладилар. Маматурдининг ўзи Умаралибойга йигирма йил қарол бўлган киши. Тўхтасин бойвачча кўлидаги оппоқ тўппончани ял-тиратиб қоронғидаги гузар олдидан ўтар экан, овозини бемалол қўйиб юборди:

– Ўз хўжайинига, нон-тузини ичган кишисига қўл кўтарган одам қандай одам бўлади? – деб сўзланади. – Ундай одамни тирик қўйиш ярамайди. Уни тирик қўйсак, бошқалар ҳам шунга эргашидиган бўлади.

Ака-ука бойваччалар ҳам бу фикрни маъкул топадилар ва мардларча қадам қўйиб, гузар олдига – мачитга ўтадилар. Бу вақтда гузарда оқ аланга қилишиб ўтирган бир-икки йигит дарров бориб, эшитган гапларини Маматурдига айтади. Маматурди қора синчалоғи билан ўнг қулоғини бир кавлаб олгач, жулдур гупписини елкасига ташлаб, уйидан чиқиб кетади: бироздан кейин улар ҳам беш-ўн киши бўлишиб, кўприк олдида – баққол дўконининг айвончасига тўпланадилар. Бу вақтда биринчи қор қўшинининг илғорлари ерга етиб келиб, бир-бир қатор чизила бошлайдилар. Аччиқ изғирин чилдирмасини кўлига олиб, ғижбангни қизитади...

– Мен ҳеч кимга тегмокчи эмасман, – дейди Маматурди. – Мачитда гап бошлаган ким бўлди? Ўшалар! Ўзлари «хотинталоқ», деб сўкинмаса, биз қўл кўтармас эдик.

– Ҳа, албатта, – деди йигитлар.

– Биз энди ҳам қўл кўтармаймиз. Қўл кўтариб келсалар, албатта, жон борица тортишамиз.

Пакана Тўхташ кўпчиликнинг фикрига қўшилмайди:

– Улар қўл кўтаргандан кейин қўл кўтарсак, кеч қоламиз, оғайнилар, – деди у. – Орқаларидан кувиб бориб, бирданига солдирмасак бўлмайди! Ҳа!

Эрали семизнинг жувозкаш¹ боласи Тўхташнинг фикрини қувватлайди:

– Бостиргандан босган яхши, албатта!

– Йўқ, сенлар тушунмайсан, – деди Маматурди. – «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин», деган гап бор. Ким кучлик? Пули бор кучлик. Подшолик, амалдорлик, ярим подшо ҳаммаси пули борнинг оғзига қарайди.

– «Пули борнинг гапи ўнг, пули йўқнинг гапи тўнг», – дейди яна биттаси.

– Ҳа, баракалла. Биз олдин қўл кўтарсак, бу номард амалдорларнинг бутун кишлокни отув қилишдан ҳам тоймайди.

Ўзлари бир нима деб келишса, биз ўшанга қараб муомала қилайлик.

– Ҳа, ҳа, тўғри, – деди кишлок йигитлари.

Бироз ўтгандан кейин Маматурди бошини кўтарди:

– Менга қара, болалар! Унинг қасди менда. Мен ўзим олишаман.

Сенлар аралашмасанг ҳам бўлади. Сенларда қасди йўқ.

Йигитлар ҳаммаси бир оғиздан:

¹ Жувозкаш (форсча) – жувоз тортувчи. Жувоз хайдовчи, жувозхонада (обжувоз ёки мойжувозда) ишловчи ишчи.

– Йўқ! – деб кичкиради. – Биз сенга қўл тегиздирмаймиз!

Бу орада учала бойвачча қамокдаги «бечора»ни қутқариб олиш учун қанча зўр бериб, ҳеч нарса чиқара олмайдилар. Мингбошининг синашта йигити қаттиқ туради, милтиқ кўндоғини ўз кўксига қадаб туриб қичкиради:

– Яқин келганингни отаман! Мингбошидан буйрук келгунча ҳеч кимни яқин келтирмайман.

Унинг ёнидаги йигитда ҳам ов милтиғи бўлганидан бой болалари кўрқадилар: тўппончани қўйнига солиб туриб қахрамон бойвачча аччиқ-аччиқ сўкинади: бу билан улар учови тез-тез қадам қўйиб, мачитдан чиқиб кетадилар. Мачитнинг чап биқинидаги тор кўча билан далага чиқиб, ундан сув бўйлаб тўппа-тўғри Маматурдининг уйига борадилар. У ерда Маматурди бўлмаганидан «бирор жойда беркиниб ётгандир», деб уйнинг ҳар томонини кидира бошлайдилар. Маматурдининг гангиб қолган хотини «кўчага чиқиб кетди», гузардагилар «фалон» деса ҳам қулоқ солмайдилар. Хотин бечора бойваччанинг қўлида оппоқ тўппончани кўрган-дан кейин кўрқиб, кўчага чиқиб кетади ва овозининг бориचा бақириб «дод» демоққа бошлайди.

Хотинининг фарёдини эшитгандан кейин Маматурди ишнинг нималигини дарров пайқайди, йигитлар билан бирга ўз уйига қараб югуради. «Ҳай, ҳай! Ҳай, ҳай! Бу нима гап?» деб эшикдан кирган ҳамон бойвачча айвон олдидан югуриб келиб, унга қарата ўқ узади, ўқ Маматурдининг чап елкасига тегиб, уни ярадор қилади, у ёқдан пакана Тўхташ етиб бориб, калтагина бир таёқ билан бойваччанинг қўлига уради, тўппонча икки-уч қадам нарига бориб тушади, нариги икки бойвачча бу-

ларга қараб тош отишга киришадилар. Шундай қилиб, икки орада яна уруш бошланиб, натижада ака-ука бойваччаларнинг бири ўлади: бири озроқ калтак егандан кейин қочиб қутулади, тўппончали бойвачча эса тўппончасидан воз кечиб, қоронғида бир жойга беркинади. Қон кўп кетганлигидан Маматурди ҳам йиқилиб қолади. Унинг хотини эрта қачон ўзидан кетган бўлади.

Мачитда эса ҳужранинг дарпардасини ағдариб ташқарига чикқан Ёдгорхўжа икки йигитга сўз бермай чиқиб кетмоқчи бўлади: йигитлар қор билан намланган ерда у билан анча олишгандан кейин қўл-оёғини боғлаб, яна ҳужрага киритиб қўядилар. Шундан кейин икки йигит етиб бориб, мингбошининг буйруғини эшиттиради. Бой қўл-оёғи бўшалгандан кейин йигитларни масхара қилиб кулади: жуда бўлмағур гаплар билан ҳақорат қилиб сўқади: «Ҳаммангизни оттириб юбормасам, номимни бошқа қўяман», деб қичқиради. Йигитлар индамай тура берадилар. Фақат енгилгина кулиб қўядилар. Янги йигитларнинг бири қаттиқроқ кулиб юборгандан кейин бой туриб унга ёпишади – урмоқ қасдида бўлса керак. Шундан кейин синашта йигитнинг ман қилганига қарамасдан, мингбошининг янги йигитлари унинг ўзини анчагина калтаклаб ташлайдилар.

Бутун шу ҳангомалар бўлган вақтда қишлоқнинг бир амин ва икки элликбошисидан ҳеч бири кўринмайди: улар мингбоши кетар-кетмас, уйларига кириб яширинган бўладилар...

* * *

Мингбоши бутунлай гангиб қолди. Нима қилишини билмайди.

Кимдан маслаҳат сўрашга ҳайрон бўлади. Шу тир-

ранча Ҳакимжондан маслаҳат сўрай берса, у нима ха-ёлларга боради? Ҳолбуки, бу Қумарик воқеаси уни ик-ки ўт орасига ташлаб қўйди: бир томонда ҳақлиги очиқ кўриниб турган фуқаро, халқ: бир томонда – пули кўп, обрўлик катта бойлар. Мингбошининг ўзи учун, шу топда, фуқаро кўрқинч эмас: мингбоши нима деса, «йўқ» демайди фуқаро. Бойлар бўлса на фуқарони бир чақага олади (муниси-ку, майли-я), на мингбошини (мана, мунисига чидаб бўлмайди!). Очиқдан очиқ сўкади, ҳақорат қилади, халқ олдида «сени у қилдим, бу қилдим!» деб бақиради. Мингбошига қолса, иккала бойни Сибирга жўнатарди. Лекин бу бўладиган иш эмас. Фуқаро қанча ҳақли бўлса ҳам, шаҳардаги катталар пули борнинг тарафини олади, унга озор бермайди. Энди мундан кейин бойлар ҳам тек турмайди: бор-йўгини адвокатга бериб, каттакон аризаларни ёздиради: катта ноибга, уезд ҳокимига, ярим подшога ариза юборади. Ишқилиб, мингбошининг бошини емай қўймайди... Қани энди, Мирёкуб бўлса! Албатта, бир тадбирини қиларди. Қўймасди.

«Аттанг, – дейди мингбоши ўз-ўзига. – Қишлоқ одамлари чакки қилибди. Кечанинг ўзида иккала бойни ўлдириб юборишса яхши бўларди. Айб менга тушмас эди: чунки мен у ерда йўқ эдим. Жуда соз бўларди. Аттанг, аттанг...»

Нима қилишини билмасдан ичкарига кириб, ташқарига чиқиб, ҳовлига ўтиб, кўчада айланиб, кеч киргунча хаёл суриб юрди. Кеч кирганидан кейин Зебининг ёнига кириб, кечаги овқат билан бирга бир шиша ароқни ичиб олди. Сўнгра тўшакка ёнбошлаб ўзининг кўпол ва хунук овози билан турли-туман, алмойи-алжойи кўшиқларни айтишга бошлади...

Учала хотин даҳлиз эшиги олдида тўхташиб, ашулани эшитар ва ағанаб-ағанаб кулардилар. Фақат, биргина Пошшахоннинг кўзларида Зебининг тўйдан бурун бўлгани сингари ўткир бир жиддият кўринарди. Бу жиддият ичидаги оғир изтиробларнинг кўзларда акс этган кўлагалари эди. Унинг шу топдаги кўзларига тикилиб қараган киши кўркиб кетади. Фақат ҳар бири ўз кунини ўзича кўраётган кундошлар у кўзларнинг кўрқинч ифодаларидан беҳабар эдилар... «У енгган, ютган, ошиғи олчи келган, деганини бўлдирган кундош эмасми? Нима ғами бўлсин?...» Кундошлар шундай ўйлайди.

Лекин ҳақиқатда...

Ҳақиқатда эса мингбоши хотинлари орасида энг жонли ва энг эслиги бўлган бу жувон Султонхонга қарши очган курашининг натижасидан норози эди. Зеби келмасдан бурун қандай зўр бериб ўйлаган бўлса, энди ундан кўпроқ хаёл суради. Унинг хаёли дарёлардай бу жувонни аллақайларга оқизиб олиб кетади. Ушлаб бўлса экан, хаёлларнинг учини!

«Нима бўлди? Зебихонни келтирдик: қанча қийинчиликлардан сўнг унинг қайсарлигини синдириб, кўзидай юмшоқ-ювош ва мулойим қилиб, мингбошига топширдик. Мингбоши энди ундан хурсанд: Зебихоннинг ҳам хафа бўлгани маълум эмас.

Нега хафа бўлсин? Мингбоши ўзи қари бўлса ҳам қуввати жойида: у ўзи бир хотинга қаноат қиладиган бўлса, хотин киши, албатта, қаноат қилади. Ундан кейин, «Ёш хотин қари эркакни яшартиради», деган гаплар бор: қариганда уйланадиган эркаклар шу ҳикматга амал қилар эмиш. Мингбошига тегмагани билан Зебихоннинг бахти кулармиди? Маълум эмас. Мингбоши

қари бўлса, унинг ўрнига мутлок ёш бир йигит келишига ким кафолат берарди, дейсиз? Зебихоннинг отаси қизининг нозига қарайдиган кишими? Йўқ, асло йўқ! Мингбоши билан оралари тuzалгандан кейин мунини Зебихоннинг ўзи иқрор қилмадими? Бир куни кундошларига нима деди у? «Ов, – деди, – қиз боланинг пешонаси қурсин! Ўзи хоҳлаб эрга тега олармиди? Мени отам шу қари одамга берди, деб қийинман: мунга бермасам кимга берарди? Ўзим суйган йигитга берармиди, қалай? Тантилиги тутиб кетганда, Эшон бобога бериб юборарди... У мундан беш баттар! Хўш, мингбошининг ўзи, одамлар айтгандай, жуда хунук ва бадбашара одамми? Албатта, кўп эркаклардан хунуқроқ... Ўлгудек кўпол... Аммо-лекин дунёда ундан ҳам хунук, ундан ҳам кўпол эркаклар бор-ку! Мунга бермасалар, ўшалардан бирига ҳам бермас эдилар, деб ким айта олади? Ҳеч ким!» Пошшоҳоннинг ўткир ўйи, ўргимчак инидай ҳар томонга ёйилиб, миясини ғовлатди. Тиним йўқ у ўйлардан!

«Султонхоннинг ўрнини Зебихон эгаллади. Мингбоши Зебихоннинг уйига бутунлай қапа тикиб олди. У уйдан гоҳ ёш келиннинг қувноқ ва болаларча қулиши, гоҳ қари қуёвнинг хурсанд қийқиришлари, гоҳ бўлса, янги қайликнинг йўрға зарбли дутори билан ширин ва ширинлик овози, гоҳ бўлса, янги келтирилган грамофонда Нетайхоннинг қичиқ яллалари эшитилади... Ана, турмуш! Ана, қуёв-қайлик! Пошшаҳон билан Султонхон қайлик бўлибдими? Зебихонга элчи қўйиб юрилган вақтларда мингбоши бир сўз деган эмасмиди: «Шуни қўлга келтирсам, бор-йўғимни тутаман. Бор-йўғим шуники бўлади. Биттагина бола туғиб берса, меросхўрим бўлади. Бошқаларга ҳеч нарса йўқ!» Яқинда ҳам Ҳа-

кимжонга айтган эмиш: «Мен энди топдим бахтимни. Ҳаммаёгим шуники. Бошқаларга беш-тўрт таноб ерни тириклигимда ўтказиб бериб, қолган давлатимни батамом шунга қолдираман». Мингбошининг катта давлатидан катта мерос қутгани учунгина қора кўзли Мирёқуб Пошшахонни қучоғига олган эмасмиди? Орада ваъда беришлар бўлган эмасмиди? Мирёқубдай қора ва чиройли кўзли, тани-жони соғ, ўзи бардам, базмчи, айш-у ишратни ҳамма вақт ширин суҳбат билан бошлайдиган, озода ва ширин сўзли эркакни қандай топиб бўлади? Мингбошининг ҳамма давлати қолмаганда ҳам, кўпроқ қисми Пошшахонга қолганда, Мирёқуб яна қучоғини очиб келардику-я. Бир ўрис хотин билан аллақайқа кетган эмиш. Бу эркак халқи шунақа итмижоз бўлади. Биттага илашса, эргашиб кетаверади... Майли, ўйнаб келади. Мингбошининг катта давлати тинч қўяди, дейсизми?»

Пошшахоннинг кучли ўйлари шамолдай учади, баланд-пастни айланади. Қани энди, уларни тутиб бўлса!

«Мирёқубга ваъда қилинган катта давлат якин ўртада Зебихонга тегадурғонга ўхшайди. Мингбоши, ахир, ҳамма хотинларидан қари. Сўнг вақтларда ароққа ёмон берилди. Бу хилда ича берса, бирида бўлмаса, бирида юраги куйиб ўлади. Ўлими ҳам якин энди унинг! Юрт бесаранжом... Мингбошига эмас, ундан каттароғига ҳам сўз бермайди. Қумарикдаги тўполон мингбошининг ошига заҳар қўшиб қўйди, ўтирар жойини тополмайди.

Мингбоши бу кетишда ўлмаганда ҳам ё бекор бўлади, ё бошқа. Аччиғи келса, «вайна»га кетиб қолади... Борди-ю, бир кун эрта билан мингбоши жон таслим қилди. Давлати нима бўлади? Давлати курсин!

Хаммани еб адо киладиганга ўхшайди. Илгари тўрт киши ўртасидайди, энди беш киши ўртасига тушди. Илгари ҳеч бўлмаса, ҳар кимга ўз ҳиссаси тушади, деган умид бор эди: энди уч хотинга бир ҳовучдан ер, қолган ҳаммаси Зебихонга. Дунёда ўз оёғига ўзи болта чопадиган аҳмоқ ҳам бўладими?».

Ойнага қарайди Пошшахон: «Мана, мана, ўша аҳмоқ!» дейди, йиғлашга ҳозирланган овози билан қаҳ-қаҳ солиб кулади.

Пошшахоннинг жаҳлига теккан яна бир нарса – Султонхоннинг бепарволиги! Шу бепарволик, шу ўйнаб-кулиб юришлар Пошшахоннини сил қилади, сил!

«Нима бўлди бу жувонга? Эртадан-кечгача кундошлари билан ўйнашади, гапиради, ашула қилади, кулади, кулдиради, тегишади, ҳазил қилади, китиклайди, қочади, қувлайди, қувлашади. Қор ёққанидан бери қишлоқнинг ярим хотин-қизлари билан қор отишиб чиқди... Учта билан «қор хати» ўйнаб ютди... Нима бало бўлди бу жувонга! Кеч кирса, хуфтондаёқ ўзи уйига чекилиб, эшикни ичидан беркитиб олади: тонг отгунча дом-дараксиз йўқ бўлиб сингиб кетади... Энг ашаддий душмани Зебихон эди: энг яқин ўртоғи Зебихон бўлиб қолди. Иккаласи сирдош, маҳрам...»

Бир замон Султонхоннинг бошидан ўтган уйқусиз кечалар энди Пошшахоннинг кўзини юмдирмайди. Ҳар куни шомдан тортиб, азонгача ётган жойида уёқ-буёққа ағаниб ўй ўйлайди. Кўп ўйлаш натижасида, Султонхон ўзининг маълум қарорини бериб дарҳол ишга киришган эди, энди Пошшахон ҳам, ўзининг кўркинч қарорини берди ва ишга бошлади. «Энди бир ўқ билан икки қушни ағдариш керак».

Пошшахоннинг қарори қандай қўрқинч бўлса, унинг бажарилиши шу қадар тез ва осон бўлди: баққолдан яширинча олдирилган кучала¹ кичкинагина декчада эртадан-кечгача қайнади: эрталаб унинг суви бир чойнакка солиниб, Зебининг уйига олиб кирилишга мўлжалланди... Бу вақтда мингбошининг қолган учала хотини Дадабой баққолнинг катта қизиникига зиёфатга чиқиб кетган эдилар. Мингбоши эса шошилинич суръатда шаҳарга чақирилган, яшириб бўлмаслик даражада бесаранжомлик ва талваса кўрсатган ҳолда эрталаб шаҳарга жўнаб кетган эди. Пошшахоннинг уйида аллақандай бир қариндоши ўтирганлигидан кундошлари уни кистамадилар. Хадичахон келиб уни ташқарига чақириб олган ва «Меҳмонингизни жўнатгандан кейин чиқинг. Кечгача ўйнашиб ўтирамиз», деган эди.

Шундай қилиб, ўзи ёлғиз қолган Пошшахон бемалол Зебининг уйига кирди... Токчада бир кичкина чойнакда «табаррук» сув бор эди, у сувга Раззоқ сўфининг илтимоси билан эшоннинг ўзи дуо ўқиб дам солган, уни ичгандан сўнг тез фурсатда Зеби ҳомиладор бўлиб, бола туғиши керак эди. Чойнакдаги «табаррук» сувни ҳўл обреза тўкиб ташлаб, ўрнига ўз чойнагидаги сувни тўлдирди. Тамом. «Зеби кечқурун чиқиб сувдан ичадида, тил тортмай ўлади. Тўртинчи хотиннинг учинчидан бошқа кундоши бўладими? Муни ёш бола ҳам биледи...»

Уйдан тўппа-тўғри баққолнинг қизиникига чикди. Анчагача кундошлари ва ўртоқлари билан гаплашиб, ўйнашиб, кулишиб ўтирди. Ўзи заҳар бераётган кундо-

¹ Кучала – 1) гули сарик, кўк, сафсар ўтсимон ўсимлик ҳамда унинг тиббиётда ишлатиладиган заҳарли, тутмасимон меваси; 2) терак, тол каби дарахтларнинг тўп гули.

шини бир кучоклаб ўпти... Зебининг ўпишлари иссиқ ва астойдил бўлса ҳам, Пошшахон негадир ҳалитдан уни ўликнинг совуган лабларидан олгандай бўлар ва нишаб сувга тегиб турган майса учидай енгилгина қалтирарди. Қаҳқахалар билан дунёни бошига кўтарган вақтларида ҳам ўз кўлининг беихтиёр кўкрагига бориб қолганини пайқар, аллақандай совуқ бир туман парчасининг кўкрагида ивирсиб, у ер-бу ерга қадалиб юрганини сезарди. Шу қадалган нарсани чиқариб юбормоқ учун ўзини зўрлаб бўлса ҳам, бир-икки марта қаттиқ-қаттиқ йўталди. Факат бу йўтал унинг оғзидан эмас, аллақандай етти ёт бегоналарнинг оғзидан чиқди, бу йўтал овозидаги орият шу қадар очиқ эдики, йўталдан сўнг Пошшахон яна кўксини ғижимлашга мажбур бўлди.

– Нима бўлди жоним, сизга? Шамоллаб-нетиб қолдингизми? – деб сўради Зеби.

Зебининг шу меҳрибон, шу содда, шу болаларча маъсум кўзларида самимиятдан бошқа ҳеч қандай маъно бўлмасада, Пошшахон унда қуйидаги сўзларни ўқиди: «Бир мени ўлдирганинг билан мақсадингга етолармидинг? Бекор менинг ёш жонимни жувонмарг қилганинг қолади».

Шундан кейин, ҳалиги туман парчаси кўкрак теграсида от қўйиб, чопқиллай бошлади. Бутун аъзои-баданидан ялмоғиз кампирнинг муздек совуқ қўллари ўрмалагандай бўларди. Ёш жувоннинг ранги ўчди.

Кундошлари унинг теграсини олдилар:

– Нима бўлди, Пошшахон, сизга?

– Совуқ олдирибман, шекилли...

– Чиқиб ётинг, бўлмаса.

Овқатга ҳам қарамасдан, уйига чиқиб кетди. Шу бўйича эртаси куни ҳам бошини кўтаролмади...

XVIII БОБ.

– Акбарали, сен шундай бир иш килибсанки, – деди ноиб тўра, – энди мундан нари мен сени ҳимоя қилолмасман.

Мингбоши нима дейишини билмасдан ерга қараб жимгина ўтирарди.

Ноиб тўра давом этди:

– Иккала бой бир бўлиб энг яхши адвокатга икки кулоч ариза ёздиришиб, тўппа-тўғри ҳоким тўрага тутибдилар. Ҳоким тўра телефон берди, мендан бироз қойиди. Аризани кўрдим. Ёмон нарсалар бор унда... Сени энди ҳеч ким ҳимоя қилолмас, деб кўркаман...

Мингбоши беихтиёр бошини кўтариб, ноиб тўрага қаради, сўнгра яна бурунгидан кўра пастроқ энгашиб, амиркон этигининг букилган болдирларига тикилди.

Ноиб давом этди:

– Ҳозир, сен келмасдан бироз бурун, бир одамни Қумарикка юбордим. Участка пристави ҳам ўша ерда. Мачитда икки бойга қарши мушт кўтариб чиққанларнинг ҳаммасини қамокқа олади. Бошқа чора йўқ. Имом домлага бизнинг номимиздан раҳмат айтишга буюрдим. Жуда яхши сўз қилган, дейдилар.

Мингбоши чидаёлмади:

– Таксир тўра, мен ҳайронман: ҳалиги қамокқа олинадиганларда заррача гуноҳ йўқ-ку. Бу қандай бўлади? Агар ўзингиз ўша ерда бўлсангиз, иккала бойни отардингиз...

– Биладан, – деди ноиб, – жуда яхши биладан. Унақа мингта аризадан сенинг бир оғиз сўзингга кўпроқ эътибор қиламан. Бойларнинг кутургани рост, суриш-

тириб кўрдим. Улар ўз қилмишларининг жазосини тортганлар...

Мингбоши дадилланди:

– Ундай бўлса, мундай адолатлик подшо вақтида очикдан-очиқ ноҳақлик қилишга қандай йўл қўйилади?

Ноиб кули:

– Соддасан, Акбарали. Подшолик ҳамма вақт юртининг обрўйлик одамларини ҳимоя қилади. Обрўй давлат билан топилади, мунд биласан. Ундан кейин, қишлоқ одамларининг шунақа ўзбошимча ҳаракатларига йўл қўйиб берсак, оз вақт ичида қишлоқдан қўл ювишимиз керак бўлади. Сен хомсан сиёсатга...

– Мен бир оми одамман, – деди мингбоши, – сиёсатингизни билмайман. Қўлимдан келганича подшоликка хизмат қилиб келдим. Шунча замон қилган хизматимни назарга олмасмикин?

– Мен ҳам шуни ўйлайман. Акбар, сен ҳозирча боравер. Мен ҳоким тўранинг олдида сени оз бўлса ҳам ҳимоя қилиб кўраман. Бўлмаса, сенинг ўрнингга бошқа одам қўярмиз. Давлатинг катта, еб ёта берасан. Ўзинг ҳам қариб қолдинг.

– Майли, тақсир, – деди мингбоши биров энгил тортиб, – амалдан туширингиз, майли. Қариган вақтимда сўроқ бериб юришга нафсим қўймайди...

– Менга қолса, сенга тегмас эдим. Акбар. Иш ҳоким тўрада. Ҳоким тўрани йўлга солиш кийин бўлади, унга бир нарса дегани кўрқаман... чунки, иш жуда хунук. Хайр, боравер, иложи бўлса, ўша иккала кўппак билан ўзинг битиш. Балки, аризанинг беоқибат қолдирилишини сўраб, ариза берарлар. Мирёкуб бўлсайди, сенга осон бўларди...

Шу билан мингбоши кўнгли бузилиб маҳкамадан чикди. Мингбошиликдан бекор қилсалар, унча қайғурмас эди; мунга ўз нафсини бир иш қилиб кўндира оларди. Лекин «Акбарали мингбоши амалидан бекор бўлибди», деган хунук гапни халиги икки бой билан Абди-самат каптарларнинг қанотига илиб, шамолнинг қўлтиғига қистириб, ёмғирнинг томчисига жойлаб, булутнинг қўйнига солиб учиради; ҳар бир учган қарға шуни айтиб қағиллайди, шу билан икки кун ичида у шумли хабар ер юзини айланиб, Маккатиллогача етиб боради. У ерда мингбошининг эски кушандаси Насриддин бақироқ Каъбайи шарифнинг баланд томига чиқиб, араб тилида айюҳаннос тортади... Ундан кўра ўлгани яхши эмасми?

Зуннун билан бирга ноиб тўранинг уйи олдидаги пастгина скамейкага ўтирдилар.

– Мен ҳам эшитдим, ота, хунук гап бўлибди, – деди Зуннун.

– Ёмон бўлди бу иш, шу сабабдан сенинг ёнингга келдим. Яқинда Мирёқуб акангдан хат келиб эди. «Баъи бир нозик ишларни Зуннун билан гаплашинглар, у ўзи ноиб тўранинг бекасига айтиб тўғрилайди», деган экан. Шунга келиб эдим.

– Жоним билан, ота! Мирёқуб акам айтмаса ҳам қилиб бераман. Бемалол буюра беринг.

– Ҳамма гап ҳоким тўрада, дейди. Ҳайронман. Бека билан гаплашгинчи, нима маслаҳат берар экан.

– Сиз Эски шаҳарга тушиб, кечгача бир айланиб келинг. Мен бека билан гаплашиб қўяман. Кеч пайтида жавобини айтаман. Шунга қараб иш қиласиз.

Мингбоши ўша кунни зўрга ўтказди. Намозгар бўлмасдан туриб Зуннуннинг олдида эди.

– Катта пул керак эмиш, – деди Зуннун бирданига. Мингбоши ҳам устидан тоғ тушгандай енгил нафас олди.

– Пул билан битадиган бўлса, майли. Пул топилади. Мингбошининг енгил нафас олганини кўриб, Зуннун ҳам очила тушди, унинг кўзларида бурунги андиша қолмаган эди.

– Бекамиз бундай дедилар: «Ҳоким тўранинг хотини билан ўзим гаплашиб кўраман, иш қалтис, бир нарса чиқадими, йўқми – олдиндан айтолмайман. Ҳар қалай, бир минг, бир ярим минг пул керак», дейдилар. «Ўзимга бўлса, Акбарали қадрдон одам, иш эпланадиган бўлса, кейинча бир нарса қилар», дейди. «Аммо, дейди, иш жуда нозик, бир нарса чиқариб бўлармикин, йўқмикин – ҳайронман», дейди. «Пулни олиб кела берсин ётиб қолгунча отиб қолайлик», дейди. «Аммо менга ишониб ўзи ҳаракатсиз юрмасин», дейди.

– Қуллук, Зуннун, қуллук сенга. Бу иш – тузалмайдиганга ўхшайди. Хайр, майли, эрта-индин пулни эплаб олиб келайин. Бир уриниб кўрайлик. Чикса-чиқар, чикмаса отасининг гўрига...

– Ичкарига кирайлик, ота. Битта-яримта чой қилай.

– Йўқ, Зуннун, томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди. Мингбоши Зуннун билан хайрлашмасданок ўрнидан туриб кетди. У ердан чиқиб, оддий бир майхонага кирди. Бир шиша ароқни жиндек кабоб билан ичиб олди. Сўнгра мияси ҳамирдай кўпчиб, от устида қийшай-қийшай орқасида икки йигити билан кишлоққа жўнади...

* * *

Уйдагилар аллақачон ётган эдилар. Довдираганча қоқилиб йиқилиб Зебининг уйига кириб борди. Мияси

ҳеч нарса англамасди, шундай бўлса ҳам эртага ё индинга бир иш қилиб лоақал уч минг сўм пул топишга жазм қилди. Мунинг учун ҳеч қандай тадбирдан чекинмаяжак эди.

– Тур, хай! – деди Зебига.

Зеби ётган жойидан туриб, фонарни баландлатди.

– Дастурхонни ёз! Егулик нарсанг борми?

– Ҳа, косада ош бор.

– Бер буёққа.

Зеби эрининг маст эканлигини билса-да, унинг овозидаги бу ғайритабиий кўрслик ва қаттиқликка ҳайрон бўлди, бошини кўтариб, унга тикилди, «ўзими, бошқами?» дегандай...

– Нимага менга қарайсан? Ё мастмисан, синталок? – деди мингбоши.

Зеби индамасдан дастурхонни ёйиб, ошни қўйди.

– Оч мун! – Мингбоши ёнидан бир шиша ароқ олиб узатди.

– Мен очишни билмайман, – деди Зеби, кўз ёшлари қавогига келиб тизилган эди.

– Менинг хотиним бўлиб ароқ очишни билмайсанми? – деди мингбоши, хохолаб кулди. – Ўрган! Мана, караб тур! – Шишанинг тагига йўғон шапалоги билан икки марта урди, пўкак сачраб чиқиб, шифтга тегди, сўнгра у ердан сачраб, тоқчадаги катта жомга келиб тушди, «жар-р-ранг»... этди жом.

– Ҳа-ха-а!... – деди мингбоши. – Жомларингни жаранглатдим, синталок!

Бир-бир кетин икки пиёлани тўлатиб ичди, энги билан оғзини артди. Сўнгра бир пиёлани чоч қилиб Зебига узатди:

– Ма, ич! Одам бўласан!

– Вой, ўла қолай! Ароқ ичаманми? Қўйинг, гапирманг!

– Одам бўласан, дейман! Ол! О-ол!!! Зеби орқасига чекилиб йиғлаб юборди.

– Қўй, майли, ичмасанг ичма, – деди мингбоши. – Ўзим ичаман!

Бир шишани тамом қилиб, ювуқсиз қўли билан ошга чанг солди. Ошнинг ярми бармоқлари орасидан дастурхонга, кўрпа-тўшакка, ўзининг либосларига тўкиларди. Зеби деворга суяниб бу қўрқинч куёвни томоша қиларди...

Мингбоши, оғзида тўла ош билан: «Нетайхон, айланай, ёдимга тушди-е...» деб хиргойи қилди. Ошли оғиз билан бошланган хиргойи томоққа тикилди, мингбоши қалқиб кетди ва оғзидаги ошни косага пуркаб яна ошга қўл узатди. Зебининг кўнгли айниди, шекилли, секингина тисарила-тисарила дахлизга чикди. Дахлизда бир пиёла совуқ сув ичди. Юраги куйгани босилмади, шекилли, яна куймоқчи бўлди. Сув йўқ эди. Бир қаноти очик эшикдан уйга қаради. Мингбоши яна битта шишани очиб, пиёлага тўлдираётган эди... Зеби ташқарига чиқиб, тоза қор билан кўлини ювди, тоза қорни юзларига суркади, жиндак еди. Анча шамоллаб ва энгиллаб кирган вақтида, мингбоши дастурхон ёнида ағнаб ўчиб қолган эди. Уни қўзғатиб ўтирмасдан, дастурхонни секингина йиғиштириб олди-да, бир чеккага бир ёстикни ташлади, устига бир тўшакчани ёпинди, фонарни пастлади, шу билан уйкуга ётди. Орада қанча ухлагандир, ўзи ҳам билмайди, бесаранжон бир кичкирик билан уйғонди:

– Сув! Сув! – деб кичқиарди мингбоши.

Зеби уйкусираб келиб, яна фонарни баландлатди. Унгача мингбошининг кўркинч овози яна кўтарила тушди:

– Синталокди кизи, сув, дейман! Сув! Юрагим куйиб кетди... Ёниб кетди!.. Сув! Сув!!!

Зеби шошиб қолди, тез бориб чойнакдаги табаррук сувни қўлига олди ва – ҳеч нарса ўйлашга фурсат йўқ – дарҳол мингбошига узатди...

Мингбоши чойнакдаги сувни бир шимиришда тамом қилди. Зеби энди унинг тинчиб уйкуга кетишини кутарди. Ёнига юмшоқ болишлардан иккитасини қўйди, устига кичкинагина бир тўшакни ёпди. Мингбоши ҳам тинчиб қолгандай бўлди.

Зебининг киприклари энди бир-бирига текканда, мингбоши бирданига дахшатли бир товуш чикарди. Ўрнидан туриб камарларини, тўнларини апил-тапил ечишга бошлади. Зеби бутун бу ҳаракатларни бояги сингари мастлик асарлари, деб ўйлади. Унинг камар ва тўнларини бир-бир олиб, қозикқа илди, иккаласи учун солинган жойни тузатди – эрини секингина олиб бориб ётқизмоқчи бўларди...

Мингбошининг кўзлари чаноғидан чикиб кета бошлади. У энди қўйлақларини йиртиб, кўксини, томоқларини тинталай бошлади... Бор кучи билан зўр бериб нафас олишга тиришарди. Сўнгра бузук овоз билан зўрға-зўрға:

– Бўғма, бўғма мени!.. – деб қичқирди. Бир-иккита қадам босиб, девордаги жовонга суянди, бир нафас тинч қолгач, яна бўғзига қўл узатиб, этларини чўзди. Кўксига муштлади. Ундан кейин бир қўлини юқори кўтариб, бошига қўйди. Кўзида икки-уч томчи йирик-йирик ёш кўринган эди. Ғалати, ювош, мулойим, бе-

озор ва аянч назар билан Зебига қаради ва иккала кўлини қўйиб юбориб, бошини бир томонга шилк этиб ташлади-да, ўзи ҳам деворга суйкана-суйкана секингина ерга ўтирди, бир нафас ўтиргандан кейин бир тарафга қийшайиб, оҳистагина ёнгинасига йиқилди ва шу бўйича қимирламай қолди...

Нафас ичига тушгани ҳолда деворга орқасини бериб бутун бу фожиани кузатаётган Зеби бўлган ишни англадими, йўқми – ҳар ҳолда, қиш кунда, югурганича куйлакчан ташқарига чикди ва ихтиёрсиз фарёд солди.

Кундошлари ҳам бирин-бирин уйғониб чикдилар ва мингбошининг кенг ичкарисида азонга яқин тўрт хотиннинг азани билдирган йиғи овози кўтарилди.

Улар орасида ўқ отиб мўлжалига тегизолмаган Пошшахон ҳам бор эди. Ким билади, мингбошининг ўлимига йиглайдими у жувон, ё Мирёқубнинг бевафолиғига, ё бўлмаса ҳайф кетган кучалага...

XIX БОБ.

Кундошлик орқасида юз берган бу жинойт замоннинг нозиклиги орқасида оловга ташланган жиззадек бўлди. Кичкинагина уезд шахрининг кичкина ва тормияли амалдорлари – ҳаммаси аскардан етишган «азаматлар» – келишмаган бир тасодифнинг тўрт чақага арзимаган бу қурбонини замоннинг зўр қахрамони даражасига кўтариб юбордилар. Шу билан улар янги фатҳ этилган ўлкада ва янгигина бўйсунган «вахший» халқ орасида жуда яхши ва зийрак сиёсат юргизиб, ўша халқ орасидан шундай эслик ва тадбирлик, тож-у тахтга нисбатан шундай содиқ ва астойдил маъмур етиштирганликларини ўзларидан юқори амалдорларга кўрсатмок истардилар. Буларнинг шунча йиллар зўр бериб зўрғазўрға етиштирган зийрак давлат одамларини мунақа осонгина (кучала билан!) ўлдириб кета берсалар, ўлкада тутилган сиёсатнинг ва ҳам у сиёсатни амалга оширувчиларнинг бир чақалик обрўси қоладими? Айниқса ерли халқ ўртасида? Сиёсатнинг обрўсизлиги нима демак? Идора усулининг обрўсизлиги эмасми? Ҳиндистонга кўшни ва дарвоза бўлган бир мустамлакадаги сиёсатга тўқис-тугал обрў таъмин этилган бўлиши керак. Йўқса натижа ёмон. Қўрқинч!!!

Мана шу ваҳима ва ташвишлар билан лик тўлиб Тошкентга томон қанот қоккан депешалар (расмий телеграммалар) воқеанинг учинчи кунида Тошкентдан Ўлка ҳарбий судининг сайёр ҳайъатини учуриб келди. Сўроқнинг ўзи эса суднинг етиб келишидан ҳам тез ўтди. «Мундай шошилиш суд уруш майдонларида бўлмаса, бошқа жойда бўлишига ақлим етмайди!» деб пичинг қилиб гапирди тилмоч...

Бу одам эскидан бери судларда ишлаб, муттаҳамликка гувоҳнома олган кадрдон тулкилардан эмас, негадир четдан, холис кишилар орасидан чақирилган эди. Уни шаҳар одамлари, айниқса, ерли халк кам танийди. Ниҳояти, почтада ишловчи (ўзи ерли халқдан етишиб қолган!) пастроқ бир маъмур...

Аммо закунчи... Закунчи – бошқа одам! Бу одам, йўқ, бу зот Туркистон ўлкасининг қайси бир олис жойида (Закаспийда эмасмикан?) давлат хазинасининг кўпгина пулини еб қўйган аскарый бир тўра. Агар ҳақиқий қонунларга амал қилинганда, уни ё отиш, ё умрлик сургун қилиш шарт эди. Фақат у ўзи жуда иссиқ мамлакатда яшаса ҳам, бошида қалин-қалин соябонлари бор экан, улар ўз кишиларини бутунлай куйдириб ташлашга йўл қўймаганлар. Уларнинг сояларида бу зот аскарый рутбаларидангина ажраб, қиссаси кўп ҳам қокланмасдан, ўлканинг у чеккасидан бу чеккасига «сургун» бўлиб, ўз истаги билан «сургун» бўлиб келган ва мунда... хусусий закунчилик касбига киришган. Давлатни алдаб ўринлатган киши бошқаларни алдаб ўринлатолмайдими? Тажриба – зўр, давлат – ўзи! Бу одамнинг чўпқатлари жуда кўп. Ўз-ўзини ҳурматлай билган ҳеч бир закунчи томонидан олинмайдирган ҳамма «гумонлик ишлар»ни шу киши олади ва кўпинча ютиб чиқади. Хуллас, мустамлака ўлкасининг нодон ерлилари орасида уезд миқёсига яраша иш кўрадиган кичкинагина бир Плевако¹.

Маҳаллий терговчининг «тергов протоколи» билан ҳарбий суд прокурорининг айблаш қоғози закунчининг қўлига топширилган вақтда, у бошқа катта бир ишни олиш тўғрисида ўзига ўхшаган бир киши билан гапла-

¹ Плевако – Русияда инқилобдан бурун донғи чиққан адвокат.

шиб ўтирган эди. Ким экан у – «ўзига ўхшаган» киши? Шаҳарда бўлсин, уездда бўлсин, уни танимаган одам йўқ, ўзи ерлилардан. Ерли халқ уни – «Обрезқора» деб атайди. Ўрта бўйли, қопқора танли арвоҳ, қотма бир киши... Бу закунчи – руслардан чиққан «адвокат» бўлса, Обрезқора – ерли халқлардан чиққан «адвокат»... Қайси бир суд мажлисида «ёлғон гувоҳ»га ҳожат кўрилса, Обрезқора тайёр. Унинг бу хислати ҳам ҳаммага отнинг қашқасидай маълум. Катта-катта қозилар, бойлар, обрўлик одамлар шу Обрезқора билан олишиб... ер билан яксон бўлишган! Муни ҳам ҳамма билади. Шу учун ҳамма кўрқади... «Бу Обрезқора «босма»¹ қилишдан ҳам тоймайди!» деб гапиришади шаҳар одамлари.

Шундай азиз бир чўпқат «хизмат ҳақи» беш минг сўмларга етиб борадиган бир «иш» топиб келиб, шу тўғрида қаймоклашиб ўтирганда, аллақандай ҳарбий суднинг бефойда ишига вақт сарф қилиш – закунчига анча оғир келди. Келган қоғозларга устидангина бир кўз югуртириб олдида, бир чеккага ташлаб қўйди. Улар ўз мундарижаларида зикр этилган шахслар сингари, то сўроқ кунигача, йўқланмасдан ва эсга олинмасдан ташландик ҳолда қолиб кетдилар. Сўроқ кунигача закунчи уларни хотирлаб қўйишга ҳам фурсат тополмади. Кичкина шаҳарнинг кичкина Плевакосида иккитагина қозони кўриб чиқишга фурсат топилмайдими? Вокзал қаршисидаги кўчада бир салқин така бор, уни эртадан-кечгача шунда ўтириб, Обрезқора билан қимор ўйнайди, дейдилар. Демак, фурсати эмас, ҳафсаласи бўлмаган. Арзийдиган иш бўлса, ҳафсала ҳам топиларди-ку.

Сўроқ кунини эрта билан ҳалиги икки «етимча»ни топиб олди ва нонушта чоғида алланечук бир ихлос-

¹ Босма – босмачилик, бандитлик.

сизлик билан тезгина кўриб чикди. Бу иш шу қадар тез бажарилдики, нонушта дастурхонига закунчи келиб ўтирмасдан бурунрок қуйилган бир стакан чой иккала қоғоз ўкиб чиқилгандан кейин ҳам совуниб етмаган эди, шу учун унинг совунишини яна биров кутишга тўғри келди. Иккала қоғознинг мазмуни ҳам, закунчига худди гўдаклар фалсафасидек туюлди. Қоғозларни ўкиб туриб ҳамда уларни ўкиб бўлганидан кейин адвокатнинг чўзиқ юзларига бир кулги ёйилди, унинг мошбиринч мўйловларини икки томонга кериб юборган бу кулишда чинакам отанинг боладан кулганига ўхшаган бир нарса бор эди...

Аммо протоколга совуқ қарашда факат закунчинигина айблаш мумкин. Ёзув машинаси бўлмаган терговчи маҳкамасининг мирзаси бечора протоколни жуда зўр диққат ва ҳафсала билан кўчирган. Ори рост, ерли халқнинг номларини ёзишда у ҳам чаласавод болаларнинг ишини қилади, яъни «Акбарали» деган сўзни бир жойда «Умарали», яна бир жойда Амир ўғли», яна бир жойда «Қамбар вали» деб юборади... Зотан бунинг нима аҳамияти ҳам бор? Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? «Акбар» бўлди нима, «Қамбар» бўлди нима – барибир эмасми? Бир сартнинг номи!

Инсоф қилиш керак: протокол ниҳоятда чиройлик хат билан ёзилган. Қоғоз бетида худди поезднинг изларидай теп-текис кетади. Ҳаммадан ҳам «д» ва «б» ҳарфларини кўринг! Ҳайрон қоласиз! Қаерда «д» учраса, қуйруғи чапга қайрилган; қаерда «б» учраса, қуйруғи ўнгга қайрилган. Икковининг ҳам қуйруғи баландда; икковининг ҳам қуйруғи кулча бўлган илондай буралиб-буралиб ётади! Протокол эмас, томоша! Томоша!..

Унда мана бу нарсалар бор:

Бўлиб ўтган воқеа, ўлдирилганнинг кимлиги, унинг Россия давлатига садоқат билан қилган кўп йиллик хизматлари, идора ишларида кўрсатган зийраклиги ва усталиги батафсил баён қилинади; ўлдирувчи аёлнинг кимлиги эса бир неча оғиз сўз билан айтиб ўтилади. Гувоҳлар (мингбошининг уч хотини) бир оғиздан ўзларининг аралашмаганликларини сўзлаб, «Зебинисахондан бошқа ҳеч ким қилмайди», дейдилар. Холис тариқасида сўралган қўни-қўшнилар бундай дейдилар: «Мингбошининг бошқа хотинлари қўниб қолган эдилар; Зебинисахон бўлса анчагача мингбошини хафа қилиб, хотин бўлгуси келмай, ўзини касалликка солиб юрди. Сўнгги вақтларда мингбоши билан умр қилишга кўнгандек бўлиб эди; бир неча кун яхшигина яшадилар. Бу кейинги муомалалар, бизнинг фикримизча, кўз бўяш учун қилинган бўлса керак. Энди билсак, қиз ўлгурнинг ғарази бошқа экан». Мингбошининг иккинчи хотини Пошшахон ўша воқеадан бир кун бурун шамол олдириб қўйиб, нотоб ётган экан; терговни унинг ётган ерида ўтказишга мажбурият кўрилган.

Айбдорнинг ўзига берилган саволлар ва унинг жавоблари шундай зўр протоколда ҳаммадан оз жой олади. Шу қадар озки, мирзанинг қалам учини сиёҳга ботириб ўтиришига арзимаёди. Терговчи бечора шунга ҳам умр сарф қилганда, шўрлик!

Бор-йўғи иккита савол, иккита жавоб. Саволлар калта-калта, жавоб ундан ҳам калта:

- Мингбошига сувни ким берди?
- Мен бердим.
- Демак, мингбошини ўлдирган – сиз?
- Йўқ...

«Айблаш қоғози» эса протоколдан бир ютим, яъни шу қадар калта! Унда, протоколдаги маълумотнинг хулосаси: мингбошининг зийраклиги ва тадбиркорлигига оид калта-калта, лекин кучлик ва ҳайбатлик иборалар. Сўнгра талаб: «Фалончи фалон модда билан фалон жазога мустаҳқидир». Хуллас, қон ҳиди!.

Суд мажлисига ярим соат колганда, закунчи келди. Суд бўладиган бинонинг боқчасида тикка туриб айбдор билан гаплашди. Бу гаплашув ҳам калтагина савол-жавобдан иборат бўлди. Бу дафъа саволларнинг адади иккидан бешга чиқди:

- Мингбошига сувни ким берди?
- Мен бердим.
- Сув чойнакда экан; чойнак кимники эди?
- Меники эди.
- Ичида қандай сув борлигини билармидингиз?
- Билардим.
- Чойнакдаги сув заҳарлик экан; демак, эрингизга заҳарни сиз бергансиз?
- Чойнакда заҳар борлигини билмадим. Эримни мен ўлдирганим йўқ...

Закунчи елкасини қоқиб, йироқлашди.

Воқеанинг юз берганига бир неча кунгина бўлди. Бу тўғридаги доврўғ ҳали шаҳарга эшитилгани йўқ. Битта-яримта шаҳар одамлари эшитган бўлсалар ҳам Зебининг ота-онаси бу гаплардан беҳабар бўлсалар керак. Улар ҳали қизларига мингбоши додҳодан авлод тилаб, Эшон бобонинг табаррук нафасларидан яна табаррук сув ҳозирлаб қўйгандилар... Жумани ўтказиб, чолнинг ўзи бир бориб ҳам келар... Умид каттадир! Башарти улар билган бўлсалар ҳам, закунчи солиш ёки бир жойга арз қилиб бош уришни на чол билади ва на кам-

пир! Гапнинг калтаси, улар «ўрус маҳкамаларига бориб, бир нарса чиқаролмайдилар». Жуда чидамай кетса, Раззоқ сўфи тўппа-тўғри Эшон бобонинг ёнларига боради; ўзини кўтариб уриб йиғлайди... Шу!

Зеби бўлса, ўша заҳарланиш ҳодисасидан бери доим карахт бир ҳолда бўларди; унинг мияси бирдан фалажга йўлиққан каби эди. У бутун бир сўроқ, тергов, конвой, суд ва закунчиларга ажиб бир лоқайдлик билан – худди жонсиз одамдай қарар; нималар дейишни, ўзини нечик мудрофаа қилишни, нима деб гап қайтаришни ўйламас эди. Унинг миясида, миясининг ҳам аллақайси олис бир бурчагида хира ва туманли бир фикр; у фикр шунча олисда ва хираки, унинг нималигини англай олмайди бечора... Миясини тугумлаб жуда зўр берган вақтда у туманли фикр мана бу кепатага киргандай бўлади: «Мен ўлдирганим йўқ... Бу аниқ... Мени кўйиб юборадилар... Яна ўша ерга қайтаманми?.. Нима кераги бор... Ойим-чи? Ойимнинг ёнига қайтаман... Эрим ўлиб қолди, дейман... Йиғлайман...»

Суд мажлиси бўладиган кенг залда шамоллар учиб ўйнарди. Қатор-қатор чизилган Вена курсилари ҳафталик уйқуларидан ҳали ҳам уйғонмаган эдилар. Энг олдинги қаторда ҳоким, ноиб, гарнизон бошлиғи, полиция бошлиғи, поп; учинчи қатордаги энг чекка курсида оппоқ ва зўр саллалли чол – жоме мачитнинг ингичка овозли имоми ўтирарди. Бир томонда – закунчи, бир томонда – тилмоч; бошқа ҳеч ким йўқ.

Зеби икки конвойнинг яланғоч қиличи ўртасида залга кириб келди; устида қора баркут паранжи, қора чиммат, оёғида қора амиркон маҳси-кавиш билан суд қаршисига келиб тўхтади. Бу омонсиз суддан ва бу ялтираган яланғоч қиличлардан кўра унинг ўша қора

киёфаси қўрқинч эди: ўрта асрлардаги Испания инквизиция¹ маҳкамаларининг қора аболи ва сирли кардиналлари² ўхшарди... Поп қаради, бошини чайқадди; домла қаради, «астафғурулло» ўқиб, соқолини силкитди.

Суд раиси, ниҳоят, тилмочга юзланди:

– Айтингиз, айбдор юзини очсин.

Тилмоч бу буйруқни Зебига тушунтириб берди.

– Вой, ўла қолай! Шунча номахрамнинг олдида юзимни очаманми? Ундан кўра ўлганим яхши эмасми?

Бу сўз таржима қилиб берилгач, пастдагиларнинг ҳаммаси деярлик, суд ҳайъатидан бир неча киши енгилгина кулиб олдилар. Улардан икки киши айрилди: биринчиси – ниҳоятда семиз ва йўғон гавдали гарнизон бошлиғи; бу одам, товукнинг қақаглашига яқин бир товуш билан овози борича ва бирданига қаҳқаҳ солди. Ҳамма унга томон ўтирилди. Суд раиси чинқироқ чалди. Гарнизон бошлиғи ёнидаги рўмолчасини олиб, юзқўзларини арта бошлади... Иккинчиси – имом домла; бу киши ўзларининг ингичка – ҳуштак сингари овозлари билан, ихтиёрсиз «машаолло!...» деб юбордилар. Ҳамма у кишига томон эврилгач, қип-қизариб ва ҳам... қўрқиб бошларини қуйи солдилар.

– Сиз бу аёлга тушунтириб айтингиз; юзини очмаса бўлмайди.

¹ **Инквизиция** (лотинча: inquisitio – кидирув; тергов) судининг аъзоси. Эффикрловчи, даҳрий, мавжуд черков тартиб-қондаларига қарши чиққан кишиларни, шунингдек, яҳудийларни таъқиб ва суд қилиш учун 13-аср бошларида католик черкови томонидан тузилган, бевосита Рим папасига бўйсунган суд-полиция ташкилоти.

² **Кардинал** (лотинча) – бош, асосий. Католинизмда руҳонийларнинг пападан кейин, епископдан олдин турадиган олий унвони ва шу унвонга эга бўлган шахс. Кардиналлар шу лавозимга папа томонидан тайинланади.

Суднинг қоидаси шу. Паранжи остида айбдордан бошқа кишининг ҳозир бўлишига йўл қўймаслик учун биз унинг юзини очтиришга мажбурмиз. Айтингиз, қаршилиқдан фойда йўк!

Зеби худди ўйинда шеригига аччиқ қилган боладай тескари бурилиб олди. У индамай турганлигидан суд раиси яна сўз олди:

– Яхшилаб тушунтирингиз, юзини очмаса, суд мажлисини олиб боролмайман.

– Олиб бормаса майлига... – деди Зеби. – Билганини қилсин!

Тилмоч ўзи қулиб, қип-қизариб туриб, таржима қилди:

Суд раиси овозини кўтара тушди:

– Ҳарбий суд масхарами бу кишига? Айтингиз, яхшилик билан очсинлар. Бўлмаса куч билан очтирамиз!

– Вой, шўрим! Шунча эркак ўтирса-я! Ўлганим минг марта яхшироқ!

Сўнгра овозини пасайтириброк тиркади:

– Отамнинг пиридай қап-катта саллалик домла ўтирибдилар.

Қандай юзим билан қарайман?..

Суд раиси энди бу сафар мулойим гапирди:

– Айтингиз, суд томонга қараб, домлага орқасини ўгириб турсин!

Зеби яна индамади. Домла ўтирган жойидан бироз кўтарила тушиб:

– Ҳечқиси йўк, қизим! – деди. – Мен қарамайман!

– Мана булар-чи? – деди Зеби. Суд хайъатини кўрсатди.

Энди бу сафар домла ўрнидан туриб тилмочга юзланди:

– Эшони мирзо! Менга ижозат берилса, шу аёлга икки оғиз насиҳат қилсам.

– Марҳамат, тақсир!

Домла Зебининг ёнига бориб, насиҳатга бошлади. Зеби, борган сари сусайиб бўлса-да, домланинг ҳар бир сўзига жавоб қайтарарди. Охирда, домла ўз диндошлари ўртасида машҳур бўлган бир эътиқод масаласини очди:

– Кофир билан итнинг фарқи йўқ. Итдан қочмайсизми? Шундай бўлса, кофирдан ҳам қочмасангиз бўлади. Бу жоиз?

Домла шундай жойда бу хил гапларни гапиришдан жуда кўркади.

Шунинг учун бошда бошқа сўзлар билан Зебига таъсир қилишга уринди. У уринишлардан тезроқ бир натижа чиқмагандан кейин мажлис аҳлини маҳтал қилиб қўймаслик учун бу масалани очишга мажбур бўлди. Мажбур!.. Шу учун сўнги сўзларни жуда паст овоз билан айтган эди.

Зеби унади:

– Бўлмаса, сиз ўзингиз нарироққа бориб ўтиринг!

– Хўп, қизим, хўп, – деди домла. Тўрт-беш қатор орқага бориб ўтирди.

Ҳамманинг кўзи домлада экан, Зеби чимматини юзидан олди ва судга томон эврилган ҳолда бир қўлини яна юзига парда қилди.

– Мана, қила қол сўроғингни!

Ҳозир бўлганлар ўртасида «бу содда мусулмон қизини уялтирмаслик учун» кўзини бошқа томонга буриб ўтирганлар билан бирга икки кўзини ундан узмаган ва алланималар деб ўзича сўзланиб, лабларини тез-тез қимирлатганлар ҳам бор эди...

Айбдорнинг кимлиги суриштирилгач, суд дархол ўрнидан туриб, айбномани ўкиди. Ундан кейин яна калта савол-жавоблар кетди. Бу дафъа уларнинг адади орта тушди:

– Айбномани эшитдингизми?

– Ҳа...

– Мингбоши сувни ўзи сўрадики?

– Ҳа, ўзи сўради...

– Мастмиди?

– Кўп ароқ ичиб эди.

– Сувни ким берди?

– Мен бердим.

– Чойнақдамиди?

– Ҳа...

– Мана бу чойнақми?

– Ҳа...

– Кимнинг чойнақи бу?

– Меники.

– Сизникими?

– Ҳа, меники.

– Ичида қандай сув борлигини билармидингиз?

– Билардим.

– Қанақа сувиди?

– Ирим сувиди.

– Кимга қилинган ирим.

– Менга...

– Нима учун ирим қилдирардингиз?

– Фарзанд бўлсин, деб...

Пастда ўтирганларнинг домладан бошқалари, сўнг-ра суд хайъатидан бир-икки киши, закунчи ва тилмоч енгилгина кулиб қўйдилар.

– Нега у сувни мингбошига бердингиз?

– Жуда ташна бўлиб сўраган эди, шундоққина тоқчадан олиб узатдим.

– Чойнакда заҳар борлигини билармидингиз? Зеби кулди.

– Қизиқ экансан (ўрусни сизлаб бўлмайди), мен қаердан билай?

– Демак, эрингизни ўзингиз ўлдирдингиз? Зеби қаттиқроқ ва чўзиброқ жавоб берди:

– Йў-ў-қ!.. Ўлибманми ўз эримни ўлдириб. Унинг бу сўнгги жавобидан қиз боланинг ўз ўртоғига ўзини оқлаб гапирадиган содда гапларидаги гуноҳсиз оҳанг бор эди: Вой, ўла қолинг, мен шунақа дермидим?»

Зеби суд раисининг бола эмаслигини қандай билсин? Шу ерда ўтирган шунча эркакнинг ойдайд равшан бир нарсани англамасликларини қайдан билсин? «Ўрус-мусулмон бўлиб шунча одам ўтирибди, ахир. Мингбошини ўлдирган Зеби эмаслигини ҳаммаси билади. Билиб туриб яна қайталаб сўрай бергани қизиқ! Ё ўс-моқчилаб сўрармикин?»

Суд раиси гапирмоқчи бўлиб ўрнидан турган вақтда Зеби – «Ана, сўроқ тамом бўлди. Энди уйимни қандоқ қилиб топиб бораман?» деб ўйлади.

– Ўтиринг, – деди суд раиси Зебига. Секингина ва эҳтиёт билангина ўтирди. Суд раиси сўз олди;

– Воқеа шу қадар очик, масала шу қадар равшанки, менинча, мажлисни давом эттиришга ҳам ҳожат йўқ. Айбдор ўзи ҳар бир саволга берган жавоби билан жиноятини иқрор қилди. Шундай бўлгач, биз ҳукм чиқариш учун ичкарига кира берсак, дейман.

Суд мажлисда фақат айбдорга берилган саволлар, сўнгра тергов протоколи билан ҳукмноманинг энг керак жойлари таржима қилинар; бошқа сўзлар ўрусча

кетарди. Шу учун тил билмаган Зеби ўтирган жойида гапирган тўранинг юз ҳаракатларини томоша қила бошлади.

Суд раиси прокурорга каради:

– Сиз нима дейсиз, зоти муҳтарам?

Прокурор ўрнидан туриб, икки қўлини столга қўйди-да, ярим энгашиб туриб, деди:

– Мен бу таклифга қарши эмасман. Албатта, менинг бу масалада бошқа мулоҳазаларим бор. Мен уруш вақтининг нозик пайтларида бўлган бу ўлдиришга оддий ўлдириш каби қараёлмайман. Ўлдирилган одам Русия давлатига ва подшога садоқати билан танилган одам эди. Уни «ёш сарт» махфийлари, айникса, уларнинг душманимиз бўлган Туркия билан, фикран боғланишган унсурлари ёмон кўрардилар. Мен бу «содда» ва «гувоҳсиз» сарт аёлининг шундай унсурлар қўлида ўйинчоқ бўлмаганидан амин эмасман... Биз сарт халқига алланечук бепарволик билан қараб ўрганганмиз; қўйдаи «ювош, улар!» деймиз. Албатта, уларнинг мамлакатларини қон тўкиб олган фотихлар¹ сифатида бу қарашимиз бир нав тўғри ҳам бўла билади. Фақат бизга энди бу нотўғри қарашни ташлаш керак! Туркиядаги 1908-йил инқилоби, ўзимиздаги шумлик – бешинчи йил тўполони, Эрондаги сўнгги ҳаракатлар сартларнинг кўзини очаётир... Зоҳирда рус маданиятига ёпишиб келган Оврўпа киёфали жадидлар, аксари кулар юзли ёш савдогарлардан иборат бўлган «ёш сарт» кадрлари – империяга қарши тиш қайрашда Туркия иттиҳодчиларидан² қолишмайлар... Дуруст, сарт халқи-

¹Фотих (арабча) – очувчи, бошловчи; босқинчи, забт этувчи. Бирор шаҳар, давлат, мамлакатни урушиб қўлга киритган, забт этган; ғолиб; жаҳонгир.

²Иттиҳод (арабча) – бирлик, биргалик; бирлашиш, қовушиш. Иттифок, бирлашма, уюшма.

нинг кўпчилиги муаззам давлатимизга, сеvimли подшоҳимизга содиқ... Эслик, тажриба кўрган катта савдогарлар; кишлокнинг обрўли бойлари; айникса, уламотоифаси «ёш сарт»ларнинг нуфузини қирқиш учун зўр бермоқдалар; буларни биламан. Лекин ҳаддан ташқари эҳтиёт билан, сергаклик билан иш олиб бормасак, бир кун эмас, бир кун ҳалиги кўпчиликнинг «ёш сартлар» байроғи остида бош кўтариши жуда мумкин нарса. Ўзингиз биласиз, декабристлар¹ хуружи чоғида давлат ва давлатчиликка, подшо ва Ватанга қарши бўлган унсурлар буюк Пётрнинг улуғ шаҳрида биргина майдонни зўрға тўлғазган эдилар; 1906-йилда ўша хилда боғовот майдонларининг сони-саноғи бўлмади. Ҳолбуки, биз яқиндагина эшон тўполони бўлиб ўтган жойдан унча олисда эмасмиз... У вақтда мухтарам муттафики-миз Англия биз билан тегишган бўлса, энди душман-имиз Германия ва унинг кўғирчоғи бўлган Туркия биз билан унақа ҳазиллашиб ўтирмайди. Муни билиш керак! Кечагина бўлиб ўтган тоғ воқеалари, Қумарик хондисалари назаримиздан қочмасин, тақсирлар!

Мана шу нуқталардан қараб, мен бу «соддадил», «ювош» ва «гуноҳсиз» сарт қизига энг олий жазо талаб қилмоқчи бўламан. Модомики, масала ўзи бу қадар равшан ва айбдорнинг ўзи ўз оғзи билан иқрор қилиб турибди, майли, музокара очиб ўтирмасак ҳам бўлади. Мен ўз фикримни мухтарам суд хайъатига арз қилиб, масаланинг бу томонига ҳам диққат қилинмоғини сўрайман.

¹ **Декабристлар** – Россияда 1905-1907 йиллар инқилоби даврида Россиянинг бир қатор шаҳарлари (Москва, Красноярск, Новороссийск, Сормово, Кронштадт, Чита, Мотовилиха ва бошқа) да подшо ҳукуматига қарши кўтарилган чиқишлар катнашчилари ва ташкилотчилари.

Закунчи, суд раисининг мурожаатини кутмасданок ўрнидан турган эди:

– Мен ҳам сўз айтишдан воз кечаман! – деди у, яна дарҳол жойига ўтирди.

Суд хайъати ўрнидан туриб, ичкарига чекилди.

«Ана, – деб ўйлади Зеби, – ўзим айтган. Ҳамма гап ойдай равшан... Энди уйимни топиб кеталармикинман?»

Чорак соат ўтмасдан, ҳукмномани эшиттирдилар. Унда бу ишнинг асосан сиёсий бир рангдан холи эмаслиги иқроор қилинмоқ билан бирга, бу сўроққа тўғридан тўғри алоқаси бўлмаганлиги, ишнинг у жиҳатини алоҳида текшириб, лозим кўрилгани тақдирда, қайтадан иш қўзғатмоқ тегишли маҳкамаларнинг вазифаси эканлиги; энди бу ўлдириш ҳодисаси тўғрисида келганда, масаланинг жуда аниқ англашилганлиги, айбдорнинг ўзи томонидан неча марталар иқроор қилингани, шу учун гувоҳ қалбига ва музокарага лозим кўрилмаганлиги айтилади.

Ундан кейин: «Айбдорнинг қилган гуноҳи оғир бўлиб, ҳозирги уруш вақтида ва нозик шароитлар ичида давлат одамига қасд қилгани учун фалон моддалар бўйича олий жазога ҳукм қилиш керак бўлсада, бовужуд Ўлка ҳарбий судининг сайёр хайъати айбдорнинг маданиятсиз ерли халқ аёли эканини, ўзининг ёш ва турмушда тажрибасизлигини ва ҳам ҳамма гуноҳларини номус билан иқроор қилиб бўйнига олганини назарда тутиб, фалон, фалон моддалар бўйича етти йил сургунга ҳукм қилди. Бу ҳукм устидан тегишли жойларга шикоят қилиш мумкин», дейилади.

Тилмоч ҳукмномани тўрт оғизгина қилиб эшиттирди:

– Айбдор Зебиниса Раззоқ сўфи кизи Ҳарбий суднинг ҳукми билан етти йил Сибирь қилиндингиз. Норози бўлиб ариза берсангиз мумкин.

Хукмнома ўқилиб битар-битмас, залдагилар чиқа бошлаган эдилар. Ўқилиб тамом бўлгач, суд раисининг ишорати билан, қилич яланғочлаган конвойлар¹ яна бояги тахлитда Зебини олиб чиқиб кетишди. Шундан кейин суд ҳайъати ҳам чиқиб кетди. Залда фақат тилмоч, закунчи; ундан кейин нима учун ўзининг бу ерга қақирилганини билмаган имом домла қолган эди. Тилмоч домла имомнинг ёнига келди:

– Таксир, сиз жиндақ сабр қилинг. Мен ҳозир келаман, ундан кейин гаплашамиз.

Домла юрагини қўлига олиб, ранги ўчган, лаблари бироз қалтирагани ҳолда... суд залида қолди. Закунчи тилмочни олиб ташқарига – Зебининг ёнига чиқди, Зеби чиммат остида ҳўнгу-ҳўнгу йиғламокда эди.

Закунчи сўради:

– Нима дейсиз? Ариза ёзиб берайми?

Зеби ҳўрсинган овоз билан йиғлаб туриб, узук-узук жавоб қилди.

– Кимга?

– Юқорига.

– Унда... нима бўлади?

– Нима бўлар эди: эҳтимол, яна сўроқ бўлади; ишни қайтадан кўрадилар.

– Ким... кўради? Шулар... кўрадимми?

– Бошқа суд кўради.

– Барибир... оп-очиқ турган нарсани... булар ту-

¹ Конвой (голландча) – 1) қўриқлаб, кузатиб боровчи қуролли соқчилар отряди; 2) транспорт ёки савдо кемаларини қўриқлаб, кузатиб боровчи кемалар ёки самолётлар гуруҳи.

шунмайди-ю, улар тушунармиди?

– Ариза ёзиб берайми?

– Қўяқол!.. Мен учун... овора бўлиб ўтирма... За-
кунчи кулумсираб тилмочга қаради, у елкасини қокди.
Закунчи бокча дарвозасидан чиқиб кетмак учун ўша
томонга қараб юрди.

– Ҳай, шошма, – деди Зеби. – Шаҳарда... Шаҳарда...
ота-онам... бор... кўрсатармикин?

– Авахтага олиб боргандан кейин кўрсатади. За-
кунчи дарвозага қараб кетди. Тилмоч у билан хайрлаш-
гач, яна домланинг ёнига кирди.

– Эшони мирза, – деди домла имом уни бесаран-
жонлик билан қарши олиб, – мени нимага чақирган
эканлар?

Тилмоч кулди:

– Сизни, тақсир, суд садри чақиртирган эди. Ба-
шарти қасам бериш лозим бўлиб қолса, мусулмон ша-
риятига мувофиқ қасам бериш учун.

– Қасам бермадилар-ку?

– Лозим бўлмади, тақсир. Аёл ўзи иқрор... Домла
англаёлмади, шекилли, мирзанинг сўнги сўзини савол
шаклида қайтарди:

– Ўзи иқрор?! Тилмоч яна кулди:

– Ҳа, ўзи иқрор... Эшитмадингизми?

– Ўзи иқрор эмас, инкор қилди, шекилли-ку?

– Дамингизни чиқарманг, тақсир. Бу нозик масала.

– Ҳа, албатта, албатта...

– Энди, тақсир, суд раисининг сиздан илтимоси
бор: ўзингиз эшитдингиз, бу аёл Раззоқ сўфи деган
одамнинг қизи, ўз эрига заҳар берган. Эри хизмати
сингган мингбошилардан экан. Прокурор отиб ўлди-
рилсин, деган эди, суд қабул қилмасдан, етти йилга Си-

бирга кесди. Эртага жумадан кейин мачитда икки оғиз гапириб қўйсангиз, дедилар.

– Нима тўғрида, мирза?

– Яъни оқ подшонинг содиқ одамларига ким қўл кўтарса, оқибати мана шундай бўлади, деган мазмунда.

– Хўп, эшон мирза, хўп. Албатта, айтаман, албатта. Энди менга рухсатмикин?

Домланинг бу саволида худди гуноҳ қилган одамнинг очик безовталиги сезиларди: «Мени қамамасмикин?» дегандай... Тилмоч мунини пайқади, шекилли, куруқ ва совуқ жавоб берди:

– Бора беринг.

Домла, мактабидан «озод» бўлган эски мактаб болалари сингари, ўзини эшикка урди ва ўша онда кўздан йўқ бўлди. Тилмоч кулди: «имон йўқ тақсиримда», деди ўз-ўзига. Сўнгра битта-битта қадам босиб эшикка томон бораркан, айланиб орқасига қаради; кенг зал бўм-бўш, худди етимчадек кўринади. Суддан сўнг у ёқ-бу ёқда тартибсиз қолиб кетган курсилар, бозорчиларнинг карвонсаройда боғлаган отлари сингари, бир-бирларига тескари эврилганлар... Кўк ёпикли узун стол устида суд аъзоларидан бирининг кўзойнак қутичаси қолиб кетган; зал ўртасидаги оғзи очик печдан ўтиннинг чарсиллаб ёнгани эшитилади.

Тилмоч яна олдинга юрди ва бошини чайқай-чайқай.

– Безобразие, безобразие!¹ – деб сўзланди.

¹ Безобразие – шармандалик, шармандалик.

XX БОБ.

Жума намозидан сўнг ташқаридаги жамоат дув эта ўрнидан турди ва фотиҳани кутмасдан, ўз ишига кетди. Айвондагилар ҳам уларга қўшилдилар. Унда-мунда якка-ярим кишиларнинг бўйнилари куйи эгиб-эгиб, фотиҳани кутганликлари кўриларди. Намоз дуоси, ундан сўнг «дуойи холис» ўтгач, айвон билан ташқари томон бўшади; хонақо ичидан ҳам йўтала-йўтала бир неча киши чиқиб кетди. Улар ҳам чиқиб битгач, имом туриб, сўз бошлади. Умуман, жамоат олдида гапиришни севмайдиган ўзининг имомлик вазифасига ҳам жуда расмий равишда қарайдиган; уйдан жомега келиб, жомедан уйига қайтгунча салом-аликдан бошқага оғиз очмайдиган, онда-сонда янги келинчақдай мулойим ва юмшоқ йўталиб қўядиган, ингичка овозли домла имом бир неча оғиз сўз қилиб, суд раисининг илтимосини расман ўрнига қўйди ва қайтиб жойига ўтирди. Шундан кейин хонақодагилар аста-секин чиқа бошладилар. Ҳамма чиқиб бўлгандан сўнг, бир-икки марта ингичка йўталиб домла ҳам ўрнидан турди ва эшикка томон юрди. Хонақо ичи ярим қоронғи эди. Эшик олдида қоронғиликдан бирданига бир овоз келди:

– Таксир, арзим бор эди...

Сўйловчиси қоронғида қолиб кўзга кўринмаганлиги учун домла бу кутилмаган шарпадан чўчиб тушди:

– Астаффурулло! – деди домла шошилиб ва орқасига тисарилиб, қўлини кўксига олиб борди.

Қоронғидаги одам ёрикқа чиқиб келиб, сўзида давом қилди:

– Кечиринг, таксир. Акбарали мингбошини қайси хотини ўлдирибди?

– Қанақа одамсиз? Аввал бир йўталиб, шарпа қилсангиз бўлмайдими? Ҳайвон экансиз-ку!

– Кечиринг, тақсир, билмабман.

– Билмабман... Қачонгача билмайсизлар, ахир?

– Кечиринг, тақсир, айб менда. Акбарали мингбошининг тўртта хотини бор. Битта хотини менинг ожизам бўлади. Шунга сўровдим, тақсир.

Домла ўзини тўхтатди ва битта-битта босиб, у одамнинг ёнига келди, «э афтинг курсин!» деган маънода у одамга қаради. Сўнгра деди:

– Номини унутибман... Қора паранжиси бор эди... Валлоҳи аълам, отасининг номи... бир нарсаки сўфи... ҳа, Раззоқ сўфи... Раззоқ сўфи...

Сўфининг номини бир неча марта такрорлаб, хонақо эшигидан чиқди. Раззоқ сўфи эса ранги ўчган ва қалтираган ҳолда эшикка суянганича қолди.

Ниҳоят, ўзига келиб, мачитдан чиққач, уйига ҳам хабар бермасдан, ўткинчи бир аравага ярим сўм бериб, қишлоққа жўнади. У ерда Ҳакимжондан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ҳакимжон бўлган воқеани англатди ва Зебининг терговчилар ва докторлар келган куннинг ўзидаёқ шаҳарга олиб кетилганлигини сўзлади. Суд ҳукмидан Ҳакимжон ҳам беҳабар эди.

– Нима қиламан энди мен? – деб сўради сўфи. Унинг овозида ожизлик ва аламзадалиқдан келган бир қалтираш бор эди. Ўлгудек аянч қалтираш... Ҳакимжон сўфига тикилди. Бурунги сўфидан, яқиндагина келиб бир ҳафта ётиб кетган сўфидан асар йўқ. Унинг ранги, мачитнинг жайдари шамидек, сап-сарик... гўё касалдан яқиндагина бош кўтарган. Фақат Ҳакимжон сиполикни қўлдан бермай, оғир ва кескин жавоб қилди:

– Нима қилардингиз? У ер, бу ерга арз қилиб кўринг. Бу нозик замонда арз қилишдан бирон натижа чиқармикин? Невлайда. Бир суднинг ҳукмини юқори-роқ бир суд буза оладику-я. Замон нозик, иш нозик; шундан кўркаман!

Сўфининг ундан кейинги сўзи Ҳакимжонни бутунлай шошириб қўйди:

– Ўрусга ҳам қийин, – деди сўфи. – Ундай уста амалдорни энди Чин-Мочиндан топиб келмаса, бу юртларда топилмас...

Ҳакимжон, ҳайрон бўлганидан, қўлини ёқасига олиб борди ва «сўфи гапираётирми, ё бошқами?» дегандай қилиб, яна сўфининг юзига тикилди. Дарҳақиқат, сўфининг ўрнида унинг кўлагаси ё арвоҳи сингари бир нарсга кўринарди. Ҳакимжон бу дафъа сўфига ачинган бўлса-да, жавоб беришда ўша сиполик йўлини бузмади.

– Одам тайин бўлган. Индинга келиб мансабига ўтиради.

– Ўрусга одам қаҳат эмас экан бўлмаса, – деди яна сўфи.

Шундан кейингина, Ҳакимжон, сўфининг нималар гапираётганидан ўзи беҳабар бўлганини пайқади. Сўфи давом этди:

– Ким у киши?

Мана бу савол Ҳакимжонни яна шошириб қўйди. «Рост айтдимиз бу одам ё мени маймун қилиб ўйнатадимиз?» деб ўйлади у, шу сабабдан кўрсроқ ва жеркиброқ жавоб берди.

– Сиз танимайсиз! Зуннунбой деган! Олдин Ноиб тўранинг хизматида бўлган киши!

– Тадбирлик экан бўлмаса, – деди яна сўфи. Ҳакимжон сўфига энди очиқ бир жирканиш билан қаради.

Сўфи эса йиғига ўхшаган бир кулимсираш билан ундан кўзини олмасди. Ёш йигит чидаёлмади, шекилли, тез-тез босиб ичкари эшик олдига бориб қичқирди:

– Фазилатхон! Меҳмонга дастурхон чиқаринглар! Ичкаридан жавоб бўлишини кутмасдан, ҳақорат кўрган кишидай, таппа-таппа босиб кўчага чиқиб кетди.

Фазилат ичкаридан бир мис товоқда нон билан майиз кўтариб чиққанда, ташқарида на Ҳакимжон бор эди ва на сўфи!

* * *

Сўфининг арз қилиб борадиган бирдан-бир маҳкамаси яна Эшон бобонинг хонақолари эди. Дастурхонни кутмасдан дарҳол йўлга чикди ва ярим йўлни арава билан босиб, тўппа-тўғри хонақога борди. Эшон йўқ эди. «Тўйга кетди», дедилар. Кутиб ўтирди ва ўйга толди:

«Эшон бобо нима қилсин? У киши закунчи эдимикки, ариза битиб берса? Ўрус тилини билармидики, амалдорлар, судлар билан чиқишса? Башарти, закунчига, амалдорга, судга бориладиган бўлса, ҳаммасига пул керак, мўмай-мўмай пул керак, менда унақа пул йўқ. Зебининг орқасида энди қўлга пул тушармикин, деб умид қилардим; эндигина кафтим қичиша бошлаган эди. Бу ҳодиса кафтимнинг кичигини вақтидан илгари босиб қўйди...

Эшон бобо хотиржам, бир чақа ҳам бермайдилар. У киши, албатта, бераман десалар-ку, қўлларида келади; ҳар қалай, катта закунчининг иштаҳасини қондирадиган дунёлари бор. Фақат не чораки, у киши бериб ўрганмаганлар, олиб ўрганганлар; «Ўрганган кўнгул ўртанса қўймас», дейди. У кишини беришга ўргатиш

кийин! У киши шунча бадавлат бўлиб туриб, эшикдан гадой кирса, қўлига қарайди, «назри йўқмикин?» деб.

Бу хабарни кизнинг шўрлик онасига эшиттириш керак ҳали! Менинг кўнглим тош-метин! Фақат онанинг ёлғиз боласига бўлган меҳри шундай кучлик нарсаки, ундақа тош-метинларга қарши ўз тош-метинини ирғитади, балки, бир ирғитишда парча-парча қилиб ташлайди... Йўқ, бу кеча уйга бориб бўлмас. Бу кечани шу ерда тунайман. Эшон бобомга арз қилиб, маслаҳат сўрайман. Бир нарса дер, ахир... Ундай десам, икки кундан бери уйга қайтганим йўқ. Уйдан «окумага бораман», деб чиққанман. Кампир нима ўйлайди? Ҳалиги шум хабар қулоғига киргундай бўлса, турган жойида қотиб қолмайдими? Йўқ, бориб кўнглини кўтарай... Йўқ! Ҳар нима бўлса ҳам, эшон бобом келсинлар. Бир оғиз айтиб ўтай, нима дер эканлар».

Ниҳоят, Эшон бобо келдилар. Кайфлари чоғ, нашъалари баланд, овозларида аллақандай бир шўхлик бор. «Тўйда кимиз ичганга ўхшайдилар, – деб ўйлади сўфи. – Кўп ичса, у ҳам одамни айнитармиш. Қишда кимиз нима қилади? Хайронман... Хайр, ўзлари биладилар».

Эшон бу воқеани эшитган эди; лекин унга ўз муриди Раззоқ сўфининг аралашганини билмас эди. Сўфи кўзларида марварид доналаридай йирик-йирик ёшлар кўрингани ҳолда, билганича айтиб берди. Пир кулиб туриб (*кулиб туриб!*) эшитди. Бу нашъалик кулиш, бу кайфи чоғлик, бу овоздаги шўхлик ҳеч нари-бери бўлмади. Сўфи воқеанинг энг кўркунч жойларини айтиб берган вақтида ҳам эшоннинг юз-кўзларида ҳамон ўша шўх ва ўйноқ кулиш жилваланарди. «Мен тошга гапираётибман, шекилли», деган ўйни ўйлаб олди сўфи:

орқасидан дарров истиғфор¹ айтди... Сўзини битиргач, Сўфи эшоннинг огзига тикилди ва «муборак» сўзларига мунтазир бўлиб қолди. Эшоннинг шўхлиги яна орта тушган эди.

Хонақо куйларининг энг шўҳини олиб, бошини тўлғай-тўлғай, бутун вужуди билан силкина-силкина куйлади:

*Фоний дунё бе-еш кундир, бе-еш кундир, ҳо-ов,
Сўфилик аҳдиин синдур, аҳдин синдур, ҳо-ов.
Биллур қада-аҳлар бирла май сунгил, соқе-е,
Хонақо қаро-о тундур, қаро-о тундур, ҳо-ов...*

Сўфининг кўзлари олайиб кетди; бу – муриднинг пирига биринчи марта кўз олайитириши эди.

– Таксир, бирон маслаҳат...

– Маслаҳат? – деди эшон, хохолаб кулди. – Одам ўлдирган боланинг отасига қандай маслаҳат бўлади, сўфи? Боласининг ёнига нима учун отасини жўнатмайди бу аҳмок ўрус? Адолат борми кофирда?!

Сўфининг танларига бирданига ўт туташгандай бўлди. Бутун вужуди кизиган тандирдай тобига келган эди. Қўллари ихтиёрсиз баландга кўтарилди, муштлири ўз-ўзича тугумланди... Бу мушт пирнинг бошига тушмокчи эди. Фақат қаршидаги ким? Пир! Эшон! Эшон! Эшон бобо! Йўқ, унга қўл кўтариб бўлмайди! Яна бир онда сўфи сувдай суюлди, қордай эриди, орият оёқлари билан омонат ерни босиб, ташқарига чикди...

Уйга бориб, индамасдан ётоққа чўзилди; кампирнинг саволларига жавоб бермади. «Яна феъли айнибди чолнинг!» деб ўйлади кампир. У бечора ҳали воқеадан хабарсиз эди.

¹ **Истиғвор** (арабча) – гуноҳни кечиришни, афв этишни сўраш. Худодан гуноҳни кечиришни сўраш, қилган гуноҳларига тавба изҳор этиб, «астағфируллоҳ!» дейиш. Истиғфор айтмоқ (ёки келтирмоқ).

Эрта билан нонушта чоғида бутун бўлган воқеани ётиғи билан кампирга айтганидан кейин сўфи кеча пирининг бошига тушмоқ учун кўтарилган муштнинг бу кун ўз бошига тушаётганини кўрди. У мушт шу қадар даҳшатли эдики, «кечанинг ўзида ўз жойига туширсам бўлар экан», деб ўйлади сўфи, аччиғидан муштини тишлади. Пиёладаги чойни ярим қолдириб, кўчага чиққан вақтида сўфи ўз-ўзини таниёлмай қолди. Оёқлари худди товут кўтариб бораётган мусулмоннинг оёғидай бир-бирига тегмас эди. Бармоқлари бири очилиб, бири юмилар, ичидан кучли бир овоз тўлқини чиқиб келиб, кўча ўртасида томоғига ёпишарди. Салом берганлар алиқсиз, сўрашганлар жавобсиз қолдилар. Унинг яқинидан ўтганлар мутлоқ туртилдилар, дастурхон кўтарган хотинлар ҳаммаси деярлик қарғаб ўтдилар. «Жинними, нима бало?» деган овозлар эшитилди, бу овозлар сўфининг кулоғига «Ким жинни? Ўрусми ё ўзларими?» деган шаклда бориб кирди. Аравакашларнинг «пўшт, пўшт» деган овозлари – «ўла, ўл!» деган каби, таъна шаклида эшитилди ва худди елкаси олдида тўхтаган отнинг кўпикли тумшуғига қараб туриб, «ўзлари ўлсин, ўзлари!» деб сўзланди, аравакашлар араваларини унинг ёнидан секингина буриб ўтар эдилар. Бозор ўртасида бир нонвой обинон саватини тутди, сўфи ихтиёрсиз қўл узатиб, иккита нонни олди, сўнгра бир нафас ўтмай, нонни яна саватга қўйгач, нонвойга қараб кулди: «Мен оламан ҳам, бераман ҳам, у киши фақат олишни биладилар!» деди, яна йўлга тушди.

Шундан кейин юришини секинлатди: оғир-оғир ўй сурарди:

«Худо, худо бўлиб туриб – ҳам олади, ҳам беради, йўқ-а, у илгари жон беради, кейин жон олади. Ер, ер

бўлиб туриб илгари ризқ беради, кейин жон олади. Олган беради-да! Сен нимасан, пирим, сен? Худодан зўрмисан? Ердан кучлимисан? Оласан – бермайсан. Оласан – бермайсан...»

Хонақода намоздан кейин «сукут»га кетиб, мудраб ўтирган эшонни Раззоқ сўфининг телба ҳайқиришлари уйғотиб юборди. Эшон сесканиб кетди. Кўзини очиб, у ёқ-бу ёққа қарагунча бўлмасдан, эшикдан баланд овоз билан сўзланиб, Раззоқ сўфи кириб келди. Оғзидан кўпик сочиб, бошларини жеркиб-жеркиб сўзланарди:

– Худой худо бўлиб туриб аввал жон беради, ундан кейин олади. Сен кимсан? Худодан зўрмисан, тақсир?

– Бай-бай! Тилинг кесилсин, бадбахт! Кофир! Сўфи ўша хилда гапирганича пирнинг бошига келиб тўхтади.

– Ер жонидан – илгари беради, кейин олади. Ердан ҳам кучлимисан, тақсир?

– Нима бўлди сенга, сўфи? Жинни бўлдингми?

– Ўзлари жинни, тақсир, ўзлари! Эшаклари жинни, итлари!..

– Ҳай, ким бор? Болалар! – деб кичқирди эшон, ўрнидан туриб орқага тисарилиб:

– Қочма, тақсир! Ҳовучингни оч! Мен гадой бўлсам ҳам хуржунимнинг икки кўзи тўладир... Сендақаларни неча йил боқишга ярайман...

– Болалар! – деб бақирди яна эшон. Ўзи тисарилиб-тисарилиб бориб, хонақонинг бир бурчига қисилган эди.

– Қўрқутманг, тақсир, бечора муридинғизни. Мен нима қилдим сизга?

Сўфи бирданига йиғлай бошлади. Ташқаридан муридлар югуриб келишдилар.

– Қайда қолдинг ҳамманг? Чақира бериб томоғим кирилди. Олиб чиқ бу жиннини! Сувга пиш!

Муридлар ҳаммаси сўфига ёпишдилар.

– Тегма менга! – деб бўкирди сўфи. – Мен ўрус судидан қочиб қутилган киши бўламан. Эшонингни соғ кўяманми мен? А?

Муридлар истигфор айтиб сўфини қаргадилар.

– Тилинг қурсин, тилинг узилсин!

– Кофир! – Насоро!

– Мардуд¹!

Кўча дарвозалари тақа-тақ беркитилгач, ҳовузнинг қалин музини тешдилар: сўнгра сўфини яланғоч қилиб кўтарганларича ҳовузга ташладилар. Сўфининг тани шу топда Арабистон тоғларининг саратондаги тошларидай қизиб ёнарди. Унга хуш ёқди бу жазо... Сув ичида жиннилардай наъра солиб бақирарди. Муридлар қулишиб қарардилар.

– Бас энди! – деди эшон ичкаридан. – Энди озрок хипчин!

Сўфини ҳовуздан чиқариб олиб, ингичка новда билан гавронладилар. Яланғоч ва нам баданига теккан беҳи савачўп «чирс, чирс!» эта овоз чиқарарди. Зарбларнинг саноғи анчага етгач, сўфи бир марта қаттиқ фарёд кўтарди, шу билан хушидан кетиб, муридлар қўлига йиқилди...

Ундан кейин куни бўйи карахт бўлиб ётди. Кечаси иситма бошланди. Ичкаридан чиққан бир коса қайноқ шўрвани муриднинг юзига иргитди. Шундан кейин муридлар яна калтакладилар. Фақат ўзи иситма билан ёниб турган одам калтак зарбини сезмади. У калтаклар

¹ **Мардуд** (арабча) – қайтарилувчи, рад этилувчи; фойда; масъул. Қувилган, рад этилган.

унга уқалашдай туюлган эди. Эрта билан ўзига келди, иситмаси тарқалган эди. Ҳоргин кўзларини очди, кал-такланган ерларининг ачишганини сезди. Камиш сава-чўпни куйдириб кулини боғладилар, ором олгандай бўлди. Фақат бу ором ухламаган кўзларининг ўткир талабидан ўзга эмас эди. Ухлаб кетди.

Икки кундан сўнг, у мусичадек ювош ва мулойим бўлган эди. Ташқарига чиқиб юрди; муридларга кулиб қаради. Фақат гапга жавоб бермади. Хаёли бошқа жойда, бошини чайқар, кулимсираган кўзлари билан муридларга тикиларди. Эшонга айтдилар: «ҳайдаб юб-райликми?» деб сўрадилар.

– Юра турсин. Энди ўзи билиб кетади, – деди у, кулди.

Яна уч кундан сўнг жума куни эрта билан намозга турган муридлар эшоннинг хонақода ўлиб ётганини кўрдилар. Соқоллари юлинган, томоғида чуқур бармоқ излари бор эди. Хонақонинг бир бурчида кичкинагина жовончада эшоннинг энг азиз китоблари сақланғучи эди; жовон очилган, китоблар ҳам очилиб-сочилиб ётардилар. Ўша ердан бир неча уч сўмлик ва беш сўмлик қоғоз пул топиб олдилар; улар ҳам сочилиб ётарди.

– Ҳам жонига, ҳам молига қасд қилган экан, бачча-ғар! – деди бир мурид.

Бошқалар ҳам, бошларини тебратиб, бу фикрга қўшилдилар. Сўфидан дарак йўқ эди.

* * *

Қурвонбиби жинни бўлиб паранжисиз ва йиртиқ кийимлар билан эшонникига келган вақтида уни зан-жирга боғлайдиган одам ҳам топилмади. Эшоннинг катта хотини раҳми келганидан муридларга буюрди;

улар жинни хотинни тутиб, ичкаридаги катта толга боғладилар. Қурвонбиби бир нафас тинмасдан, ўзича сўзланар, ким ёнига борса, Зебини мақтаб гапирар, унинг дутор чалиши, ашула айтиши, чок тикиши, тўппи босишларини ҳикоя қилар, юриш-туришлари, қадди-қомати, бўйлари, кўзлари ва қошларининг чиройлилигини айтиб, ҳар кимдан «Қани, менинг Зебим? Қани, Зебонам?» деб сўрар; шундан сўнг ҳўнграк отиб, йиғлаб юборар эди.

Қиш чиқишга яқин аллақандай қариндошлари келиб, уни олиб кетдилар. Қарилар, домлалар, парихон, азайимхон, дуохон ва бошқаларга пул бериб ўқитдилар, кўчиртирдилар, дам солдирдилар, фойдаси бўлмади. Ҳамон ўша эшонникидаги сингари ҳар кимга қизини мақтаб гапирар; сўнгра ҳўнграк отиб, аччиқ-аччиқ йиғлагач, «Ёрилтош» куйида ўзи тўкиган байтларини ўқирди:

*Зеби, Зеби, Зебона,
Мен кўйингда девона.
Сени сотди ўз отанг,
Мен бўлайин садаганг!
Заҳар қилиб ошингни,
Пирим еди бошингни!
Зеби, Зеби Зебонам!
Қайда қолдинг, дилбарим?*

АДАБИЁТ НАДУР?

(мақола)

Адабиёт ҳар бир миллатнинг ҳисли кўнгул тарихининг энг қоронғу хоналарида маишат (тирикчилик)нинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, файзли тил бирла тақдир этула олмайдиғон бир гулдир. Ушбу яшадиғимиз муҳит доирасинда анинг тўлкуни одамнинг ҳар хил маишатиға қараб ўзгарадир.

Ҳар синф, халқнинг ўзига махсус оҳанги, ўзига таъсир қиладурғон зори бўлур. Мана шул муҳит бўшлигинда бўлган қатъий тўлкуннинг бир-бирига бирлашмагидан ҳар одамға ҳар хил шодлиқ ва ё қўб аччиқ таъсир этмагиндан одамнинг кўнглида ўзи билмасдан ўрнашуб қолгон ва ҳар вақт, умрининг охирига қадар сақланатурғон қайғуланмак ва ё қўқрак кериб қўб дам олурдай оҳ урмаклар — ҳамаси кўнғилда ҳар хил рангда, ҳар хил қайфиятда тўлуб ётқон адабиёт хосасиндан саналур.

Киши баъзи вақтда шодлиқдан қулур ва баъзи вақтда қўз ёшин тўқуб йиғлар, оҳ тортар. Одамнинг мундоғ ҳар хил қайфиятга кируб турмоғи ўз ихтиёри ила бўлмай, балки маишати йўлида ҳар вақт учраб турадурғон фалокатнинг анга баъзи вақтда зулм кўрсатмоғи ва баъзи вақтда бир яхшилик кўрсатуб суюндирмоғидин келуб — яхши кўрганда суюниб, ёмонлик кўрганда йиғлаб — шундоғ бўлуб икки турли ўзгаруб турар, баъзи вақтда фалак бир одамни қайғуга солар, ул ўзи тушуниб, ўйлаб туруб, оҳ тортуб йиғлар. Бу ҳасратларни ўз ичига сиғдиролмас. Бировга айтса, «Вой бечора» деюрмукин, деб ўз қайғусини бировга айтмакка тилар. Тўп тўғри айтганда у қадар таъсир қилмас. Адабиёт ила айтганда албатта таъсир қилар. Менинг бир ошнамнинг ўлдиги хабари келар. Мен ҳеч хафаланмайман. Бир вақтда мактуб келар, мактубда аларнинг кўрган қунлари адабиёт ила бундай ёзилур:

Гуллар била пок қайғули маҳзун боқурди

Кўз ёшларимиз тўхтамай тун-қун оқурди.

Мана шуни ўқуб, албатта, бир таъсир ила аларнинг қайғусига қўшулурмиз. Бир бола ухламаса, алла айтарлар. Бола тез ухлаб кетар. Чунки ул андин бир лаззат ҳис қулур. Эски боболарининг бир маъшуқа учун Қошғар тарафларига яёв борганини ва йўлда ўғрилар тарафидан ўлтурулгани гоят яхши оҳанг би-

лан айтилуру. Ул вақтда бола таъсириндан ухлаб кетар. Шунга ўхшаш ўзининг шавкат ва ғайрати ила замонасида бутун дунёни ҳавор ва даҳшатга солгон жаҳонгирларнинг ўтказган кунларин ва даврларин тарихларда кўрса ва эшитса ҳар киши юрагида бир ботирлик ва бир фидокорлик ҳис этар ва қахрамонона умидларда бўлинуру.

Мана шундай қахрамонона умид, қахрамонона ҳис ва қахрамонона ғайрат – барчалари тарихий адабиётнинг натижасидан бошқа нарса эмасдир. Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилуб тургон вужудимизга, танимизга сув-ҳаво не қадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимиз учун ҳам шул қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса, миллат яшар. Адабиёти ўлмагон ва адабиётининг тараққийсига чалишмаган ва адиблар етишдирмагон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлуру. Муни инкор қилиб бўлмас. Инкор қилгон миллат ўзини инқирозда эканун билдируру.

Биздан бошқа миллатларга кўз солсак, кўрамизки, аларнинг олти ёшдан олтмиш яшар қариларина қадар адабиётдан бир лаззат олуб охир умрига қадар адабиёт ўқуб эшитмакни вазифаи миллиясидан ҳисоб қилуру. Мана шунинг учундирки, Оврупонинг ҳар шаҳар ва қишлоқларида ҳар кун, ҳар ҳафта адабиёт кечалари қилинуру, адабиёт ўқилуру, нутқ сўйлануб халқ кўб кирубу таъсирланурулар. Мана тотор қардошларимиз йилда бир дафъа бўлса ҳам шаҳар ва қишлоқларида «Адабиёт кечалари» қилуб халқга руҳ беруру кўб олқишлар, офаринлар олдиғини газеталардан ўқуб турмақдамиз. Бизлар эсак адабиётдан лаззат олмак бир тарафда турсун, ҳатто боболаримиз ва болхоса «Ислом маданияти» замонинда катта рўл ўйнагон ва аларнинг маишатларин кўрсатган таърих умумийларни ўқуб англамоқдин ҳам кўб йироқ турамыз.

Бизни уламо ва эшонларимиз тўн киймақдан, авомларимиз чойхоналарга чиқуб чой ичмақдан ва зиёлиларимиз эса Оврупо кижомликларидан ва қийматлик папирусларидан лаззат олурларки, «адабиёт нима?» десанг, жавобида юқорида айтилганча «яъни, масалан»дан бошқа жавоблари йўқдир. Мана шунинг учундирки, кундан кунга руҳимиз тушуб, келадиргон истиқболимизга умидсиз қараб, бошқа миллатлар каби шод ва умидли яшамаймыз ва бизда шодлик ва руҳ бўлмагани учун бир ишни

киламиз деб энди ўйлаганимизда ўй йўқ – фикрлар чочилуб, аклларимиз паришон бўлуб кетар.

Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган, ўчган, ярадор кўнгилга рух бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингишган қора балчикларни тозалайдиргон, ўтқур юрак кирларини ювадурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладирғон, чанг ва тупроғлар тўлган кўзларимизни артуб тозалайдирғон булоқ суви бўлгонликдан бизга ғоят керакдир.

Энди, эй, кардошлар! Адабиёт ўқуйлик. Адиблар етишдирайлуқ, «адабиёт кечалари» ясайлуқ. Рух, ҳис, туйғу, фикр, онг ва ўй олайлуқ, билайлуқ. Агарда «баёз» ва бемаъни бир-икки дона китоблар ила қолсак, маҳву инкирозий бўлурмиз. Юрагимиз кундан-кун тошдан ҳам қаттиғ бўлур. Юракни эритайлуқ, рух берайлуқ, инкироз бўлмайлуқ. Меним бу ожизона фикрима қўшилатурғонлар бўлса адабиётнинг фойдаси тўғрусинда «Оина» ва «Садо»ларимизга тарихий ва адабий мақола ва шеърлар ёзсунлар, китоблар тартиб берсунлар. Ҳозирда бизга бирдан-бир лозим бўлгон нарса — адабиёт, адабиёт, адабиёт...

Абдулҳамида Чўлпон.

1914-йил.

КУНДУЗ КЎЗГУСИДАГИ «КЕЧА»

ЧЎЛПОН ДАҲОСИ¹

Йигирманчи аср ниҳоясига етмоқда. Бу асрда улкан та-
раққиётлар, даҳшатли урушлар, мисли қўрилмаган ўзгаришлар
юз берди. Бутун жаҳон ҳамжамияти катори ўзбек халқи ҳам
асримизнинг барча фожиаларини бошдан кечирди. Айни вақт-
да, йигирманчи аср Ўзбекистонда озодлик учун мардона ку-
рашлар асри бўлди. Халқимиз орасидан етишиб чиққан буюк
сиймолар бугун бизга насиб қилган истиклол учун жон фидо
қилдилар.

Халқ бахти учун курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлган
ўлмас сиймолар орасида Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон-
нинг алоҳида ўрни бор.

Чўлпонга худо улуғ бир адабий истеъдод берди. Бу ис-
теъдод жуда эрта уйғонди. Чўлпон ўн беш ёшларидаёқ адолат
учун курашган илғор маърифатпарварлар сафига кирди. Унинг
илк асарлари матбуотда 1913-1914-йилларда чоп этила бош-
лади. Чўлпоннинг кучга тўлган етук ижоди эса шўролар дав-
рига тўғри келди.

Бу даврда Чўлпон халқни уйғотадиган, озодлик учун ку-
рашга чорлайдиган, мустабид тузум кишанларини парчалай-
диган қудратли асарлар яратди. 1921-йилда битилган «Халқ»
шеърида юртимизни қонга ботириб, қайтадан босиб олган
большевиклар ҳокимияти қора қўланкага ўхшатилади.

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка!

Кетсин унинг бошидаги қўланка!

Оқ подшонинг мустамлакачилик сиёсатини янада шафқат-
сиз тарзда давом эттирган большевиклар халқ бошига фожа
келтирувчи қўланка деб баҳоланиши шоирнинг буюк журъа-
тидан далолат беради.

Чўлпон ўз асарлари билан мустабид шўро тузумининг жи-
ноятларини фош қилди. Ҳақиқатни ёзгани учун большевик
жаллодлар 1938-йилда уни отиб ўлдирдилар.

¹ Изох: Пиримқул Қодиоровнинг каламига мазкур илмий-оммабоп мақола (бадиа)
2001-йилда «Маънавият» нашриётида чоп этилган «Қалб кўзлари» тўпламидан
олинди.

Орадан ўн саккиз йил ўтгандан кейин 1956-йилда Чўлпоннинг бегуноҳ ўлдирилгани шўролар томонидан тан|олинди. Лекин шундан сўнг яна ўттиз тўрт йил мобайнида унинг асарлари халқдан беркитиб келинди. Чунки шўролар Чўлпон даҳосидан кўркадилар.

Мен буни 1956-йилда аниқ сездим. Ўша йилларда Москвада ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлар эдим. Ўшанда Чўлпон асарларини Москвадаги Чарказин кутубхонанинг «ёпиқ фонд» деб аталадиган бўлимига яшириб қўйилган жойидан олиб ўқидим ва бутунлай янги бир оламга киргандай бўлдим.

«Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари», «Яна олдим созимни» деб аталган шеърый тўпламлардан жуда кучли таъсир қилган сатрларини ўшандаёқ ён дафтчамга ёзиб олган эдим.

Бу сатрлар ҳаммаси кейин ёд бўлиб кетди. Мана, қирқ тўрт йилдирки, мен бу шеърларини ёд такрорлаб улардан руҳий мадад ва бадиний завқ олиб келяпман.

Шукурлар бўлсинки, истиклол шарофати билан Чўлпон ўз ватанида юксак эъзоз топди. Унинг юз йиллик юбилеи мамлакат миқёсида кенг нишонланди. Шоир туғилиб ўсган Андижонда унинг ҳайкали ўрнатилди. Чўлпон боғи ва музейи ташкил этилди. Чўлпон ижоди на фаолияти мактаб дарсликлари орқали ёш авлодлар қалбига йўл топмоқда. Буюк шоирнинг асарлари қайта-қайта чоп этилмоқда. Адабиётшунос олимларимиздан Озод Шарафиддиновнинг «Чўлпонни англаш» номли рисоласи «Маънавият» нашриётида Чўлпон ҳақида яна бир яхши китоб нашр қилинди. Бу ҳаммаси жуда қувонарли ҳодисалардир.

Лекин Чўлпоннинг ҳаёти ва ижоди ёрқин воқеаларга шу қадар бой, шу қадар кўпқирралики, юқорида айтилган ишлар уни ўрганиш, талкин қилиш, идрок этиш ва бутун фазилатларини халққа етказиб бериш йўлидаги дастлабки қадамлар деб айтиш мумкин.

Биз, йигирманчи асрнинг охирига эсон-омон етиб келган авлодлар, Чўлпон ижодидан, унинг озодлик йўлида кўрсатган жасорати ва ибратидан жуда катта руҳий мадад олганмиз. Шунинг учун Чўлпон хотираси олдида ўзимизни доим бурчли сезамиз.

Чўлпоннинг озодлик учун кураш йўлида кирчиллама – кирк бир ёшида қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги ҳеч қачон ёдимиздан чиқмаслиги керак. Мана бу йил шаҳидлар хотирасига улкан ёдгорлик бунёд этилди. Халқимиз озод ва мустақил ҳаёт кечириш учун ва бизни қизил империя қатағонларидан ҳалос қилиш учун ўз жонини қурбон қилишдан ҳам қайтмаган довюрак, мард шоиримизнинг руҳини шод этиш йўлида нима-ики кўлимиздан келса қилишимиз керак...

Бадавлат оилада туғилган Абдулҳамид Чўлпон баъзи бир бойваччалар каби ёшлигини кайф-у сафо билан ўтказиши ҳам мумкин эди. Лекин у отаси берган пулларни жадидлар чиқарадиган тараққийпарварлик руҳидаги газета ва китоблар сотиб олишга сарфлайди. У ўн беш-ўн олти ёшида Андижонда яшаб туриб, ҳатто узоқ Ҳиндистонда чиқадиган тараққийпарвар нашрларни олади. Қримда Исмоил Гаспирали чиқарган «Таржумон» газетасига обуна бўлади. Қозон ва Уфадан Муллонур Воҳид ва Заки Валидий нашр этган китобларни сотиб олиб ўқийди.

У замонларда жадидларга эргашган ёшларни икки томонлама ҳавф кутарди. Бир томондан окподшо жандармлари жадидларнинг халқни уйғотиш йўлидаги ҳаракатларини миллий озодлик ҳаракати сифатида баҳолаб таъқиб ва тазйиқ остига олардилар. Иккинчи томондан жаҳолатга берилган маҳаллий ақидапарастлар Бухоро амири Олимхон бошчилигида жадидларга душман кўзи билан қарар, уларни йўқ қилишга интилардилар. Жадид бўлиб кураш майдонига кириш бир эмас, иккита қонли қиличнинг орасига кириш билан баробар эди.

Чўлпоннинг жасорати шундаки, у ўн беш ёшидаёқ мана шу ҳавф-хатарлардан чўчимай, маърифатпарварлик йўлига кирди. Жадидларнинг пешвоси Маҳмудхўжа Бехбудий билан алоқа боғлади. Уфадаги машҳур маърифатпарвар Заки Валидийнинг китобларини ўқиб, унга оташин мактублар йўллади. Чўлпон ўз мактубида Заки Валидийни Андижонга таклиф этди. Бу мактубнинг таъсир кучи шунчалик баланд бўлдики, Заки Валидий Чўлпон билан яқиндан танишиш учун 1913-йилда Андижонга келди. Қараса, Чўлпон эндигина ўн олтига кирган ёш йигит экан. Шу ёшдаёқ унинг етук зиёлилар даврасидан ўрин олганини Заки Валидий ўз хотираларида ёзиб қолдирган.

Чўлпоннинг «Доктор Муҳаммадёр» номли илк асари босилиб чиққан пайтда у ҳали ўн етти ёшда эди.

Чўлпон Ғарб маданиятини ўрганиш учун рус-тузем мактабини битиради. Мустамлака сиёсатининг ички сирларини рус тили орқали билиб борди. Дунё кўрган одам бўлиш учун Туркияга ва Озарбайжонга сафар қилди. Бу мамлакатлардаги тараккийпарвар ёзувчилар билан дўстлашди, уларнинг ижодий тажрибаларини ўрганди.

Бу даврда ижодкордан катта маҳорат ва жасорат талаб қиладиган муаммо – мумтоз адабиётимизнинг мураккаб тили билан халқ кўшиқлари, халқ дostonларининг жонли тилини уйғунлаштириб, янги адабий тил яратиш эдн. Бу муаммони бошқа кўп халқлар биздан олдинроқ хал қилган эдилар. Италияда Данте, Францияда Рабле, Англияда Шекспир, Россияда Пушкин янги адабий тилни яратган улуғ сиймолар сифатида шуҳрат қозонганлар.

Оламшумул адибларгина амалга ошира олган шундай улуғ ишни ўзбек адабиётида Абдулла Қодирий билан Чўлпон қандай амалга оширганликларини биз ҳали атрофлича таҳлил ва тадиқ қилганнмизча йўқ.

Етмишинчи йилларда мустабид мафкурачилар тилимизни камситадиган сиёсат юргизган кезларда камина «Тил ва дил», «Халқ тили ва реалистик проза» деган рисоалар орқали юкоридаги ҳақиқатни айтишга интилиб кўрган эдим. Абдулла Қодирийнинг янги адабий тилимизни шакллантиришдаги хизматларини «Ўткан кунлар», «Калвак маҳзум», «Тошпўлат тажанг» каби асарлар мисолида бир қадар кўрсатиш мумкин бўлди. Аммо Чўлпоннинг сўз санъатига бағишлаб ёзган кўпгина саҳифаларим 1973-йилда китобнинг корректураси келган пайтда ўтказмай олдириб ташланди. Бу иш менинг зиммамда ҳамон узилмаган бир қарзга ўхшаб турибди. Энди бу қарзни ҳозирги истиқлол руҳига ва Чўлпонга нисбатан қайта тикланган адолат нурига йўғириб адо этиш ниятида ушбу бадиани ёзмоқдаман.

* * *

Чўлпон йигирма уч ёшида газал жанрида биргина саҳифага жой бўладиган шундай бир шоҳ асар яратадики, уни сўнги саксон йил давомида минглаб мухлислари ёд олдилар:

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асирлик тоши янгилик, бу хатарли йўлда қотдим-ку...
Ҳалокат бўлғусин билмай қулочни катта отдим-ку,
Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку!*

Йигирманчи йилларда Чўлпонни Шекспир ва Пушкин даражасидаги шеърият даҳоси деб тан олган олимлар чиқди. Уларнинг бу баҳоси бежиз эмасди.

Мураккаб аруз жанрида шундай бир ўзбекона тиник, беҳад теран, сержилва шеър ёзиб эл-юртни қойил қолдиргани Чўлпон даҳосининг қанчалик қудратли эканидан далолат бериб турибди. Бу асар йигирманчи асрда ўзбек адабиётида чинакам миллий руҳдаги янги бир шеърият туғилаётганидан ва жонли халқ тилига асосланган янги адабий тил шаклланаётганидан ҳам далолат эди.

Чўлпоннинг бу бадий кашфиёти мумтоз адабиётимизда кўп учрайдиган нафис шеърӣй санъатларни янги миллий гоҳлар билан уйғунлаштириб, ниҳоятда таъсирли асар яратиш мумкинлигини кўрсатади.

Шеърнинг номида ҳам теран маъно бор. «Қаландар ишқи» деган сарлавҳа бойлик ва мартабага интилмайдиган одамнинг дилини назарда тутади. Шеър Чўлпоннинг Туркияга сафаридан кейин ёзилган. Шоир буни қуйидаги сатрларда ифодалайди:

*«Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна кулбамга қайғулар, аламлар билан қайтдим-ку».*

Мумтоз адабиётимизда «ёр топмадим» деган радифли ғазаллар кўп учрайди. Навоийда ҳам, Бобурда ҳам бор. Ўша анъана Чўлпон шеърида янгича бир оҳанг билан ватанидаги мустамлака зулмининг қайғу ва аламларига ишора тарзида ёзилади.

Гўзаллик денгизиде сузган шоир «Ҳалокат бўлғусин билмай қулочни катта» отади.

Бу ерда миллий озодлик ҳаракатига хос жасорат билан қулочни катта отиш улуғланади.

Ниҳоят, ўзининг Чўлпон деган таҳаллусини ҳам гўзал шеърӣй сатрга қўшиб, қуёш чиққанда юлдуз кўринмай қоли-

шини, яъни озодлик қуёши чиқиши учун юлдуз ерга ботиб кетишдан ҳам қўркмаслиги кераклигини айтади.

Чўлпон миллий тилимиз ва миллий шеъриятимизни сифат жиҳатидан янги бир тараққиёт босқичига кўтарган буюк сиймолардан эканини унинг «Кўнгил» деб аталган шеърисида янада яққол кўриш мумкин.

Бу шеър 1922 йилда ёзилган. Қўконда тузилган илк миллий давлатимиз Туркистон мухторияти большевиклар томонидан қонга ботирилиб, шафқатсизларча тор-мор этилади.

Шундан кейинги қайғули кунларда қарамлик кишанлари одамларимизга қайтадан кийдириладиётган пайтларда шоир гўё ўз кўнглидан норози бўлиб ёзади:

<i>Кўнгил, сен мунчалар нега,</i>	<i>Қиличлар энди синмасми?</i>
<i>Кишанлар бирла дўстлашдинг?</i>	<i>Тириксан, ўлмагансан,</i>
<i>На додинг бор, на фарёдинг,</i>	<i>Сен-да одам, сен-да инсонсен.</i>
<i>Нечун сен мунча сустлашдинг?</i>	<i>Кишан кийма,</i>
<i>Ҳақорат дилни огритмас,</i>	<i>Бўйин эзма,</i>
<i>Тубанлик мангу кетмасми?</i>	<i>Ки, сен ҳам хур тугилгонсен.</i>
<i>Кишанлар парчаланмасми?</i>	

Бу қисқа сатрларда бутун бир миллатнинг тақдирига қуйинишдан келиб чиққан улкан дард ифода этилади.

Йигирманчи йилларда Чўлпон шеърисида ифодаланган фожиавий ҳақиқатларни улуғ Шекспир пьесаларига ўхшатганлари бежиз эмас. Аброр Ҳидоятлов каби актёрларимиз Чўлпон шеърларини бор овозлари билан ўқиганда Гамлет ёки Отелло монологлари каби кишиларни ларзага солган.

Халқ ҳаётини издан чиқарган, ўзаро уруш ва вайроналиклар келтирган Октябрь инқилобининг моҳиятини Чўлпон қуйидаги ҳайкирик сатрлар билан ифодалайди:

Эй букун кўкларда, қуёшлар тутилди.
Эй букун шамоллар бўронлар қутурди.
Эй букун чақмоқлар, чақдилар, чақдилар.
Эй букун тўфонлар оқдилар, оқдилар.
Эй букун дўл келиб, оламни йиққан кун,
Эй букун қуррамир меҳвардинчиққан кун!

Бу мисолда янги ўзбек адабий тилининг ифода қучи ва қудратли жаранги нишини ҳайратга солади. Шеърда Шекспир-

лар, Пушкинлар даражасидаги буюк шоирона овоз бизни сеҳр-
лаб олади. Айни вақтда, бу шоирнинг довюраклиги, шўролар
кўқларга кўтариб мактаган Октябр инқилобининг табиий офат-
лардан ҳам баттар бузғунчилик келтиргани тўғрисидаги ҳақи-
катларни журъат билан айтганлиги ўқувчини қойил қолдиради!

Чўлпон кабинетга камалиб ўлтириб, асар ёзадиган ижод-
кор эмас эди.

У доим бўронли ва суронли жойларда бўларди, энг фожи-
авий воқеаларни ўз кўзи билан кўриб тасвир этарди. Туркистон
мухторияти эълон қилинганда Чўлпон ўша ерда тўрт минг ки-
ши йиғилган издиҳомга қарата оташин шеър ўқиган. Бу шеър-
нинг ҳар радифини майдонни тўлдирган минглаб одамлар шо-
ирга қўшилиб такрорлаганлар.

Кейин мухторият қонга ботирилиб йўқ қилинди. Қўқон ва
унинг атрофларида бегуноҳлар қони дарёдай оқизилди. Фарғо-
на водийсини қайтадан босиб олиш учун большевиклар тур-
маларда ётган ашаддий каллақесарлар кучидан фойдаланибди,
қонсираган дашноқ жаллодларини ишга солдилар. Буни Чўл-
пон ўз кўзи билан Қўқонда кўргани ва Бухорода Ленин кўрсат-
маси билан самолётлардан бомбалар ташланиб, минг йиллик
тарихий обидаларимиз амир қароргоҳига қўшиб вайрон этил-
гани Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» деган шеърида дард ва
алам билан тасвирланди.

Октябр инқилобининг бу каби оқибатлари қуёш тути-
лишига, бўрон қутуришига, дўл келиб оламини вайрон қилишига
ўхшатилиши Чўлпоннинг бевосита ҳаётдан олган таассурот-
ларига асосланган. Шоирнинг «Гўзал Фарғона, сенга не бўл-
ди?» деган шеърини ботир курашчи Мадаминбекнинг йигитла-
ри куйга солиб, қўшиқ қилиб айтганлар.

Чўлпон шеърларининг ёзилган жойларига қарасангиз, шо-
ир хавф-хатарлардан тап тортмай, доим халқ тақдири ҳал бўла-
ётган жойларда ижод қилганини кўрамиз. «Бузилган ўлкага»
шеъри Андижонда, «Кўнгил» шери Қўқонда, «Пўртана» шеъри
Бокуда ёзилган. Доим хавф-хатар билан юзма-юз келган дов-
юрак шоир душмаи ўқидан ярадор ҳам бўлади. Ярасини Уфа
шаҳрига кетиб, дўстлари ёрдамида даволатади-ю яна сафга
кайтади.

Кучлар тенг эмас эди. Большевиклар Туркистонни кайтадан босиб олиш учун фақат Бухоро ва Сурхондарё фронтларига марказдан 170 минг аскар юборадилар Фарғона ва Тошкентни занжирбанд қилиш учун юборилган босқинчи кучлар бундан ҳам ортиқ эди.

Чўлпон гоҳо оний туйғуларга берилиб, зўравонлар муҳитига бўйин эгмоқчи ҳам бўлади. Айниқса, туғилган| шаҳри Андижонда меҳрибон қариндошлари уни хавф-хатарлардан асрагилари келиб «энди бас, замон сенга боқмаса, сен замонга боқ!» деяверганлари ҳам сабаб бўлса керак, Чўлпон «Сомон парча» деб аталган шеърини «Кундалик» дафтарга деган руқн остида ёзади:

*Муҳит кучли экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдай ялтираб, учиш йўқ энди.
На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт!
Кўзимда оғир бир таслим нури бор.
Муҳит гирдобиди бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб бораман.
Қирмайман кўчанинг боши беркига.
Чунки таслим бўлдим муҳит эркига.*

Бу шеър 1923 йилда ёзилган. Орадан икки йил ўтгач, Самарқандда ёзилган «Баҳорни соғиндим» шеърисида Чўлпоннинг эркесвар руҳи баҳор билан бирга янгидан уйғонади.

*«Йўқ, ўлим йўқдир!..
Ёлғиз бир ўчиб, сўниб, яна ёниш бор!
Яна баҳорлар, яна лолалар,
Яна, яна, эй... эркин истаклар!*

Зўравон муҳитга вақтинча таслим бўлган шоир 1930 йилда ўзининг юқорида келтирилган исёнкор руҳдаги «Октябр» шеърини ёзади. Бу шеърда Октябр инқилобининг даҳшатли оқибатларини яна қуйидаги сатрларда хайқириб айтади:

*Эй букун оловлар дунёни ёндирди,
Инсонлар оч ерни қонларга қондирди.*

Шоир Октябр инқилобини ёнғин каби бир офат деб баҳолагани, унинг натижасида қанча кўп қонлар тўкилганини ба-

ралла айтгани Чўлпон даҳосининг янги кудрат ва янги жасорат билан кураш майдонида ҳамон собит турганини кўрсатади.

Мустабид тузум малайлари Чўлпонга қарши аёвсиз хужумлар уюштирадilar. 1923-йилда чақирилган зиёлилар курултойи Акмал Икромов маърузасидан сўнг «Йўқолсин Чўлпон!», «Залдан чиқиб кетсин!» деган хитоблар остида ваҳшиёна қарсақлар билан Чўлпонни мажлисдан кувиб чиқаради.

Ўша, даврнинг энг буюк зиёли шоири «Зиёлилар курултойи» деб аталган анжуманга номуносиб кўрилгани – мустабид тузум малайларининг ўзлари нақадар зиёдан маҳрум, нақадар жаҳолатга берилган ақидапарастлар эканини намоён қилади.

Чўлпон уларга қарши курашни мардона давом эттиради. Бу курашда у она халқидан мадад олади. Чўлпоннинг янги шеърлари гоҳ Бухорода, гоҳ Чимкентда, гоҳ Ўшда, гоҳ Чоржўйда, гоҳ Тошкентда ёзилгани бу шеърларнинг охирида қайд этилади. Чўлпоннинг «Халқ» деб аталган шеъридаги мазмун унинг ўз ҳаётини тажрибасидан келиб чиққани кўзга ташланади:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,

Халқ кўзгалса куч йўқдирким тўхтатсин.

Бутун кучни халқ ичидан олайлик,

Қулоч очиб халқ ичига борайлик.

Шоирнинг «Бузилган ўлкага» шеърида яна ўша мажоз – қора кўланка босқинчилик ва бузғунчилик рамзи сифатида қаламга олинади:

Эй тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,

Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут кўланка?

Ўлкага хўжайин бўлиб олган золимлар ана шу қора булут кўланкаси сифатида фош этилади.

Албатта, бундай тасвирлар золимларнинг ғзабини келтиради. Чўлпон она ватанидан ва халқидан куч олишини улар ҳам тушунади. Шоирни бу куч манбаидан узоклаштириш учун уни 1931-йилда Москвага «ишга» юборадилар. Гўё шундай истеъдодли одамга ватанида иш топилмайди.

Аслида, Чўлпон энди ўз туғилган юртига сиғмай қолади. Москвада унинг ғарибона ҳаёт кечиргани ўшлик қадрдони

Мулла Шарофиддинга ёзган шеърини мактубидан маълум бўлади:

*Ойлик яна кифоят этмас,
Рўзгор иши ҳам тушиб чатоққа.
Ҳеч қурбимиз бўлмади, биродар,
Ҳатто онамизни йўқламоққа.
Айниқса, кийим ҳусуси чучмал,
Бир маҳсидан ўзга йўқ оёққа.*

Чўлпон ёзда бу ерларда маҳсида юриб бўлмаслигини ёзиб, ўшлик дўстидан битта қирқ учинчи ботинка юборишини сўрайди. Қаранг, улуғ шоир қандай муҳтожликда яшаган!

Шундай оғир шароитларда ҳам Чўлпон каламини қўлдан қўймайди. Ўттизинчи йилларда у кўпроқ насрий асарлар ёзди. «Кеча ва кундуз» романи мана шу йилларда Чўлпон ижодининг энг юксак чўққиларидан бири бўлиб майдонга келди.

Романда асримизнинг бошидаги зулм ва жаҳолат булутларини чақмоқ каби ёриб чиққан маърифатпарварлик ва миллатпарварлик ғоялари олға сурилади. Ўша даврнинг энг ҳуқуқсиз, айни вақтда, энг латиф намояндалари бўлган Зебихон, Энахон каби ўзбек кизлари Чўлпон тасвирида ёрқин бир жозибага тўлиб гавдаланади. Зебихоннинг гўзал овози, ашула айтишдаги нодир истеъдоди замоннинг зайли билан унга бахтсизлик келтиради. Ахлоқсиз, калтафаҳм, кўпол Акбарали мингбоши қизнинг овозига хуштор бўлиб қолади, уч хотини устига Зебихонни зўравонлик билан тўртинчи хотин қилиб никоҳлаб олади.

Кундошлик жаҳаннамида куйиб юрган учинчи хотин — Пошшахон Зебини заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлади. Аммо заҳар солинган сувни маст мингбоши адашиб ичади-ю, жон таслим қилади.

Мустамлака даврининг чирик суд маҳкамаси ҳақиқий айбдорни қидириб топиш ўрнига, бегуноҳ Зебихонни қотил деб ҳукм чиқаради.

Бу фожиаги воқеалар романда ниҳоятда ёрқин бўёқлар билан тасвирланади. Айниқса, романнинг бадиий тили, муаллифнинг халқ тили бойликларидан фойдаланишдаги маҳорати кишини қойил қолдиради.

Роман воқеаларини ҳаракатга келтирувчи кучлар орасида Мирёкуб – эпақа марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Мирёкуб – ўша даврда қад ростлаб келаётган ишбилармон, эпчил тадбиркорлардан. Лекин у қоқ ва жоҳил мингбошининг ёнида юриб, ўз замонасининг илғор ғояларидан беҳабар қолган. Москвага поездда кетаётганда Мирёкуб бир жаҳид йигит билан танишади, унинг таъсирида кўзи очила бошлайди.

Бир қарашда жўн кўринадиган мана шу ҳодисанинг тасвири орқали ёзувчи шўро тузумининг мустаҳкам мафкурасини инкор этадиган ва бугунги истиқлол даврининг руҳига мос келадиган муаммоларни кўтариб чиқади.

Тасаввур қилайлик: «Кеча ва кундуз» романи 1936-йилда собиқ иттифокнинг ҳамма жойида эркин тадбиркорлик бутунлай тугатилган, ҳамма завод-фабрикалар, ер-мулклар эгаларидан тортиб олинган, бой ва бадавлат одамлар нес-нобуд қилинган пайтда босилиб чиқади.

Шундай вазиятда Чўлпон 1915-1916-йилларда поездда Москвага кетаётган бадавлат ишбилармон Мирёкубнинг ўзидан ҳам бадавлатроқ ва тажрибалироқ жаҳид йигит билан суҳбатини ибратли бир воқеа сифатида тасвирлайди.

Оренбургдан ўтганларида жаҳид йигит Мирёкубга шундай дейди:

«– Бу ерда бир мадраса бор. Номини Ҳусайния дейдилар. Уч қават, европача иморат. Унда жаҳид илмлари ўқитилади. Биласизми, уни ким солдирган? Жаҳидларнинг энг катта ота-хонларидан Аҳмадбой Ҳусайнов... Усули жаҳид мактабларига бутун бойлигини сарфлади. Миллатга қилган хизматлари саноқсиз... Қанийди бизда ҳам шундай бойлар бўлса!

Менга қаранг, жаҳидлар ҳам «бойларнинг ер-суви олинсин» дер эмиш-ку.

Йўқ, йўқ, асло! Жаҳидлар «бой бўл, завод сол, фабрика оч... Миллий саноатни ривожлантир» дейди... Мана мен, Финландияда магазиним бор. Францияда Лион, Германияда Ҳамбург шаҳарларига бораман. Тери, мўйна, маҳаллий моллардан ўтказаман. Дунёнинг пулини топаман. Фақат менинг ўғлим пул олиб қимор ўйнамайди, менинг топганимни бесоқолга, фоҳи-шага бермайди. Ўқийди, билим олади, одам бўлади, маданият касб этади. Бир укам Финландияда Хельсингфорс

гимназиясида, бир укам Уфада, машҳур Олия мадрасасида, ўз ўғлим ҳали кичик бола. Финландияда махсус муаллим солиб берганман, ўқийди».

Мирёкуб бу гаплар таъсирида ўғлини рус мактабига бермоқчи эканини айтади.

Шунда жадид йигит бошқача фикр билдиради:

– Ибтидоий тарбияни рус мактабидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларга бериш керак. Аввал миллий ҳиссини ўсдириб, ўз миллатини танитгандан кейин рус мактабига бериш керакки, хунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўргансин... Ундан кейин Германияга, Францияга, ҳатто дунёнинг нариги чеккасидаги Амриқога юбориб ўқитиш керак».

Бугунги истиқлол шарофати билан ўзбек йигит-қизлари чиндан ҳам Германия, Франция, ҳатто узоқ АҚШга бориб билим олиб қайтмоқдалар.

Аммо бу фикрларни қатағонлар авжига чиқиб бораётган 1936-37 йилларда роман қилиб ёзиб чиқиш учун қанчалик катта журъат ва фидойилик керак бўлганини кўз олдингизга келтиринг!

«Тадбиркор бўлинг, хусусий корхоналар қулинг, миллий саноатни ривожлантиринг!» деган даъватлар учун шўро тузуми қандай шафқатсиз жазолар беришини била туриб, ёшлик йилларида кўнглига туккан миллатпарварлик гояларини умрининг охиригача даврида мана шундай довюраклик билан ёзиб чиққан Чўлпонни чинакам қаҳрамон сиймо десак арзийди.

Чўлпоннинг ижоди, жасорати ва фидойилиги бугунги миллий уйғониш жараёнларига мос келади ва биз учун юксак ибрат бўлиб хизмат қилади.

Пиримқул Қодиров.

1999-йил

МУНДАРИЖА

«КЕЧА» ОРЗУ ҚИЛГАН ЁРҚИН КУНДУЗЛАР... 3

I БОБ.	6
II БОБ.	31
III БОБ.	41
IV БОБ.	57
V БОБ.	76
VI БОБ.	100
VII БОБ.	114
VIII БОБ.	136
IX БОБ.	152
X БОБ.	163
XI БОБ.	235
XII БОБ.	241
XIII БОБ.	273
XIV БОБ.	292
XV БОБ.	304
XVI БОБ.	319
XVII БОБ.	331
XVIII БОБ.	347
XIX БОБ.	355
XX БОБ.	373

Абдулҳамид Чўлпон: Адабиёт надур? (мақола)..... 384

КУНДУЗ КЎЗГУСИДАГИ «КЕЧА»

Пиримкул Қодиров: Чўлпон даҳоси (мақола)..... 387

А Б А Д И Й Б А Р Х А Ё Т А С А Р Л А Р

Абдулҳамид ЧЎЛПОН

КЕЧА ВА КУНДУЗ
(тарихий роман)

Ўзбекистон халқ ёзувчиси,
филология фанлари доктори, профессор
Муҳаммад АЛИ
умумий таҳрири остида

Нашрга тайёрловчилар
Тўлкин ЭШБЕК
Бахтиёр ХАЙДАР

Масъул муҳаррир
Ғайрат МАЖИД
Сирожиiddин РАУФ

Бадиий муҳаррир:
Асалоӣ ЭШОНҚУЛОВА

Иқтибослар ва изоҳларни тайёрловчи:
Эргашбай МАТЯКУБОВ

Мусахҳих:
Лолаxон ҚЎЗИБОЕВА

Компьютерда саҳифаловчи:
Дониёрбек САЛИЕВ

Лицензия рақаами АИ № 239, 2013. 04. 07. да берилган.

Босишга 2018 йил 15.05 да рухсат этилди. Бичими 84/108. 1/32.

Босма тобоғи 12,5. Шартли босма тобоғи 12,8

Гарнитура “Times New Roman” офсет қоғози.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 203.

Баҳоси келишилган нархда.

“ADAD-PLYUS” МЧЖ босмаxонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент, “Бунёдкор” шоҳ кўчаси 28-уй. 100097

Ушбу китоб Ўзбекистон Республикаси Ёзувчилар уюшмасининг рухсати билан чоп этилган. Шунингдек, асарда келтирилган иқтибос ва изоҳлар муаллифлик ҳуқуқига эга. Шунга биноан махсус рухсатсиз ушбу китобни чоп этиш ва ундаги иқтибос ва изоҳлардан фойдаланиш қатъиян тақиқланади.

4000 =

1

ISBN 978-9943-5257-5-7

9 789943 525757